

هر علم زما له علمه

هر نوم زما له نومه دی،

Ketabton.com
هر زما له زوره دی، هر

هر زما له آوازه دی، هر

هر زما له رنگه دی، هر

پہ حالنامہ کی

د بایزید رویشان

عرفانی او فلسفی

تبرہ

تبرہ نکی:

محمد اکبر کرگر

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

د کتاب څانگه نې:

د کتاب نوم :: په حالنامه کې د بایزید روښان عرفاني او فلسفي څېره
څېړونکی :: محمد اکبر کرگر
لارښود استاد :: کانديد اکاډميسين محمد صديق روھي
لومړی چاپ :: ۱۳۴۹ هـ ل، کابل
څپرندوی :: د افغانستان د علومو اکاډمۍ
دویم چاپ :: ۱۳۸۵ ل/۲۰۰۶ م
څپرندوی :: د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه - جرمني
چاپ شمېر :: ۱۰۰۰ ټوکه
چاپ زیار :: استاد محمد آصف صمیم
د څپرندولر :: (۱۵)
کمپوز :: ذبیح شفق

چاپ او کمپیوټر ښی

د دانش څپرندوی ټولنې تخنیکي څانگه - پېښور

Tel:+92-91-2564513/Email:danish2k2000@yahoo.com

فهرست

مخگنه

سرليک

- د سريزي پرځای: د پير روښان په اړه نوې څېړنه الف
- تقريظ: د روښان په باب يوه نوې څېړنه د
- تقريظ: د افغانستان د علومو اکاډمۍ محترم رياست ته ط
- د مسالې طرح ۱
- پس منظر ۳

لومړۍ څپرکۍ

د بايزيد روښان د ژوند چاپېريال، زوکړه او زده کړه

- بايزيد روښان د وخت ټولني فرهنگي حالاتو ته يوه کتنه ۲۵
- ټوليز حالات ۲۶
- فرهنگي حالات ۳۰
- فکري او رواني حالات ۳۳
- د بايزيد روښان لنډه پېژندنه ۳۸
- زوکړه
- د بايزيد روښان د ژوند پړاونه ۴۲

دويم څپرکۍ

بايزيد روښان د خپلو فسفي او عرفاني افکارو په

- الف: د حالنامې پېژندنه ۴۸
- ب: په حالنامه کې د بايزيد روښان د عقايدو عام جاج ۵۴
- ج: د دبستان مذاهب په رڼا کې د بايزيد روښان عقايدو ۶۵
- د: د بايزيد روښان د شخصيت رواني او انفسي اړخ ۷۰

- ۸۳ د: بايزيد روښان د يو عرفاني او فلسفي شخصيت
- ۹۷ بايزيد روښان، د شخصي تجربې لاره او مقامات
- ۱۰۶ د لويديزې فلسفې او شرقي تصوف په رڼا کې د بايزيد

درېيم څپرکي

- ۱۲۵ له اسماعيليه عقايدو سره د بايزيد روښان د عقايدو
- ۱۲۸ اخوند دروېزه او د بايزيد اسماعيليه يا "باطنيه" افکار

څلورم څپرکي

- ۱۵۹ بايزيد روښان او د تناسخ او حلول مفکورې
- ۱۶۰ الف: تناسخ
- ۱۷۰ ب: حلول

پنځم څپرکي

- ۱۷۵ د پښتنو پر ژوند او فرهنگ د روښانيانو اغېزې
- ۱۷۶ الف: په اسلامي تصوفي فرهنگ کې د روښانيانو
- ۱۸۳ ب: روښانيان او پښتو صوفيانه ادب
- ۱۸۷ ارزاني روښاني
- ۱۸۸ دولت لوانی
- ۱۹۰ مېرزا خان انصاري
- ۱۹۱ واصل روښاني
- ۱۹۲ مير خان روښاني
- ۱۹۳ قادر داد روښاني
- ۱۹۴ اورکزی روښاني
- ۱۹۵ علي محمد مخلص
- ۱۹۷ ج: په روښاني ادبياتو کې تصوفي مضمون
- ۱۹۹ انسان
- ۲۰۰ توحيد
- ۲۱۲ د: د روښان د فرهنگي هڅو په لړ کې سماع، نڅا او موسيقي ..

- ۲۲۷ روښانيت او د ښځو مقام
- ۲۳۲ بي بي شمسو روښانۍ
- ۲۳۳ الايي روښانۍ
- ۲۳۶ د روښاني غورځنگ له منځه تلل
- ۲۳۸ نتيجه
- ۲۴۲ ماخذونه او مراجع

له کتاب سره ضميمه

- ۲۴۶ د بايزيد روښان محاکمه او خپله عالمانه دفاع
- ۲۵۳ د روښان محاکمه
- ۲۶۲ مجتهد څه ته وايي؟
- ۲۶۸ د عقيدې له مخې
- ۲۷۰ له ټولنيز پلوه
- ۲۷۲ ماخذونه

د سريزي پر خاي:

د پير روښان په اړه نوې

خبرنه

د ښاغلي ليکوال محمد اکبر کرگر دغه خبرنه د پښتني ټولني، د پښتنو د مبارزو او تاريخي هلوځلو، د افغانانو د فکري هڅو د يون د تسلسل يوه ډېره په زړه پورې او نوې برخه ده. په دغه اثر کې د حالنامې د ليکنو په رڼا کې پر "پير روښان"، د هغه په فلسفي او عرفاني فکر او په عمومي توگه په روښاني غورځنگ کې د فکري ټولني په هکله ژورې خبرني ترسره شوي دي.

دغه کتاب په گران افغانستان کې د بدمرغه جگړو او د اورونو د لمبو په دوران کې ليکل شوی او په هماغه وخت

کې په کابل کې چاپ شوی هم و. د تنظیمي جگړو په بدمرغه لمبو کې دغه کتاب هم څه په مطبعه او څه په کتاب پلورنځیو کې وسوځېد او د مینه والو لاسو ته ونه رسېدای شو.

"په حالنامه کې د بایزید روښان عرفاني او فلسفي څېره" نومي کتاب د هېواد د نامتو پوه او د روښاني غورځنگ د څېړونکي ارواښاد استاد محمد صدیق روهي تر نظر لاندې لیکل شوی او د هغوی تقریظ نور هم ارزښتمن کړی دی.

د کتاب په نوي چاپ کې یوازې یو څپرکی په پای کې ورزیات شوی دی او هغه هم د بایزید روښان د محاکمې په اړه یوه مهمه څېړنه ده، چې ددې کتاب ارزښت لایاتوي. دغه څېړنه ښاغلي کرگردې کتاب له چاپ ډېر وروسته په دې وروستیو وختونو کې کړې ده.

د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه خان نېکمرغه گڼي، چې دغه مهم اثر د هماغې دورې د یوه بل تاریخي شخصیت ایمل خان د تاریخي کارنامو د یادونې او ستاینې د هغې غوندې په ویاړ چاپوي او خپروي، چې د خیبر د تاریخي بري د ۳۳۵ کالیزې په ویاړ یې جوړوي او په جرمني او ننگرهار کې یې په گډه نمانځي. د بایزید روښان له تاریخي کارنامو راوروسته ایمل خان او دریا خان او خوشال خان هغه تاریخي شخصیتونه دي، چې د هند د مغولي واکمنۍ د استبداد پر ضد یې د افغاني مبارزې بهیر پسې راغځولی او ژوندی

ساتلی دی او څکه یې د یو تاریخي تسلسل ادامه گنلای شو.

ددې اثر په لیکلو کې د بناغلي کرگر هڅې ستایو اوله دې امله هم مننه ترې کوو، چې د کتاب د دویم چاپ لگښت ته یې هم اوږه ورکړې ده.

مننه

د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه

۲۰۰۶ د اپریل ۲۲

جرمني، د کولن ښار

تقریظ

د روښانو په باب یوه نوې څېړنه

د روښانیانو په باب، چې کومې څېړنې شوي دي، اکثر یې د یوې ټاکلې ایډیالوجیکې موضوع ګیرۍ په اساس لیکل شوي دي. ځینو د اخوند دروېزه په پیروي بايزيد روشن ته د یوه مبتدع پیر په نظر کتلي دي او دده تعلیمات یې د اسلام له اصولو نه انحراف ګڼلي دي. ځینو روښانو د یوه ملي آزادي بڅښونکي غورځنگ سالار بللي دي او دده افکار یې د یوه جلا تصوفي مکتب په توګه د اسلامي عرفان له اساساتو سره پرتله کړي او له هغو څخه یې دفاع کړې ده. ددغو پوهانو په عقیده، اخوند دروېزه د هند د ګورګاني دولت په لمسون پر بايزيد روشن باندې د الحاد ټاپه وهلې ده او زیار یې ایستلی دی، چې په دې وسیله د روښانیانو نهضت کمزوری کړي او له سیاسي صحنې څخه یې لرې کړي.

ځینو پوهانو ویلي دي، چې روښانو د عرفاني نهضت تر

پردي لاندې د بزگرانو د پاڅون لارښوونه کوله. دوی روښاني غورځنگ په اصل او ماهيت کې د بزگرانو قيام بللی دی. ددغو نظريو د صحت او سقم د پوره څرگندولو لپاره لا زياتې څېړنې ته اړتيا ليدله کېږي او هر څوک چې په دغسې څېړنه لاس پورې کوي، بايد له مخکې موضع گيرۍ پرته د اصلي منابعو په استناد او د عينيت پالنې (Objectivity) له روحيې سره سم حقايق وپلټي.

له ښه مرغه په دغه اثر (په حالنامه کې د بايزيد روښان عرفاني او فلسفي څېره) کې تر زياتې اندازې پورې عينيت خوښونې ته پاملرنه شوې ده. محترم اکبر کرگر (ددغه اثر مؤلف) تيوري پر واقعيتونو نه تحميلوي، بلکې د عملي ميتود له نومونو سره سم واقعيتونه راغونډوي او زيار باسي، چې د تيوري په قالب کې يې واچوي. دده اوسنۍ څېړنه د يوې سمې تيورۍ د رامنځ ته کېدلو لپاره لاره هواروي.

بايزيد روښان که يوازې د يوه عرفاني يا فلسفي مکتب مؤسس په توگه کار کړی وای او تورې ته يې لاس نه وای اچولی، کېدای شوه چې بې له ويرې او اضطراب څخه يې خپله نظريه په سيستماتيک ډول بيان کړې وای. اما د تورې په استعمالولو سره ده خپل دښمنان راويښ کړل او غالب احتمال دا دی، چې ده به له کتمان او کموفلاژ څخه هم کار اخيستی وي. د اخوند دروېزه په شاوخوا کې ډېر زيات

عرفاني او له عرفان نه هاخوا فكري مکتبونه موجود وو. په همدې وخت کې جلال الدين اکبر مغولي پاچا هم د (دين الهي) د خپرولو لپاره کار کاوه، خو کومه ضربه چې په بايزيد روښان وارده شوې ده، پر نورو مبتدع پيرانو او د فكري مکتبونو مؤسسانو هغسې سخته ضربه نه ده ليدلې. ددې علت دا دی، چې روښاني نهضت يو مجرد فكري جريان نه و، بلکې يو عالي ټولنيز-سياسي غورځنگ و. دا چې د روښانيانو د تيورۍ او عمل ترمېنځ ديوال موجود و او که نه، دا هم جلا بحث غواړي. بنايي داسې تصور رامېنځ ته شي، چې د تورې په زور د مينې او محبت رواجول هماغسې مثال لري لکه نن چې ځينې هېوادونه د قوې د استعمال له لارې ديموکراسي صادروي. آيا دا هغه ماکیاولي فلسفه نه ده، چې وايي "هدف وسیله توجیه کوي".

(the end Juststiles the means)

آيا روښاني مکتب يو سیستماتیک او منسجم مکتب دی؟ دا هم يو په زړه پورې بحث دی. ددې رسالې ليکوال کله کله لوستونکي ته داسې انطباع ورکوي، چې بايزيد له مختلفو عرفاني او فلسفي مکتبونو نه ځينې مفکورې اقتباس کړي دي او يا لږ تر لږه فکر کېږي، چې اقتباس کړي به يې وي. که موږ غواړو چې دغو پوښتنو ته ځوابونه پيدا کړو، نو د څېړونکي په مخکې بڼاسته زياتې پوښتنې پرتې دي، چې بايد د حل لارې يې ولټوي.

د محترم کرگرد خپرني يو عمده صفت دا دی، چې پر
مشخصه موضوع باندې مشخص نظر څرگندوي. اما دده د
خپرني تر ټولو عمده صفت دا دی، چې نوي مسایل يې
خپرلي دي او داسې تياره گوټونه يې روښانه کړي دي، چې
د نورو ليکوالو په خپرنو کې نه موندل کېږي، لکه د درېيم
او څلورم څپرکي موضوعگانې، چې ابتکاري بڼه لري.

محترم مولف په خپلو نظرياتو کې له علمي احتياطه کار
اخيستی دی او هغه خبرې، چې بايد د (احتمال) په لفظ
افاده شي، هغه يې د احتمال په لفظ افاده کړي دي. دا هم
دده د خپرني يوه مهمه ځانگړتيا ده، چې احتمال يې له يقين
بېل کړی دی.

سربېره پردې محترم مؤلف له يوې بلې ساري ناروغتيا
څخه هم ځان ساتلی دی، چې هغه د "معاصر کولو" ناروغتيا
ده. ډېر څېړونکي شته، چې له روښان نه د شلمې پېړۍ لیدر
جوړوي. حتی یو ښاغلی ليکوال، بايزيد روښان د نشنلېزم
مؤسس (!) هم گڼلی دی. د محترم کرگرد په ليکنه کې روښان
د خپل وخت او چاپېريال مولود گڼل شوی دی. که لومړی
څپرکی لږ څه اوږد ښکاري، دليل يې دا دی چې هغه بايد د
روښان د عصر ځانگړنې ښودلې وای او ځوانو څېړونکيو ته
يې څرگنده کړې وای، چې پر روښان باندې بايد نني افکار
او ارزښتونه تحميل نه کړو، بلکې دده د خپل وخت په
هېنداره کې يې وگورو.

په پای کې باید دا یادونه هم وکړم، چې د بایزید روښان په باره کې آزاده او بېطرفانه څېړنه عملي جرات هم غواړي. ځینې متشرع علما، چې په عین وخت کې له خپل تاریخ او فرهنگ سره مینه لري، په دې نه خوشحالهېږي، چې بایزید روښان ته مبتدع وویل شي. ځینې نور، چې د اخوند دروېزه مینه وال دي او هغه د اخوند دروېزه باباح په القابو ستایي، د روښان په دفاع نه خوشحالهېږي.

لیکن راجی، چې په پوهنه او حکمت کې د یوناني فیلسوف (اپلاتون) دغه خبره تکرار کړو، چې وایي: "په حقیقت پسې گرځی او له دې مه وپریږی، چې کوم خطر ناک ځای ته به ورسېږی".

په درناوی

کاندید اکاډمیسین محمد صدیق روهي

دا، ج، د د علومو اکاډمۍ سرمحقق غړی

تقریظ

د افغانستان د علومو اکاډمۍ محترم ریاست ته!

ستاسې د لیکنې له مخې مې د بناغلي محمد اکبر کرگر لیکلی کتاب (په حالنامه کې د بایزید روښان عرفاني او فلسفي څېره) وکوت او ددې کتاب په باب وایم، چې: څه د پاسه پنځوس کاله کېږي، چې زموږ د هېواد په فرهنگي حلقو او مطبوعاتو کې د بایزید روښان، روښانیانو او روښاني ادبیاتو په باب لیکنې او څېړنې شوي او نشر شوي دي.

دا لیکنې په خپل وخت کې ارزښتمنې وې او زموږ د مشرانو فرهنگیانو لکه: ارواښاد لوی استاد پوهاند عبدالحی حبیبی، محمد امین خوگیانی، قیام الدین خادم، عبدالروف بېنوا، پوهاند رښتین، پوهاند رشاد، کانديد اکاډمیسین محمد صدیق روهي او نورو هڅې په دې لاره کې د یادونې وړ دي.

ددغو بناغلیو او نورو محترمو پوهانو د کارونو د

ستایني او مني ترڅنگه، که يې مور آثار په دقيق ډول د نويو منابعو د رابرسېره کېدو پر بنا تر کره کتنې لاندې ونيسو، نو له ځينو څو ليکنو پرته چې تحليلونه او څېړنې يې اوس هم د ارزښت لرونکي دي، نورې پاتې ليکنې اوس ډېرې په درد نه خوري او بيا کتنې ته اړه لري. ددغو پخوانيو کارونو د بيا کتنې ضرورت، ځکه محسوس دی چې زموږ د مخنيو فرهنگيانو د ډېرو لږو، يا دوهم لاس منابعو پر اساس خپلې ليکنې او څېړنې بشپړې کړې وې.

که موږ په خپل هېواد، پښتونخوا، بلوچستان، هندوستان يا د ختيځپوهانو په حلقو کې روښاني څېړنې گړدې له نظره تېرې کړو، نو رابنکاره به شي، چې موږ اړ يو چې په دې برخه کې لا نور کارونه هم وکړو او دا ځکه چې په دغو هېوادونو او سيمو کې چې د روښانيانو په باب کوم کارونه ترسره شوي دي، هورې ښاغليو محققينو په ټولو موجودو منابعو لاس بری او احتوانه درلوده او هره څېړنه په خپله خپله برخه کې څه کمبوتات لري او پر دې ټولو سربېره ددغه نهضت ټولې خواوې او بېلابېل اړخونه لا پوره نه دي څېړل شوي او د روښاني غورځنگ او روښانيانو ډېر نور فرهنگي غورځنگونه لا د څېړنو او نورو څېړنو او نويو پلټنو انتظار باسي.

په همدې اساس د ښاغلي کرگرد کتاب ليکل موجه کار بلل کېږي او د يوه علمي ضرورت پر بنياد کښل شوي اثر په

توگه زه ددي اثر ارزښتونه په لاندې ډول بنيم:

۱- بناغلي مولف زيار ايستلی، چې خپل اثر زیاتره د روښان پېژندنې د نویو منابعو پر اساس بشپړ کړي. له دغو منابعو څخه یوه عمده او اساسي منبع د بايزيد روښان حالنامه ده، چې د زیاترو روښان پېژندونکیو لاس بري لا پرې نشته او زموږ محقق د همدغه اثر پر اساس خپلې څېړنې بنا کړي دي او د روښان پېژندنې د نورو لومړي لاس منابعو پر بنا یې د خپل اثر ماڼۍ جوړه کړې ده، نو ځکه زه وایم چې دا اثر د باوري او نویو منابعو پر بنا لیکل شوی دی.

۲- مولف زيار ايستلی دی، چې ځان د شرح حالونو په بیانولو کې ورک نه کړي او هم یې د تاریخ مساپلو تفسیر او تشریح ته زیاته توجه نه ده کړې. ده دغو دوو مسالو ته د ضمني پاملرنې ترڅنګه ددې څېړنې اساسي شمزی د روښان او روښاني غورځنګ د فکري اړخونو څېړنه او تحلیل جوړوي، چې زه دا کار ددې اثر نویوالی بولم.

۳- په دې اثر کې د ځینو داسې مسایلو څېړنې ته توجه شوې ده، چې پخوا یا گردسره نه دي څېړل شوي او که دي هم له تشو یادونو پرته بل ارزښت نه شي لرلای. روښاني نهضت او موسیقي او سماع، همدارنګه له بنځو سره د روښاني نهضت د برخورد مساله او د ځینو نورو مساپلو تحلیل ددې کتاب داسې بحثونه دي، چې په اساسي ډول په

دې کتاب کې تر څېړنې لاندې نیول شوي دي او ددغه کتاب له مهمو او بنو بحثونو څخه حسابېږي.

۴_ له اسماعيلي افکارو سره د روښاني فکري جريان مقایسي څېړنه او په روښاني غورځنگ د اسماعيلي افکارو اغېزې ددې کتاب یو بل نوی بحث دی، چې د روښانيانو د فکري جريان په تحلیل او څېړنه کې بې پدله نه دی او د بحث وړ یوه موضوع ده، چې ددغه اثر ښاغلي مولف ورته خاصه پاملرنه کړې ده، نو کېدای شي چې په آینده کې نور بحثونه پرې وشي.

۵_ د پښتو پر فرهنگ د روښانيانو اغېزې ددغه اثر یو بل گټور بحث دی، چې موږ کولای شو د اثر د بنو بحثونو په لړ کې حساب پرې وکړو.

۶_ د څېړنې د روشونو په لحاظ هم ددې اثر د تحقیق او تحلیل اړخونه د مننې وړ دي او موږ کولای شو، چې د یو ښه تحقیق په توگه یې ومانو.

په پای کې زه ددغه اثر تحقیق او تحلیل مثبت ارزیابي کوم او د روښاني غورځنگ د پېژندنې په لړ کې یې یو گټور اثر بولم او پېشنهاد کوم، چې دغه اثر چاپ شي او فايده یې عامه شي.

په درناوی

معاون سرمحقق زلمی هېوادمیل

د ژبو او ادبیاتو د مرکز علمي غړی

او خدای روښنایي ولیده، چې نیکه ده او خدای
روښنایي له تورتمه جلا کړه او خدای روښنایي
ورځ ونوموله او تورتم یې شپه ونوموله او ماښام و
او سهار و لومړی ورځ.

کتاب مقدس "عهد عتیق" (لندن: سوسایتي دارالسلطنه لندن، ۱۹۵۹، ۱.

د مسالې طرح

په ۱۳۵۳ هـ ش کال کې په کابل پوهنتون کې د بايزيد روښان علمي او نړېوال سيمينار جوړ شوی و، په دغه سيمينار کې د بايزيد روښان په باب، د هغه د شخصيت او کارنامو او مبارزو په باب، بېلابېل نظريات وړاندې شوي وو. دغه نظريات ټول يو شان نه وو، زه نه پوهېدم چې کوم يو نظر سم دی. بحثونو زه وهڅولم، چې په دې باره کې مستقله او بېطرفانه څېړنه وکړم. د بايزيد روښان په باب د خپلو څېړنو په ترڅ کې دې نتيجه ته ورسېدم، چې بايزيد روښان د هغه شخصيت، مبارزې د هغه پيروان او مريدان او د هغو کارنامې د دغه غورځنگ د ټولني د فرهنگي شرايطو په چوکاټ کې، د بايزيد روښان د خپلو آثارو او د هغه د پيروانو او په هغه وخت کې د هغه د مخالفينو د آثارو په رڼا کې مطالعه او وڅېړل شي.

همدارنگه د بايزيد روښان فلسفي او عرفاني شخصيت او د نړۍ له سترو متفکرينو سره د هغه د اصولو پرتلنه، د اسماعيليه عقايدو په رڼا کې د روښان د عقايدو څېړنه او

پر تناسخ او حلول باندې د هغه عقیده او نه عقیده، د بایزید
روبنان د تصوفی او عرفانی افکارو اغېزه، د هغه په ټولنه
کې، د بنخود حقوقو په باب د روبنان نظر او پر پښتني
فرهنگ باندې د روبنانيانو غوڅه اغېزه او دا ډول نور
مطالب، چې په نورو څېړنو کې پرې بحث نه و شوی او یا
ډېره لږه اشاره ورته شوې وه، په دې څېړنه کې مې پرې د
امکان تر حده رڼا واچوله، چې گران لوستونکي ددې اثر په
راتلونکيو مخونو کې د هغو لوستلو ته رابولم.

پس منظر

د بايزيد روښان په باب څو ډوله نظريات موجود دي:

۱- پخپله د بايزيد روښان او د هغه د مريدانو او پيروانو

نظر.

۲- د هغه د مخالفينو لکه اخوند دروېزه او د دروېزه د

پيروانو نظريات او يا د گورگاني دولت د مورخينو لکه

د طبقات اکبري او هغه ته د ورته کسانو نظر.

۳- هغه نظريات دي، چې د بايزيد له وخت څخه لږ

وروسته ځينو مورخينو او پوهانو لکه د مآثر الامراء د اثر

ليکونکي، د دبستان مذاهب د اثر ليکونکي او دغه ډول

نورو پوهانو نظريې دي.

دغه نظريات هېڅکله يو بل ته ورته نه دي. د روښان او د

هغه د مريدانو او پيروانو نظريې د روښان پېژندنې لپاره

اصلي متون جوڀروي. دغه آثار زياتره د هغه د عقايدو، افكارو او لارو چارو تشریح، توضیح او تبليغ دي. د هغه د مخالفينو نظريې، اتهامات، تورونه او ځينې نور داسې دلايل دي، چې له هغو څخه هم په ناسيده توگه "د روښان پېژندنه" ترلاسه كېږي او درېيم ډول يې د بايزيد روښان په نسبت دوخت د فرهنگي محافلو نظريات دي، چې موږ ورته اشاره وكړه. له دغو نظرياتو څخه په ځينو كې د بايزيد روښان د نظريو تائيد شوی او په ځينو كې يې په بې طرفانه توگه د هغو توضیح او معلومات وړاندې شوي دي، چې په مجموع كې دغه متون د روښان پېژندنې په برخه كې موثر او گټور مطالب لري.

دوهم:

هغه آثار دي، چې نسبتاً په معاصر دوران پورې اړه لري. په دې مانا كله چې د بايزيد روښان اثر خيرايبان له پيداينبت او چاپ كېدو څخه دمخه او يا لږ وروسته او يا د هغه د پيروانو او مخالفينو ان د اخوند دروېزه د آثارو له چاپ كېدو او خپرېدو وروسته وړاندې شوي او منځ ته راغلي دي. له روښان پېژندنې سره له يوې خوا مرسته كوي، خو له بلې خوا يې د ځينو احساساتي او ذهني ډوله نظرياتو په وړاندې كولو سره ځينې ستونزې هم وړاندې كړې دي. په دې لړ كې د عبدالحليم اثر، عبدالاكبر خان اكبر، قيام

الدين خادم، حمزه شينواري، همپش خليل همدارنگه په دې برخه کې د لوی استاد عبدالحي حبيبي، سيد تقويم الحق کاکاخېل، مولينا عبدالقدوس قاسمي، ډاکتر محمد شفيع لاهوري څېړنې او نظريات زيات معلوماتي او با ارزښته څېړنې گڼل کېږي.

درېيم:

هغه نظريات دي، چې په ۱۳۵۳ کال کې په کابل کې د بايزيد روښان د نړېوال علمي سيمينار په ترڅ کې وړاندې شوي دي. په دې نظرياتو کې د معصومه عصمتي، پروفيسر سيال کاکړ، اسماعيل مبلغ، استاد خادم، عبدالله خدمتگار، ابراهيم عطايي، حبيب الله رفيع، څېړنمل ژواک، غوث شهاقت، لوی استاد عبدالحي حبيبي، پروفيسر انور علي يفي، عبدالقيوم نورزي، استاد پوهاند رشاد، اجمل خټک، دوست شينواري، پوهاند الهام، حسن ضمير، استاد محمد صديق روهي او نورو پوهانو نظريات دي. په معاصرو څېړنو کې په عمده ډول د بايزيد روښان د شخصيت په باب درې ډوله نظريې وړاندې شوي، چې استاد محمد صديق روهي په خپله يوه مقاله کې په لنډه ډول داسې تبويب کړی دی:

۱- عرفاني نظريه

۲- ملي نظريه

۳- عوامي نظريه

خو استاد روھي د خپلې لنډې مقالې په پای کې هر
ارخيزه نتيجه گيرې کړې ده.

استاد ددغه فلسفي مقالې په پای کې په دې ډول نتيجه
اخلي:

"د روښانيانو نهضت د شکل په لحاظ عرفاني او د
محتوی له مخې نیشنل عوامي حرکت و. هغه مورخان، چې
شکلياتو او ظواهرو ته ارزښت ورکوي، طبعاً د روښاني
نهضت سطحې بڼه مطالعه کوي. يو شمېر مورخان د ظاهري
پېښو په ليکنه بسنه، نه کوي، بلکې غواړي چې د ټولنيز
انکشاف د عمومي قوانينو په رڼا کې د پېښو اصلي عوامل
په گوته کړي..."^(۱)

اوس ددې لپاره، چې موږ د بېلابېلو ليدونو ته په پام
سره ددې اثر محتوی او متن ته داخل شو، لازمه بولو د
معاصرو څېړنو ډېر عمده او لنډ ټکي وگورو:

مذهبي، عرفاني او تصوفي نظريات:

مولينا عبدالقدوس قاسمي، چې پر خيرالبيان يې
مفصله سرريزه کښلې ده، د بايزيد روښان په باب عقیده
لري، چې:

— بايزيد انصاري د وحدة الوجود د ډلې په صوفيه وو

^۱ محمد صديق روھي، ادبي څېړنې. (کابل: پښتو ټولنه، ۱۳۶۰)، ۱۲۸ مخ.

کې يو صوفي حسابېدای شي.

د اسماعيليه فرقي مربوطې نښې نښانې د هغه په آثارو کې موجودې دي.

نوموړي د پېغمبري دعوی هم کوله، خود بشپړې پيری دعوه يې درلوده.

د نوموړي په باب مخالف او موافق روايات هم ډېر دي.

دغه راز سيد تقويم الحق کاکاخېل د مخزن په سريزه کې ليکي:

"د تناسخ له يوې مسئلې پرته نور د اخوند دروېزه ټول الزامونه په بايزيد روښان وارد دي... د هغوی جنگ خالص په مذهبي بنيادونو وو، د حکومت په اشاره يا د سياست په تحريک نه وو.

ډاکتر محمد شفيع، چې د بايزيد روښان د آثارو په استناد يې يوه معتبره رساله کښلې او په (انسايکلوپيډيا اف اسلام) کې خپره شوې ځينې په زړه پورې نتيجو ته رسېدلې دي. هغه په دغه مقاله کې کښلي دي:

"ځکه چې له نورو خبرو نه علاوه د اسماعيلي عقايدو دا اثر دده په تعليماتو کې د ملاحظې جوگه دی، چې ده د پير کامل په عقیده ډېر ور اچولی، په ارکان اسلام په غسل وغيره مساېلو کې د تاويل بار بار استعمال او ځينې فروعې^۱ مساېل يې په تعليماتو

^۱ آر: حروفي

کې شامل دي." (۱)

همدا ډول مولينا عبدالقدوس قاسمي د بايزيد روښان مذهبي افکار تر عنوان لاندې مقاله کې ليکي:

"... د لوی روحاني طاقت څښتن و. دده د اقوالو شرعي توجيه په څه نه څه رنگ کې کېدی شوه، خوبيا هم د "همه اوست"، "ذکر خفی" کاملیت دعوي او خلقوته د اتباع دعوت او "سماع و سرود" دده د مسلک هغه اجزاء دي، چې د هغوپه وجه د پير بابا او د اخوند دروېزه صاحب غوندي علماء او مشايخ د هغه په مخالفت کې حق به جانب وو.

ددې مخالفت ابتدا اول په خالص مذهبي رنگ کې شوې وه او په دې کې هېڅ سياسي آمېزش نه و. دا بېله خبره ده، چې وروستو چې د روښانيانو سياسي مخالفت شروع شو، نو د دوی په ختمولو کې دې مذهبي مخالفت هم خپل اثر کړی دی او د روښانيانو مذهبي مخالفين د سياسي مخالفينو په مرسته په خپل مقصد کې کامياب شوي دي." (۲)

ياد شوي پوهان تر زياته حده د بايزيد روښان په مذهبي، عرفاني او تصوفي کيت او طرز تفکر باندې ټينگار کوي. ځينې لکه سيد تقويم الحق کاکاخېل تر زياته حده، د

^۱ محمد شفيح، پښتو، بايزيد انصاري. (پېښور: پښتو اکېډمي، ۱۹۵۹ع) ۴ گڼه،

۲۱مخ

^۲ عبدالقدوس قاسمي، پښتو "د بايزيد روښان مذهبي افکار"، (پېښور: پښتو اکېډمي، ۱۹۵۹ کال، ۲ گڼه) ۸۶مخ.

دروېزه تر اثر لاندې دې، خو محمد شفيع په خپله رساله کې د حالنامې او د بايزيد روښان د نورو آثارو په استناد د نوموړي په افکارو کې نوي شيان رابرسېره کوي، لکه د اسماعيليه عقايدو اثر، تاويل، کامل پير او نور، خو په مجموع کې پورتنې ياد شوي پوهان د بايزيد روښان په سياسي او ټولنيزو فعاليتونو او کارنامو يا څه نه وايي او يا لږ څه وايي.

خو په کابل کې د بايزيد روښان د نړېوال سيمينار مقالې، چې "د روښان ياد" تر عنوان لاندې اثر کې، چې په ۱۳۵۵ کال کې د حبيب الله رفيع په زيار او اهتمام چاپ شوي هم په زړه پورې مطالب لري.

په دغو مقالو کې مرحوم استاد اسماعيل مبلغ، داکتر ناصر الدين شاه حسيني د تهران پوهنتون استاد او استاد حسن ضمير صافي د بايزيد روښان په باب ورته قضاوتونه کړي دي. مرحوم مبلغ وايي:

"بايزيد د هغه مطالعاتو له مخې، چې د اسلامي تصوف په ميراث کې يې درلوده او هغه روحي تجربه، چې پخپله يې ترسره کړه، خاص مکتب ايجاد کړ. د هغه صوفيانه مکتب د خپلو اجزاوو سره د نورو فرقو په څېر د اسلامي تصوف د ميراث تر اغېزې لاندې واقع و، خو په مجموع کې له هغو مستقل او جلا و. د روښاني مکتب اصول او اساسات د بايزيد په آثارو خاص ډول په (خيرالبيان) او (صراط

التوحيد) کې تشریح او تحلیل شوي دي...^(۱)
نوموړی د خپلې مقالې په ترڅ کې د "روشنیه فرقي"
اصول او اساسات توضیح کړي او په دې ډول یې نتیجه
راخيستي ده:

"لنډه دا چې بايزيد انصاري د افغانستان د تصوف په
تاريخ کې د ډېر ارجمند مقام درلودونکی دی. د هغه
ارجمندی په دې کې ده، چې د تصوف په لاره کې یې په
جدي توګه له محض تقلید څخه ډډه کړې او په ابتکار سره
یې نوې فرقه د "روشنیه" په نوم او د عرفاني مقاماتو په
ترتیب او شماره کې یې تجدید نظر کړی او د اسلامي
تصوف خزانه یې غني کړې ده...^(۲)

په دې ډول د مرحوم مبلغ مقاله یوازې د اوږدو او مفصلو
بحثونو لپاره یو مدخل کېدای شي، خو ځینې استنتاجات
وړاندې کوي، چې باید د تحلیل په پای کې ترسره شي.
کېدای شوای چې د بايزيد د تصوفي او عرفاني افکارو
بېلابېلې خواوې یې راسپړلې وای.

ایرانی پوه، داکتر ناصر الدین شاه هم په خپله علمي
مقاله کې د بايزيد روښان د فکري او فلسفي تناقض او
عرفاني تعلیماتو اړخونو ته اشاره کړې ده. نوموړی لیکي:

"قبلاً باید یادآور شد که در جهان بینی پیر روښان تضاد

^۱ اسماعیل مبلغ، د روښان یاد، ۴۶ مخ.

^۲ روښان یاد، ۵۴ مخ.

آشکاری میان راسیونالیزم و ایراسونالیزم دیده میشود. یعنی در عین اینکه وی روش مرتاضان را می پسندد و جهان را خوار دانسته و دیگر سرای را بهتر میشمرد و روح را جاودانی میداند. به شیوهء مبارزه و دعوت به عمل تبلیغ را جهت اقامه حق و بسط عدل در این دنیا لازم میشمرد و پیروان خود را به قیام علیه جابران میخواند. تعالیم بایزید بدین صورت مختصر میگردد که نخست وی به خداشناسی و عرفان پرداخته و این در صورتی میسر میگردد که سالک پیروی کامل از پیر کامل کند. زیرا پیر کامل صاحب شریعت و حقیقت و طریقت است و هم اوست که معرفت و قرب و وصل و وحدت و سکون را یافته...^(۱)

خو استاد ضمیر صافی سره له دې، چې هغه یو شکاک فیلسوف، مذهبي او عرفاني شخصیت بولي، د هغه عقیده او مسلک په سیاسي ډول هم توجیه کوي.

په دې ډول:

"... خوماته دده د تعلیماتو او نورو کړو وړو له مطالعې څخه دا څرگنده شوي ده، چې بایزید یو شکاک فیلسوف (دی) او تر کومه ځایه پورې، چې ده له مذهب او الهیاتو سره تماس نیولی دی، له هغونډه دده مقصد د خپلو ملي اهدافو د لاس ته راوړلو لپاره زیاتره یوه

^۱ ایضاً، ۲۶۳ مخ

سیاسی استفاده وه او بس...^(۱)

په پورتنیو نظریاتو کې مور وینو، چې هم د کوزې پښتونخوا پوهاند او هم د سیمینار له گډون کوونکیو څخه ځینو پوهانو د بایزید روښان پر مذهبي تعالیمو اتکاء کړې او د هغه د آثارو یو تفسیر او تعبیر یې وړاندې کړی دی او د هغه زده کړې یې توجیه کړې هم دي، خو په مجموع کې د بایزید روښان د عقایدو او افکارو هر اړخیزه څېړنه یوه هم نه ده کړې، نه یې د هغه فلسفي افکار او نه یې د هغه د لارې عرفاني مشخصات او نه یې د هغه د تصوفي مکتب مقامات څېړلي دي. څرنگه، چې ددغو پوهانو کار ډېر لنډ او مقاله یې بڼه لري، یوازې پر یو یو بعد او اړخ یې ورته رڼا اچولې ده، نه پر ټولو خواوو. یوازې د محمد شفیع لاهوري کار له لنډې یادونې سره سره هر اړخیز برېښي.

د بایزید روښان ناسیونالېستي او ملي توجیه:

بایزید روښان (یې) د یوه ملي او استعمار ضد اولسي مشر په توگه بللی او هغه یې د افغاني ناسیونالېزم بنسټ ایښودونکی گڼل لږ څه د غور او تامل خبره ده، ځکه ځینې مفاهیم لکه استعمار یا کلونیا لېزم، ناسیونالېزم یا ملیت پرستي او د ملي مفهوم د بشري ټولنو د تکامل د خاصې زماني مقطع محصول دی، خو بیا هم که د پردیو په وړاندې

^۱ روښان یاد، ۲۳۹ مخ.

دغه مفاهيم وکارول شي او هغه زمان او شرايط په نظر کې ونيول شي، بايد لازمه توضيح ولري.

په هر صورت ځينو افغاني پوهانو د خاصو ملي احساساتو تر اغېزې لاندې، دغه تاريخي حادثه د نن ورځې په معيار توجيه کړې او د بايزيد روښان غورځنگ يې يو ملي او ناسيونالېستي غورځنگ بللی دی. مور هڅه کوو، لومړی ددغو پوهانو د نظريو يو څو لنډ ټکي راواخلو او وروسته پرې که لازمه وه څه ووايو.

پروفيسور سيال کاکړ وايي:

"دغه پياوړی شخصيت د خپل عصر يو قوي قهرمان او زموږ د مليت پر آسمان باندې د يو ځلاند ستوري حيثيت لري. موږ د خپلې ټولنې دغه حقيقي ترجمان د صوفيانو او مذهبي افکارو څښتن، د جنگي ډگر غښتلی مبارز، د ادب د ميدان منلی ليکوال او د ملي شعور خاوند د بايزيد روښان په درانه نامه سره پېژنو." (۱)

استاد قيام الدين خادم د بايزيد روښان مبارزې او غورځنگ په دې ډول توجيه کوي:

"د دهقانانو د قيام خبره خو ځکه ټيکه ده، چې پښتانه له پخوا څخه بيا ترننه پورې ټول اکثره دهقانان او مالداران دي. د نن ورځې په تخمين افغانان په سلو کې پنځه نوي

^۱ روښان ياد ۳۳ مخ.

دهقانان يعني وارہ مالکين دي. ملک، فيودال او تاجر داسي چي انحصارات هم وکولي شي، يا نه وو يا ډپر کم وو. ډپر کم، چي په نشت حسابپري، نو چي د بايزيد عليه الرحمه پسي ملت درېدلو خامخا به دا ملت دهقان وو...^(۱)

خبرنمل ژواک په "ملي احساساتو" دا خبره کوي، چي:

"زما جهت زما عنوان!" روښان د مليت د بنسټ ايسودونکي په حيث "ټاکل شوي دي، نو ځکه وایم چي روښان د همدې کري او د آسيا د لويې وچي د يوې برخي بالاخره د ۱۶ پېري يو شخصيت دي، چي په ۱۶ پېري کي روښان د مليت بنسټ بيا اېږدي د مليت!!"^(۲)

دغه راز غوث شھامت هم يادونه کوي، چي:

"هغه د خپل وخت د استبداد سره ډېرې ډغرې وهلي. روښاني نهضت د بېگانه تسلط مخالف او له گورگانيانو سره يې روابط او تعلقات بڼه نه دي پاتي شوي..."^(۳)

د بايزيد روښان دغه ډول توجيه او د هغه د مبارزو، افکارو او عقايدو دغه ډول تعبير او تفسير هغه وخت سم پرځای او منطقي گڼلي شي، چي د هغه خپلو آثارو او د هغه د وخت آثارو او اصلي متونو ته پام وکړو او د هغو په رڼا کي ځينو قضاوتونو او نتايجو ته ورسېږو. (په) دې کي هېڅ

^۱ روښان ياد ۶۱ مخ.

^۲ روښان ياد ۲۲۵ مخ.

^۳ روښان ياد ۳۱۰ مخ.

شک نه شته، چي هغه او د هغه لښکرو د مغلو له دولت سره نېغ په نېغه او مستقيم جنگونه کړي دي، خو هغه هېڅکله د ملیت په نوم خپل بېرغ نه دی پورته کړی. دا سمه ده چې د هغه د مبارزو شکل دغه ډول توجیه کېدای شي، خو داسې هم نه چې یوازې سیاسي ډغرې یې وهلې وې او یوازې سیاسي مبارزه یې کړې وي. موږ به هڅه وکړو د همدې اثر په ځینو برخو کې د هغه د افکارو او عقایدو د مضمون او محتوی په باب څه ووايو.

۳_ د طبقاتي مبارزې د تیورۍ پر اساس نظریه:

د سیمینارو زیاترو گډون کوونکیو پوهانو یو نظر د طبقاتي مبارزې د تیورۍ له مخې نظر دی. سره له دې، چې له دغه سیمینار څخه اوس شپاړس کاله تېرېږي، خو د فریدریک انگلس ددې تیورۍ له مخې، چې وایي: "د شپاړسمې پېړۍ په اصطلاح د مذهبي جنگونو په وخت کې اصلي مسئله د پوره مادي او طبقاتي گټو په خاطر رامخ ته وه. د فرانسې او انگلستان د وروستیو کورنیو بحرانونو بنسټ پر طبقاتي گټو باندې ولاړ و. که چېرې په هغه وخت کې دغو طبقاتي مبارزو مذهبي رنگ درلودی او که چېرې تر مذهبي پوښ لاندې د مختلفو طبقاتو گټې رامخ ته وی، نو دا مسئله د جنگونو څرنگوالي ته تغیر نه ورکوي او کولای شو، چې د هغه وخت د شرایطو د شننې له

مخه يې څرنگوالی روښانه کړو. ښکاره خبره ده، چې د
فیوډالېزم او کلیسا پر ضد د مبارزې په صورت کې باید
ټولو انقلابي، سیاسي او اجتماعي ایډیالوجیو مذهبي رنگ
درلودای او ددې لپاره، چې پر اجتماعي اړیکو باندې حمله
ممکنه شوې وای، لومړی باید له هغه څخه د تقدس پوښ
لیرې شوی وای.

درېیم ډول نظریات تر زیاته حده د همدې مفکورې پر
اساس توجیه شوي دي. دا هغه نظریات دي، چې په
راوروسته کلونو کې په تېره د ستالین د دورې تاریخ لیکنې
ورته خاص او نسبتاً مطلق رنگ ورکړی دی. ددغه ډول
نظریاتو له مخې، د حقایقو، فاکتونو او عواملو له مخې
تیوري منع ته نه ده راغلې، بلکې ټول عوامل، حقایق او
پېښې د تیوري په چوکاټ کې اچول شوي او توجیه شوي
دي. په دې کې زیاتره شوروي پوهان لکه م. اسلانوف،
ي. ریسز، ک. انتونووا، یو. انکوفسکي، ن. دوریانکوف،
و. رومادین، گ. گیس، ع. منانوف یی، پولیاکووا او داسې
نورو په خپلو څېړنو کې د بایزید روښان د نهضت په باره
کې ځینې مساېل څېړلي دي.

د سیمینار زیاتره گډون کوونکیو او افغاني پوهانو هم د
بایزید روښان شخصیت او نهضت په باره کې همدا لاره
نیولې او خپلې شننې یې عیاري کړې، چې له هغه جملې
دوریانکوف، عبدالباري جهاني، استاد عطایي، قیوم

نورزي، معصومه عصمتي، منانوف او نورو دغه ډول
نتيجې اخيستي، چې په لنډ ډول يې يادونه کوو:

محترمه معصومه عصمتي ليکي:

"د پير روښان مبارزې ته بزگري او عوامي نهضت ويلای
شو. ولې چې پير روښان خپله مبارزه د عوامو او بزگرانو او
محرومو او بېکاره ډلو په ملگرتيا شروع کړه او پرمخ يې
بيوله او له لوړو طبقاتو سره يې هېڅ راز اړيکه نه
درلوده." (۱)

عبدالباري جهاني هم د انگلز د پورتنۍ تيورۍ پر بنسټ
خپله مقاله کښلې ده او په ضمني ډول يې روښاني
غورځنگ په مذهبي پوښ کې د گورگانيانو او حاکمه پورېو
پر ضد عوامي غورځنگ بللی دی.

قيوم نورزی هم د خپلې مقالې په ترڅ کې د عبدالرحيم
منانوف نظريه تاييدوي او د نتېجه گېرۍ په ترڅ کې يې
يادونه کوي:

"نوموړې پوه د خپلو څېړنو په نتېجه کې وايي، چې د
بايزيد روښان پر شاوخوا د خلکو لويې حلقې، چې قاطع
اکثريت يې غريب او نادار خلک وو، راتول شوي او د وخت
د دربار او د جاگيردارانو پر ضد يې مبارزې کولې." (۲)

محترم ابراهيم عطايي هم ليکي:

^۱ روښان ياد ۳۰ مخ.

^۲ روښان ياد ۱۲۰ مخ.

"بايزيد روښان د يو آگاه سړي په حيث د وخت د استعمار پر ضد له عقيدوي محاذ څخه جگړه شروع كړه. روښاني جنبش د يوې ملي ايډيالوژۍ په پيروي رااوچت شو. ده په ډاگه وويل، چې هر څوك خپل ځان نه پېژني، هغه خدای هم نه شي پېژندلای. روښان وويل، چې د خدای په نزد ټول انسانان مساوي دي، اصل نسب او دنيايي اعتبار څه اهميت نه لري، ځكه چې بايزيد د پير روښان په لقب د اعتبار خاوند شو، نو هغه كسان چې د فيودالي تسلط تر فشار لاندې خپل شوي وو، ټول يې پر شاوخوا راټول شول. د روښان تعليمات، چې سربېره پر مذهبي مترقي ارزښت ملي ارزښت هم درلود، داسې قدرت وموند، چې هېچا له هغه څخه سر نه شو غرولای." (۱)

محترم عطايي صاحب د خپلې مقالې په پای کې دا ډول نتیجه گيري کوي:

"روښاني نهضت يو بزرگري نهضت و، ملي خصوصيت يې هم درلود... په دې حقيقت موږ نن ښه پوهېږو، چې د روښانيانو نهضت ضد فيودالي و او ملي خصوصيت يې درلود." (۲)

دوريانکوف ليکي:

"دغه نهضت اولسي و او د خلکو د اکثريت (بزرگانو) غوښتنې يې څرگندولې." (۳)

¹ روښان یاد ۱۲۵ مخ

² روښان یاد ۱۲۸ مخ

³ روښان یاد ۱۲۹ مخ

نوموړی زیاتوي:

بلکې دا نهضت د گورگاني امپراتورۍ د تسلط پر ضد د خپلو فیوډالانو پر خلاف د لويي منطقي د اولسونو د ازادۍ د مبارزې یوه مهمه برخه وه...^(۱)

بل شوروي پوه پروفیسور انور علي یف هم په دې لړ کې زیاتوي، لیکي چې:

"د پیر روښان د مذهبي زده کړو په استناد په اسانۍ سره ثابتولی شو، چې دغه غورځنگ ټولنیزه او طبقاتي جنبه درلوده او دا د ظلمونو او استبداد پر ضد د عامو او زیارکینو خلکو داسې عکس العمل و، چې د فیوډالیزم وده یې له ځانه سره درلوده..."^(۲)

انور علي یف په لنډه توګه د دغه غورځنگ مشخصات هم څرګندوي. نوموړی د روښانیانو غورځنگ یو کلیوالي بزګري غورځنگ بولي، چې زیاتې اغېزې یې پرېښې دي. دغه غورځنگ قومي غرور درلود. روښان د بزګري او کلیوالي غورځنگ بنسټ ایښودونکی و او ددې غورځنگ مبارزه نه یوازې یوه طبقاتي او سیاسي مبارزه وه، بلکې روښان د رنسانس موجد هم و.

اسلانوف شوروی پوه هم په خپله رساله کې د خپل تحلیل په نتیجه کې او د ډېرو لږو موادو پر بنسټ داسې نتیجه اخلي، چې:

^۱ روښان یاد ۱۴۹ مخ

^۲ روښان یاد ۳۶۱ مخ

"د پورته وينا په نتیجه کې ویلای شو، چې د روښانیانو نهضت او حرکت یو دهقاني او د بزگرانو حرکت و، چې د ملاکانو او فیوډالانو په مخالفت روان و." (۱)

نورو شوروي پوهانو، و.م. ماسون، او و. رومادین هم په خپل اثر د افغانستان تاریخ دوهم ټوک کې د دغه غورځنگ په باب داسې نتیجه اخلي. لیکي:

"دغه نهضت د خپل اصلي ماهیت له مخې ضد فیوډالي جریان و، ددې نهضت پیروانو د خانانو او عالمانو په مقابل کې د ځمکې د لاس ته راوستو او د دوی د امتیازاتو د منځه وړلو لپاره سخته مبارزه کوله. په "منتخب التواریخ" کې، چې په ۱۷ پېړۍ کې د یوه هندوستانی مورخ په قلم لیکل شوی دی، روښاني جریان ته بالکل بزگري نهضت ویل شوی دی." (۲)

خوله دې ټولو خبرو سره، چې دمخه وشوې څو مسئلې باید یو له بله سره گډې نه شي.

د بایزید روښان مذهبي، عرفاني او تصوفي شخصیت، چې د روښانیانو د غورځنگ پر ټول جریان یې اغېزه درلوده.

^۱ اسلانو، د روښانیانو ملي نهضت د "معمد ژباړه" (کابل: پښتو ټولنه ۱۳۵۳ کال)، ۱۸ مخ.

^۲ و.م. ماسون، و.ا. رومادین. د افغانستان تاریخ، ۲ ټوک، بایزید انصاري "د گل محمد نورزي ژباړه" (کابل: پښتو ټولنه، لسمه گڼه، ۱۳۴۹ کال) ۳۹ مخ.

بل هغه بدلونونه، چې د زمان په اوږدو کې د بايزيد
روښان په ژوند او د هغه تر مرگ وروسته په دغه جريان کې
منځ ته راتلل.

په دغه جريان کې عقيدتي مساېل.

له ټولنيزو سياسي پېښو سره ددغه جريان د
لارښوونکيو چلند.

او له خپلو مخالفينو سره د روښانيانو چلند.

موږ پر دې باور يو، چې د روښانيانو د غورځنگ په څير
په يوه موثر جريان او د جريان د کلي بهير يوه کوچنۍ مقاله
کې، د ضمني او دوهم لاس موادو له مخې څه ويل او د هغه
په عمومي جريان د يوې جزبي پېښې تعميم د سختو تېرو
تنو سبب کېږي. دا هېڅکله د يوې مقالې د حوصلې کار هم
نه دی. همدا اوس د روښانيانو د غورځنگ په باب ډېر
اصلي او لومړني لاس مواد شته، چې موږ ته د نوي
مېتودولوجۍ او څېړنې د نويو اصولو په ترڅ کې تياره
گوټونه راروښانه کوي.

اړه ده ددې پرځای، چې ددغه ډول يو عظيم جريان او
دهغه پېښې د ځينو معاصرو تيوريو په چوکاټونو کې واچوو
او يا يې د اروپا له ټولنيزو سياسي او مذهبي مودلونو سره
په تله کې واچوو او يا يې پرتلنه وکړو. ښه به دا وي، چې
پخپله ددغه جريان خصوصيات، مشخصات، علتونه او
عوامل وڅېړو او په پای کې ترې خپل تعريفونه بشپړ کړو.

په دې اساس په دې اثر کې، چې په "حالنامه کې د بايزيد روښان عرفاني او فلسفي شخصيت" نومېږي، هڅه شوې چې د روښانيانو د دورې په اصلي متونو په تېره په حالنامه اټکاروشي. له همدې کبله مې حالنامه د اساسي موادو په توگه غوره کړه. البته بايد ووايو، چې زموږ څېړنه يوازې د حالنامې په متن پورې تړلې نه ده، بلکې نوموړې اثر په خپل ځای کې خاص اهميت لري، چې زموږ د څېړنې په يوه برخه کې به پرې څرگندې او ټاکلې خبرې وشي.

په دې ډول موږ په دغه څېړنه کې د بايزيد روښان د سياسي شخصيت، د هغه د ملي او آزادي غوښتونکي شخصيت او نورو خواوو په باب څه نه وايو که څه وي هم هغه به ضمني جنبه لري، نه اساسي. په دې څېړنه کې هڅه شوې، چې په لومړي قدم کې د بايزيد روښان د زېږېدو د ټولنيز- فرهنگي چاپېريال په باب، په مقدماتي ډول خبرې وکړو او وروسته د هغه د لنډ ژوندليک له يادونې (چې په ډېرو آثارو او څېړنو کې يې تفصيلي يادونه شوې ده) د بايزيد روښان شخصيت د فلسفي او عرفاني افکارو په ابعادو کې، همدارنگه د وخت د فکري جريانونو څخه د هغه د تاثيراتو په باب او په پای کې د بايزيد روښان او د هغه د غورځنگ سترو اثراتو ته اشاره وکړو.

کله چې په دې څېړنه کې موږ د بايزيد روښان د افکارو فلسفي او عرفاني اړخ څېړو، د فلسفي مفهوم د ارسطويي،

افلاطوني، دیکارتي او نورو فلسفي بنوونځيو په سیستماتیک مفهوم نه دي، بلکې بې له شکه چې نوموړی د خپل وخت يو عارف، صوفي او پيشوا و. هغه د خپل وخت مذهبي او فکري پروبلماتیک او عرفاني فلسفي اړخونه څېړلي دي، خو په دې اثر کې موږ هڅه کېږي د ځينو مهمو معاصرو فلسفي بنوونځيو د هگل، سارتر او مشهورو ارواپوهانو لکه فرويد يونک او نورو له نظره د دغه ډول فکري ليد توکي لنډه اندازه ولگوو. خو دا به د څېړونکيو په قضاوت او مطالعې پورې اړه ولري، چې زموږ کار تر کومه حده نیمگړتياوې لري او تر کومه حده له دوبيکيشن څخه ليرې دی. البته دغه ليکنه تراوسه پورې د نورو څېړونکيو اړپاره ډېره لږه د پاملرنې وړ مساله وه او که ده هم ضمني جنبه يې درلوده.

بايد ددې ټکي يادونه هم وکړو، چې په دې څېړنه کې د بايزيد روښان د علمي او فلسفي شخصيت پر څېړلو سربېره د بايزيد روښان او اسماعيليه افکارو پرتلنه هم شوې ده. د بايزيد روښان په افکارو او عقايدو کې د حلول او تناسخ د مفکورو په باب هم څرگندونې شوي. د موسيقي د رواج، د بنځو د حقوقو او په دغه جنبش کې د بنځو د مقام په باب څه ويل شوي او په پای کې پر پښتني ټولنه باندې د دغه ستر سياسي فرهنگي او مذهبي غورځنگ اغېزو ته اشاره شوې.

دغه راز هڅه شوې، چې د څېړنې پر ميتود او د کار په

طرز باندې رومبني فريضي او نظريې تحمیل او ونه تپل شي، بلکې د علمي او بي طرفانه قضاوت او د لاس ته راغليو اسنادو او مدارکو په رڼا کې مسايل تحليل او خپرو.

په نتيجه اخيستلو کې هم دا هڅه شوې ده.

له بلې خوا کېدای شي ددې اثر يو عمده ارزښت دا وگڼل

شي:

زموږ په کتابتونونو او فرهنگي موسسو کې تراوسه پورې ددغه اثر د موضوعاتو لرونکي اثر نه و. په دې شرايطو کې چې زموږ د هېواد پر گڼې، ولسونه، مليتونه او مذهبي فرقې سره نږدې کړي، خالي دي. بايد هڅه وکړو، چې د يوه واحد ملت د تکل او تکامل پر لور لا پاڅه گامونه واخلو. په همدې اساس د بايزيد روښان او اسماعيليه فرقې د افکارو پرتله او پر بايزيد روښان ددغه فرقې د عقايدو د اثراتو مطالعه زموږ د کار (په) ارزښت کې کمې نه راولي، بلکې بالعکس. هيله ده گران لوستونکي په خپلو علمي او انتقادي نظريو سره ددې کار د بشپړتيا په برخه کې له موږ سره مرستندوی شي.

و من الله التوفيق

محمد اکبر کرگر

لومړی څپرکی

د بايزيد روښان د ژوند چاپېريال، زوکړه او زده کړه

الف: د بايزيد روښان د وخت ټولنيزو فرهنگي حالاتو ته يوه کتنه

د روښان پېژندنې يا په بل عبارت د روښان د ژوند، حالاتو او د هغه د فکري سیر او سلوک د څېړنې لپاره لږ تر لږه اړيو، چې د روښان د زېږېدو ټاټوبي، د هغه د وخت (پر) سياسي حاکمیت، فرهنگي چاپېريال، فکري او رواني اتموسفير باندې رڼا واچوو.

د بايزيد روښان ژوند، زده کړه، چې وروسته به پرې هم رڼا واچول شي، د مغلي امپراتورۍ په شرايطو کې ترسره

کېږي. د هغه تر زېږېدو يو کال وروسته بابر مغلي امپراتور هند ته ورځي او د لودي پښتنو حکومت سقوط کوي. بايزيد روښان (انصاري) د خپل ژوند په مشخص پړاو کې د روښان لقب گټي. يوه مذهبي فرقه رهبري کوي او د خپل وخت (له) متداوله علومو څخه فيض اخلي. په دې ډول هغه په خپل ژوند کې په خپلو سترگو مغلي حکومتونه ويني. د مغلو "مغل واره" تاراکونه ويني. د پښتنو د اوسېدو پر سيمو باندې د هغوی بناج، خراج او سورسات ويني او له بلې خوا د هندي او پښتني فرهنگ په لمنه کې رالويږي. ددې لپاره چې د وروسته څېړنو او نتايجو لپاره مو په آساني سره لار هواره کړې وي، لازمه بولو چې په لنډه توگه د بايزيد روښان د عصر ټولنيز فرهنگي او فکري حالت ته يوه کتنه وکړو.

۱- ټولنيز حالات:

د پښتنو په تاريخ، فرهنگ او ټولنيز ژوند کې د تېر په پرتله شپاړسمه پېړۍ د نويو پېښو، واقعاتو او زېږېدنو زمانه ده. د منځنۍ اسيا يرغلونه، د مغلي دولتونو استبداد، له افغانستان څخه د هند پر لور د تل په څېر لېږدېدنې او نور عوامل ددې سبب شول، چې له اقتصادي پرمختگونو سره موازي ټولنيزه وده هم منځ ته راشي. په پښتونخوا او دغه راز په افغانستان کې په خاص ډول

په پښتني سيمو کې هم د نورو په څېر په بزگرو او کروندگرو د مالياتو حواله زياته شوه. که دمخه يوازې پر آبي او حاصلخېزو ځمکو حواله وه، دا وخت په غير آبي (للمي) او نورو ځمکو هم ماليه حواله شوه.

— پر مالگې او تمباکو ماليات لوړ شول. د لارې ټکس هم په لارو يو جوړه والو او مسافرو وضع شو.

— د گورگاني (مغلي) دولتونو له خوا د مالياتو د راټولولو لپاره بېرحمانه قوانين وضع شول.

— بزگران او په تېره کسب گران په تدريج سره کمېدل. دا کار (د) کرکيلې د کمزورتيا سبب هم کېده.

پېښور په لره پښتونخوا کې د لاهور او کابل ترمنځ هغه مناسبه سيمه وه، چې تر نورو پښتني سيمو د لويې لارې پر سر پروت و او د تجارتي او ترانزېټي فعاليتونو مرکز کېدای شو.

"جلال الدين اکبر لومړنی بادشاه و، چې يوه لويه تجارتي لار يې پرانېستله. هغه ددې کار لپاره د خيبر دره، چې کابل او لاهور يې سره نږدې کول، غوره کړه او په ۱۵۸۱ع کال کې يې قاسم خان مهندس موظف کړ، چې د عراده جاتو د تېرېدو لاره جوړه کړي." (۱)

د صديق فرهنگ د يوې څېړنې له مخې په همدغو

^۱ صديق فرهنگ، "محيط اقتصادي اجتماعي و سياسي خوشحال خان" تورنالي پښتون (کابل دولتي مطبعه، ۱۳۵۰)، ۱۷۱ مخ.

شرابطو کې په پښتونخوا کې دغه ډول ټولنيز جوړښت موجود و.

— ملاکان يا د زياتو ځمکو خاوندانو او د قبيلو مشرانو يو پاسنی قشر او طبقه جوړوله، چې مغلي دولتونو ورته پاملرنه کوله. د بدو او جاگير په واسطه يې د ځان تابع کول. روحانيون، چې د قبلوي شخړو د فيصله کولو او لانجو په هوارولو کې يې نقش درلود.

— رعيت، يعنې بزگران، شپانه او مزدوران چې د اجورې (چاريکه) په مقابل کې يې د ملکانو په ځمکو کې کار کاوه.

— گاونډيان، هغه خلک چې له قبيلې بهر او نورو سيمو څخه راغلي او ځمکې يې نه درلودې.

— مريان او غلامان، چې البته د پښتني ټولني د جوړښت په تناسب يې په ځينو متونو کې يادونه شوې ده.

لوی استاد پوهاند عبدالحی حبيبي مرحوم په خپله مهمه مقاله کې، چې "د روښان پير عصر او دده غورځنگ" نومېږي، د هغه وخت د پښتونخوا د وگړيو طبقه بندي په څلورو کتگوريو کې (چې دمخه ويل شوي تبويب ته نږدې ده) څېړي.

— يوه ډله هغه خلک، چې د کوچيانو يا پوونديو په توگه په شين شوبو او څرخايونو پسې گرځېدلي، سترې رمې يې درلودلې او د ټولني د غذا او ابتدايي ثروت لومړنۍ سرچينه وه.

دوهم ټولنيزه ډله د كليو كروندگرو، چې په بنېرازو
ځمكو كې مېشت او خواريكېښ ديگانان وو. يا هغه قبيلوي
لېږدېدونكي وو، چې كله به د څرخايونو له امله په تنگ
شول، نو د نورو ورشوگانو په لټه كې به بل ځای ته مهاجر
كېدل. دغه ډله خلكو به بنېرازي ځمكې د شېخ ملي د دفتر
له مخې په هرو لسو كالو كې بدلولې. د دوی د استوگنې
سيمه هم د خيبر نه تر آباسينده پورې بنېرازه سيمه وه.

دريمه ډله خلك هغه وگړي وو، چې په بنارونو،
بانډو او كليو كې په صنعت او كسب گري مشغول وو او د
دربارونو او لويو خانانو په خدمت كې وو. د هنر او فرهنگ
په انكشاف كې يې رول درلود.

څلورمه ډله هغه خلك وو، چې د خاص ټولنيز دريځ له
مخې يې پورته پورې ياله دربار سره اړيكي پيدا كړې، لكه
حکمرانان، لښکرکښان او درباريان، روحانيون، ملايان او
پيران او كله هم له لويو خانانو څخه عبارت وو. ټولنيز
تحرك Socialmobilty هم په همدغه قشر كې ترسره
كېده. " .. او كله چې به له هغو نورو درو ډلو څخه ځيني
غښتلي او بريالي راووتل، نو به هغه هم په دې لوړه ډله كې
درېدل او د شاهانو او دربارونو په زور يې واړه يا غټ
ملوكي مراکز جوړول. لكه ملك شاه منصور يوسفزی، چې
خپله لور بي بي مبارکه يې بابر شاه ته واده كړه او ځان يې
ددغه پاچا په دربار كې داخل كړ، د خوشحال خان خټک

کورنی، چې د ډهلي د مغولو له خوا ددې سیمې مشران او جاگیرداران وو.

یا مثلاً له روحانیونو څخه خواجه عبدالله احرار د آمو په شمال او جنوب کې د دونې مخکو او جايدادونو خاوند و، چې ځانته یې مستوفیان لرل. ملا عبدالله سلطان پورې، شیخ الاسلام، چې په هند کې د روښان معاصرو، کله چې (۹۹۰ ق. ۱۵۸۱ م) کې مړ شو، دېرش ملیونه روپۍ ځنې پاتې شوې. (۱)

۲_ فرهنگي حالات:

د هند د گورگاني امپراتورۍ په شرايطو کې د کابل، کندهار، بلخ او بدخشان له صوبو څخه په دولتي خزانه کې د دولت د عايداتو له زیاتوالي ثابتېږي، چې د سوداګرۍ، کرنې او د صنعت چارو له ټولو ستونزو او خنډونو سره سره بیا هم پراختیا موندله. په دغه دوره کې به تل له ماوراء النهر او له ایران او خراسان څخه کسب کاران هند ته او له هغه ځایه به نوموړو هېوادونو ته تله راتله. پوهان او عالمان به هم له یوه هېواد څخه بل ته تله. سوداګرو به هم د عثمانیه ترکیې، ایران او ماوراءالنهر نه بنکلي کالي او ټوټې او مالونه د خراسان له لارې هند ته او هندي مالونه، دواګانې او نور قیمتي شیان خراسان او ماوراءالنهر، ایران او ترکیې

بایزید روښان، خیرالبیان (کابل: دولتي مطبعه، ۱۳۵۳)، ۴_۵ مخونه.

ته وړل راوړل. له دې لامله به تل سترې تجارتي قافلې د کابل، کندهار او هرات له لارو تېرېدلې. امرتسر، پېښور، ملتان، شکارپور او کابل، کندهار، هرات، بخارا، خجند او مشهد د تجارتي کاروانونو او فرهنگي مبادلاتو ستر او مهم مرکزونه وو.

د هند او منځنۍ آسيا ترمنځ د تجارت او سوداګرۍ انکشاف پېښور ته ښه مناسب موقعيت ورکړ. د هند او خراسان او منځنۍ آسيا ترمنځ د لويې لارې جوړېدل، (پر پېښور او د هغه په خواوشا سيمو ژوره اغېزه وکړه. په دې ډول د پېښور او د هغه د خواوشا سيمې له نويو ټولنيزو اقتصادي بدلونونو سره مخامخ شوې او د وګړيو په ژوند او د ژوندانه په طرز کې هم بدلون راغی.

د روښاني غورځنگ د پيل تر وخته په پښتونخوا کې کتبي (ليک لوستې) ژبه دري يا فارسي ژبه وه. پښتو ډېره لږه او يا کمه ليکل کېده. روښاني غورځنگ ددې لپاره، چې په ولسونو او د سيمې اصلي اوسېدونکيو ته لاره پيدا کړي، خپل آثار يې په پښتو وکښل. فارسي رسمي ژبه وه. مغلي حکمرانانو د پښتنو قبایلو له مشرانو سره د پښتو، فارسي د ترجمانانو په وسيله خبرې اترې کولې.

د اکبر پادشاه په دربار کې به فارسي خبرې کېدلې او د پښتنو بنديانو خبرې هغه ته په فارسي ژباړل کېدلې.

فارسي د مدرسې ژبه وه. د فارسي ژبې مشهور شاعران،

صوفیان او عارفان لکه شیخ فرید الدین عطار، مولینا جلال الدین محمد بلخی، نورالدین عبدالرحمن جامی، ابو المجدود بن آدم سنایی غزنوی، حافظ شیرازی، سعدي او نور... زیات شاعران او هنرمندان د پښتنو په فرهنگي ټولنو کې اشنا او پېژندل شوي څېرې وې. ددغو مشاهيرو د اثارو او کلامونو نمونې او تاثيرات په پښتو ادبياتو کې ليدلای شو.

بایزید روښان او د هغه سرسخته مخالف اخوند دروېزه او د هغو پیروان په دواړو ژبو پوهېدل. تذکرة الابرار والا شرار په فارسي کښل شوی دی. د خیرالبیان زیاته برخه په (پښتو برسېره) په فارسي او عربي ده. د بایزید روښان حالنامه په فارسي ژبه کښل شوې ده.

له دې څخه جوتېرې، چې پښتونخوا د خپل سنکرتیک فرهنگي ځانگړیتوب له مخې لکه څنگه، چې په تجارتي لحاظ د غرب او شرق د لویې لارې او ان د ورپېښو د لارې پر تېر پرته وه، دغه ډول په بېلابېلو دورو کې د فرهنگي التقاط او یوځای کېدو او ترکیبونو سیمه هم وه او ده. لذا پر پښتونخوا باندې د اسلامي فرهنگ د نفوذ له لارې د عربي فرهنگ اثرات بیخي زیات او لاسبري وو.

فارسي ژبه ددغو فرهنگونو په لاس بري کولو کې غوره وسیله وه. هندي او اردو ژبې هم بې اثره نه وې. لکه چې خیرالبیان په هندي (اوسنی پنجابي) هم کښل شوی دي.

اسلامي فرهنگ د وخت لاسبری او مسلط فرهنگ وو. د اسلام تر خپرېدلو وروسته اسلامي او په تېره عربي فرهنگ ته د پښتنو په منځ کې پراخه امکانات وو. په دې اساس د تاريخي حقايقو له مخې موږ په پښتونخوا کې هر ډول فرهنگي پديدې له عربي، فارسي او هندي فرهنگي اثراتو څخه پرته او مجردې نه شو څېړلای او نه يې هم مطالعه کولای شو. کله کله، چې د ژبنيو تعصباتو ځيني څپې راپورته کېږي، له هغو څخه جوتهېږي چې عاملين يې له تاريخي حقايقو ډېر ليرې او مجرد فکر کوي او يا د اتنوسنتريزم او يا کلچرسنتريزم په امراضو اخته دي.

۳_ فکري او رواني حالات:

د مغلو د امپراتورۍ پراختيا او د هغې د دوام په موده کې په تېره د روښاني غورځنگ د منځ ته راتلو په شرايطو کې په فکري لحاظ يو ډول تشت او پراگنده گي برېښي. اساطيري، موهومي او خرافاتي ذهنيت پر ټولنه لاسبري دي. قبيله او په تېره په مجموع کې (د) پښتنو قبایلو لپاره د هغو مخالفين د افسانوي نسب نامو روايات جوړوي. غير پښتون اخوند د سيد علي ترمذي مريد دروېزه په تذکره الابرار والاشرار کې د پښتنو د نسب او شجرې په باب غلط او غير علمي او غالباً موهومه نسب نامه ذکر کوي. نوموړي پښتانه بني اسرائيل يادوي. سره له دې، چې نوموړی په خپله

په پښتو آثار کاري، خو د حاکمو پورېو لپاره د خاصو سياسي اهدافو په خاطر اظهار نظر کوي.

"د سيد بهادر شاه ظفر کاکاخېل په عقیده خواجه نعمت الله هروي لومړنی مورخ دی، چې په "مخزن افغاني" نومي کتاب کې يې پښتانه بني اسرائيل بللي دي، خو څرنگه چې اخوند دروېزه هم په تذکرة الابرار والاشرار کې (*) همدغه نظريه وړاندې کړې ده او دا دواړه کتابونه تقريباً په يوه وخت کې ليکل شوي دي، نو موږ د کاکاخېل صاحب نظريه د څېړلو وړ بولو." (۱)

استاد روهي له نوموړيو نظرياتو داسې استنباط کوي:
"سيد علي ترمذي، اخوند دروېزه د حضرت بنور صاحب زامن، ميان نور او اخوند پنجو، چې له گورگاني دولت سره يې دوستانه تعلقات درلودل، د روښانيانو پر ضد يې ډېر زيات تبليغات کول او ځينې قومونه يې د هغوی له ملاتړ څخه راوگرځول. د هغو کسانو له جملې څخه، چې د روحانيت په لباس کې د سياسي مقاصدو د پوره کولو په خاطر پښتنو ته ورغلي دي، اخوند دروېزه خاص شهرت

* د دروېزه له تذکرة الابرار والاشرار کې له ۷۹ مخ څخه وروسته دا تفصيل راغلی دی.

(ذکر احوال و انساب و اعمال افغانان و کیفیت الحاق این فقير).

تذکره دوم.

۲ محمد صديق روهي، ادبي څېړنې (کابل: دولتي مطبعه، ۱۳۶۰)، ۱۸ مخ.

لري." (۱)

په مطلوبه زمانه کې په مذهبي او عقیدتي لحاظ سره له دې چې افغانان اسلام ته ډېر له پخوا رااوښتي وو، خو اسلامي وحدت نظر یوازې په حرف کې و، نه په عمل کې. په پښتنو کې متعدد پیران او مرشدان راپیدا شوي او هر یو پیر ځان برحق باله.

په هغه زمانه کې دا ډول مقولې عامې وې لکه، چې د حالنامې مؤلف یې هم یادونه کوي:

"لا دین لمن لا شیخ له" (څوک چې پیر نه لري، هغه دین نه لري) او یا دا چې "من لا شیخ له فالشیطان شیخه." (چې د چا پیر نه وي، د هغه پیر شیطان وي.)

په همدې ډول د روښان او اخوند دروېزه په زمانه کې په پښتونخوا کې د همدغه فضا او اتموسفیر په موجودیت کې زیات شمېر پیران پیدا شوي وو. اخوند دروېزه په تذکره

^۱ رومبني اثر، ۱۸۸ مخ

اخوند دروېزه د ټولو پیرانو په نسبت په خپل اثر تذکره الابرار والاشرار ۱۵۱ مخ کې زیات د بایزید روښان په آدرس ناوړه کلمات استعمالوي او د لعین خطاب ورته کوي، خو په مجموع کې د افغانانو سپکاوی هم کوي. وايي، چې: "از آنکه علمای افغانین چون تحصیل تام ندارند بل تحصیل ناتمام هم ندارند، چی از علم دارند هر آینه از جهلا اینمردم. در دین و دیانت و صلاحیت و عفت کمتر اند تا روزی از روزها نوشته این لعین به خدمت حضرت شیخ علی ترمذی قدس سره و هم بره در رسید. حضرت ایشان فرموده که قوی بلا برین مردم افغانین نازل شده."

ابرار والاشرار کي د مبتدعو پيرانو يو اوږد لست وړاندې کوي. لکه پير طيب، پير ولي، بايزيد انصاري، پير عمر، پير چالاک او نور، چي شمېر يې له پنځوسو څخه زيات دی او د ياد شوي اثر له ۱۵۹ مخ څخه وروسته يې په تفصيل يادونه شوې ده.

د پيرانو له تعداد او د هغو د لاسنيوي او له روابطو څخه د هغه وخت د ټولني لاسبرې او حاکمه فضا، د خلکو رواني او فکري سطحه، گډوډي او بې نظمي، پرېشاني او د يو څه د پيدا کولو په خاطر لته او تلاش برېښي، چي د وخت د ټولني انسان په ټول سرسانده او سرسامه حالت کي د يوه رواني ايډيال او تسکين په لته کي دی. سره له دې، چي استاد روهي د دغه حالت يو علت د وخت په موجوده شرايطو کي په دې ډول څېري، چي له نورو عواملو څخه هغه عمده يودی.

"د زير بنا بدلون (په ځيو سيمو کي، فيوډالي طرز توليد د لومړني کمون سيستم د پاتې شونو ځای نيسي) او په روښنايي موسسو او افکارو کي تحول، له مرکزي آسيا څخه د گورگاني فاتحانو په راتگ سره د مختلفو کولتورونو ترمنځ ټکر او پخلا کېدنه، د حاکمي طبقې اداري او سياسي تگلاره، د عرفان او روحاني ريفورم په لباس کي د اجتماعي او اقتصادي تحول لپاره د خلکو قيامونه، د علومو په ساحه کي د تجدد او آزاد فکري لپاره د روښانفکرانو مبارزه او د

خرافاتو او انحرافاتو پر ضد د متشرعو عالمانو تبلیغات او داسې نور. (۱)

د پښتنو په سیمو کې د پښتنو "پښتني مرکزیت" او حاکمیت هم موجود نه وو. اخوند دروېزه په دې باب لیکي، چې دوی پادشاهي د یو بل لپاره جاپزه نه گڼي. نوموړی دا مساله د پښتنو د انفرادیت پسندی او رتې ازادۍ غوښتنې د احساس نتیجه بولي. هغه لیکي:

"این مردم افغان را از قدیم رسم و آئین برآن بود که... در میان یکدیگر پادشاهی را بر خود جایز نداشتند چه ایشان را تکبر، خودبینی برآن داشته که چگونه در حضور یکی از اقربای خویش عجز فروتنی کشیم؛ خود نوکر و آن دیگر را پادشاه گوئیم، بل مساوی یکدیگر باشیم، رسم از آنست که افغانان را ملک گویند." (۲)

کېدای شي دا دلیل هم د هغه خاص فکري جوړښت او طرز فکر پیداوار وي او د مغلو د لاسبری او د هغوی د دولت د قانوني کولو لپاره یو دلیل هم وي.

نوموړی بایزید روښان او د هغه پیروان په دې هم محکوموي، چې گواکې روښان او روښانیان د پادشاهۍ دعوه لري:

^۱ محمد صدیق روهي، ادبي څېړنې، ۱۸۸ مخ.

^۲ اخوند دروېزه، تذکره الابرار والاشرار. (پېښور: ن، م، ۱۹۶۰)، ۸۳ مخ.

دغه لاپه يې په خوله کره زه پادشاه د پښتنو يم
پښتنو سره به بڼه کرم پښتانه راپسې ځي
زه به ماتې دروازي کرم د اگري او د سيکري" (۱)

ب: د بايزيد روښان لنډه پېژندنه:

۱- زوکړه:

بايزيد د قاضي عبدالله اورمر زوی دی، چې پلار او نيکه
يې د وزيرستان په کاني کرم (*) کې اوسېدل. په
۹۳۱ هـ_ ۱۵۲۴ م کال د پنجاب په جالندهر کې وزېږېد. د
مور نوم يې بي بي آمنه يا ايمنه وه، چې د حاجي ابوبکر لور
وه.

قاضي عبدالله د خپل وخت قاضي و. د تاريخ مرصع
مولف ليکي:

"نقل دی له اخون دروېزه (ح) نه، چې په مخزن کې يې
کښلي دي، چې عبدالله نومېده اورمر وه. د کاني کورم په
اورمر کې، علم او صلاحيت يې ډېر و او له اولاده د

۱ اخوند دروېزه، مخزن (پېښور، پښتو اکيډمي، ۱۹۶۹) (کو) مخ.

* د کاني گرام کلمه په بېلابېلو متونو کې په مختلفو ډولونو راغلي او کارول
شوي ده. له هغې جملې لوی استاد عبدالحی حبيبي مرحوم په خپل اثر د پښتو
ادبياتو په دوهم ټوک د کاني کورم اصطلاح کارولې ده. (کاني کورم د وزيرستان
د بدر په وادي کې د غره لمنې ته يوځای دی، چې په پښتنو کې شهرت لري).
په ځينو نورو متونو کې د کانيکرام_ کانيکرام او نورو ډولونو راغلي دي.

صالحانو. ځوی یې پیدا شه نوم یې بایزید کښېښ. " (۱)
همدارنگه د ډاکتر محمد شفیع په قول:

"د بایزید د بیان مطابق دده د نسب سلسله په پنځه پېړۍ کې پیر سراج الدین پوري او د هغه په واسطه په یوویښتمه پېړۍ کې د حضور کریم مشهور صحابي (ابو ایوب الانصاري رض) پورې رسي. دده مور ایمنه دده د پلار لرې ترله او د جالندهر د الحاج ابابکر لور وه. بایزید په جالندهر کې په ۹۳۱ هـ مطابق ۱۵۲۵ م کې (یعنې په هند کې د بابر د سلطنت د قیام نه یو کال اول) زېږېدلی و." (۲)
استاد رشاد لیکي:

"... (قاضي عبدالله) په ارثي توگه د اسلامي تصوف له تاریخه سره آشنا و او د تبرک لپاره یې پر خپل زوی باندې د طیفوریه طریقي د مؤسس نامتو بزرگ بایزید طیفور بسطامي (په ۲۶۱ هـ ق مې نوم کېښود." (۳)

د حالنامې مولف لیکي، چې د عبدالله نیکه او د بي بي ایمني (آمنه) نیکونه حقيقي وروڼه وو او د بي بي ایمنه پلار حاجي ابابکر و. وایي، چې اوه ځلي یې حج کړی او د حرمین

^۱ افضل خان خټک، تاریخ مرصع، مقابله تصحیح او نوټونه له دوست محمد خان کامل مومند، (پېښور: یونیورسټي بک ایجنسي، ۱۹۷۴) ۲۳۷ مخ.

^۲ محمد شفیع، "بایزید انصاري"، پښتو، د مولانا عبدالقدوس ژباړه، ۴ گڼه (پېښور: پښتو اکیډمی، ۱۹۵۹)، ۲۰ مخ.

^۳ د واصل روښاني څو شعرونه، د پوهاند عبدالشکور رشاد په مقدمه او تصحیح (کابل: پښتو ټولنه، ۱۳۵۳)، ۱ مخ.

شريفين طواف يې كړې و. او د ثروت خاوند ر اصلي
استوگنځى يې په جالندهر كې واقع و، له منكوحه يې يوه
لور او له وينزې يې دوه زامن او يوه لور وه او د عبدالله پلار
هم غني او مالدار و، سوداگري يې كوله. نوم يې شيخ
محمد و او د كوهستان د كانيكرام په ښار كې يې كور
درلود. يو وار هندوستان ته د تجارت لپاره تللى و.

د حالنامې مولف ددې يادونه هم كوي، چې بايزيد لا د
خلوېښت ورځو و، چې عبدالله غرونو ته د تللو نيت وكړ، خو
كورنۍ او د كورنۍ غړي يې ورسره په دې خاطر لاړ نه شو،
چې د هندوستان رسم و رواج يې زده كړى وو.

له دې ټكو دا هم جوتېږي، چې د بايزيد كورنۍ د خپل
وخت عادي او پر ټيټه پورې پورې مربوطه كورنۍ نه وه،
بلكې له يوې خوا د هندي فرهنگ او هم له خپل بومي
پښتني فرهنگ سره اشنا وه او له بلې خوا د خپل وخت
"جهان ديده" كورنۍ وه. (له) تجارت سره يې هم سروكار
درلود او له دې څخه دا هم جوتېږي، چې نوموړې كورنۍ او
د هغې لوى شخصيت بايزيد د خپل وخت يو "ايليت" او
روښانفكره عنصر و.

حالنامه په لومړيو مخونو كې د بايزيد د كوچنيوالي،
پېښو او د مغلو راتگ ته اشاره كوي. كله چې عبدالله كور
ته لاړ، هلته يې د مور له درې لوڼو او بايزيد سره د نفقې او
كسوت خبر اخیستلو څو كاله وروسته هندوستان ته د مغلو

لښکر راغی. د پهرې پر ښار یې یرغل وکړ او د خداداد کور هم په پهره کې و. مال یې ورته لوټ کړ او شیخ خداداد له خپلې کورنۍ سره جالندهر ښار ته لاړ او له بايزيد سره کور ته لاړ او بي بي ايمني، چې هرڅه درلودل د خداداد کورنۍ ته یې ورکړه. شیخ خداداد درې لورنې درلودې، یوه یې د بايزيد په نامه کړه. یو کال څخه زیات و کم مغولو هندوستان له افغانانو ونيو او افغانان د بهارپتنه ایالت ته ولاړل.

د حالنامې مؤلف زیاتوي کله، چې مغول په هند حمله کوي او د پهره ښار ته ورځي، نو په افغانانو هېبت لویېږي. وایي چې ځینو ښځې و ماشومان پرېښوول او وتښتېدل خو ځینې پوه شول، چې زموږ ښځې او ماشومان به بنديان شي، نو ویې وژل. بايزيد د شیخ خداداد کورنۍ وساتله او زیات خلک له لوږې او تندي مړه شول او نور یې تر هت ولایت ته ولاړل. داسې سیمو ته ولاړل، چې آب و هوا یې نامساعده وه. ځینې ناجوره شول او ځینې مړه شول. وروسته ټولو افغانانو اتفاق وکړ، چې له تندي مړه کېږو، نو ښه به دا وي، چې یو وار په ټول وس سره له مغولو سره جنگ وکړو او په میدان کې مړه شو.

وروسته څوارلس زره جنگي میړونه افغانان سره راجمع شول او اتلس زره زیات و کم د مغولو لښکر وو... د مغولو لښکر ماته ومونده او شپږ زره تنه یې ووژل شول. وروسته

بیا بهار د افغانانو لاس ته ورغی.
بابر د دغه جنگ په موقع وویل:
"افغانان ووژنی او مال یې لوټ کړی." (۱).
همدارنگه سید تقویم الحق کاکا خیل د همدغه پېښو په
باب زیاتوي:

"بایزید د شپږو کالو و، چې د بابر پوځونو پښتانه تس
نس کړل او د جالندهر پښتانه خپل اصلي وطن ته واپس
راوتښتېدل. بایزید او د بایزید مور هم په دې اله گوله کې
کاني کرم ته راغلل..." (۲)

موږ د خپل تېر اوږده بحث ماحصل او نتیجه په دې برخه
کې هم راغونډولای شو، چې بایزید په غرولو سترگو سره
مغول او مغولو اله لیدلې او د هغې هېبت یې احساس کړی
دی او وروسته یې که د مذهب په فورم کې سیاست هم کړی
دی، د هغه سیاست د افغانانو او مغولي دولتونو د
کشمکش سنتیز او برداشت و.

۲_ د بایزید د ژوندانه پړاوونه:

لوی استاد ارواښاد پوهاند عبدالحی حبیبی د بایزید د
ژوندانه مراحل په دې ډول ښيي:

^۱ علي محمد مخلص، حالنامه، (کابل: علومو اکاډمی، ۱۳۶۴)، ۸ مخ_ (گستتور
چاپ)

اخون دروېزه، مخزن، مقدمه د سید تقویم الحق کاکا خیل (پېښور: پښتو
کېډیمی، ۱۹۶۹، تر مخ.

زېږېدنه: ۱۹۳۱ ق ۱۵۲۴ م کال په جالندهر کې.
له خپل اکا شېخ خداداد او مور سره کاني کورم ته راتگ
د ۱۹۳۷ ق_ ۱۵۳۰ م) حدود د بايزيد نکاح له بي بي شمسو
سره (د تره لور). د ۱۹۵۵ ق ۱۵۴۳ م حدود په کاني کورم کې
..... سياحت او س..... لوک وخت

له ۱۹۵۵ تر ۱۹۷۰ ق_ ۱۵۴۳_ ۱۵۶۲ م.

د پير کامل درجې ته رسېدل او تبليغ خپرول او د صراط
التوحيد تاليف (۱۹۷۸ ق_ ۱۵۷۰ م) د اشغرف جنگ او کابل ته
تگ او له قاضي خان او مېرزا محمد حکيم سره خبرې کول،
د ۱۹۷۹ ق حدود (غالباً ۱۵۷۱ م) د آغاز پور جنگ،
۱۹۷۹ ق_ ۱۵۶۵ حدود.

د تور راغه جنگ او د روښان وژنه. د ۱۹۸۰ ق ۱۵۷۲ م
حدود.

دده خلف او زوی شېخ عمر او وروڼه يې مغولو مړه کړل.
۱۹۸۲ ق_ ۱۵۷۴ م.^(۱)

په دې ډول له پورتنیو بېلابېلو نظرياتو څخه پوهېدای
شو، چې بايزيد روښان د يوه ټولنيز-سياسي، فرهنگي،
مذهبي او ملي شخصيت په توگه، چې ژوند او شخصيت
(يې) له ټولني سره په رابطه کې له کورني سره په رابطه کې
او د خپل ناسالم چاپېريال سياسي او اقتصادي قوتونو،

^۱ بايزيد روښان، خير البيان، (کابل: کابل پوهنتون، ۱۳۵۳)، ۱۰ مخ.

رواني اتموسفير او نورو زياتو عناصرو سره په رابطه کې بېلابېل ابعاد لري. دغه ابعاد په يوه نقطه کې نه شو څېړلای، بلکې د هغه د ژوندانه ماضي د هغه د سرنوشت تفکر او مستقبل بستره وه.

په عمده ډول د بايزيد روښان د ژوندانه مراحل، چې د استاد حبيبي د نظر له مخې يې گورو، په درې برخو څېړلای او مطالعه کولای شو:

لومړۍ مرحله:

د بايزيد روښان له زوکړې څخه د سياحت او تجارتي فعاليتونو تر پايه پورې.

دوهمه مرحله:

د سلوک اختيارول، چله او د پير کامل درجې ته رسېدل، تبليغ کول او پر ځان باندې د مريدانو راټولول.

درېيمه مرحله:

له آغاز پور نه نيولې تر شهادت پورې.

اول:

د پير روښان د ژوندانه په دې پړاو کې، چې د هغه له زوکړې پيلېږي او بيا د هغه د مسافرتونو او تجارتي کاروانونو او يا د سير و سياحت او سلوک تر وخته دوام

کوي، ډېرې عمده او اساسي پېښې ويني.
د مغلو راتگ هند ته، د هغه کورنی چاپپيال، د هغه له
مور سره د هغه د پلار ناوړه سلوک، د هغه زده کړه او
تعليمات، د پلار قاضي عبدالله او يعقوب سره مخالفتونه
او په تجارت پسې سفرونه. دا پړاو د بايزيد بلوغ ته د
رسېدو دوران دی. د ټولنيزې ارواپوهنې له مخې د هغه
شخصيت اساسي عناصر او بعدونه په همدغه پړاو کې ځای
نيسي او وروسته د بېلابېل ډوله عکس العملونو په توگه
رابرسېره کېږي.

دوهم:

د بايزيد روښان د ژوندانه هغه پړاو دی، چې نوموړی
پکې په خفي ذکر مشغولېږي، عبادت او رياضت کوي او د
توحيد لوړ مقام ته درسېدو په خاطر چله باسي. د خوبونو د
لیدلو پړاو، په دغه مرحله کې ځينې الهامي اوازونه اوري:
"ای د ادم زويه وگوره، ماته چې زه له تا سره يم او ته له
ما سره، يعنې زه په تا کې يم او ته په ما کې او زه په هرڅه
کې په خپل ذات سره ژوند وينم او هرڅه، چې وو او دي او
وي به، د خپل موجود له وجوده يې وينم." (۱)
له يوولسو کالو وروسته، چې بايزيد د وصلت مقام ته
رسېږي او حق تعالی ورته کشف کېږي، يو غيبي آواز ورته

^۱ علي محمد مخلص، حالنامه، ۴۵ مه.

کېږي، چې اسم اعظم ووايه، چې د توحيد مقام دې ثابت شي، چې د معرفت قربت او د وصلت (په) مقام کې توحيد ثابت نه دی، نو وروسته له څه وخته له هرڅه چې اواز اورېدل کېده، له هغه آوازې يې اسم اعظم اورېده. (۱)

د روښان د ژوندانه دغه پړاو د تفکراتو او تأملاتو پړاو دی. نوموړی د ژوندانه په دغه پړاو کې فکر کوي، ذکر کوي، د سکر بېلابېل حالتونه ويني او هغه د تېر ژوندانه سیر و سفر او د فرهنگي اغېزو ټول علايم په مختلفو اشکالو د صوفي په وجود او تفکر کې بشپړتيا ته رسېږي او پوخوالی مومي.

فرهنگي او عرفاني آثار لکه خیرالبیان، مقصود المومنين، فخر الطالبين، حالنامه او نور ليکي. مريدان پر ځان راټولوي او د خپلو سرفروشو مريدانو يو لوی لښکر جوړوي. د هغه د تصوفي او عرفاني نفوذ ساحه پراختيا مومي. له محلي حکومتونو او متنفذو روحانيونو سره د خپل نفوذ د له منځه تللو وېره او ترهه پيدا کېږي او د متضادو قطبونو د منځ ته راتلو سبب کېږي. په فکري لحاظ ټولنه انقطاب پيدا کوي. څرگنده فکري دوگانگي د عرفان او شريعت په جامه کې منځ ته راځي او په نتيجه کې يې لومړنی مغولي ضد پاڅون رامنځ ته کېږي، چې د دغه قيام ځای د آغاز پور په نامه يادېږي.

¹ همدغه اثر، ۵۳ مخ

درېيم:

له دې هم جوتېږي، چې ددغه جگړې پيل روښان ته خاص ارزښت درلود، چې د جنگ د پيل پر ځای هم د آغازپور نوم ږدي او له هغه وروسته د نوموړي او د هغه د اخلاقو له خواد ظالمو مغلي حاميانو او د هغو د پلويانو پر ضد ناپايه او اوږده جگړه پيلېږي او پېړۍ وروسته هم خپل اثرات پرېږدي.

په لنډ ډول: هغه څه، چې ددغه اثر د ليکونکي لپاره په دې څېړنه کې په زړه پورې دي، د هغه د تفکر سير و سلوک او د هغه د نړۍ ليد د تکوين پړاو دی، چې د هغه د ژوندانه د لومړني پړاو د اغېزو پر بستر عمل کوي. هغه ورته د يوې ټولنيزې او رواني زمينې حيثيت لري او نوموړی پکې د يوه صوفي، د يوه هادي، د يوه روښان او د يوه "موحد شخصيت" په توگه خپلو ادعاوو ته رسېږي او خپل اثرات په خپله ټولنه کې پرېږدي.

دویم خپرکی

حکمت بر سه گونه است:

– یکی گفتار،

– دوم کردار،

– سوم دیدار

– حکمت گفتار، عالمان راست

– حکمت کردار، عابدان راست

– و حکمت دیدار، عارفان راست

خط سوم: ناصرالدین صاحب الزمانی،

چاپ ۱۳۵۱ ص ۱۴۰

بایزید رویشان د خپلو فلسفي او عرفاني افکارو په ابعادو کې

الف: د حالنامې پېژندنه:

حالنامه په ظاهر کې د بایزید رویشان د یوه مرید، چې
علي محمد مخلص نومېده او د ابابکر قندهاري کاسي زوی
و، تالیف دی چې په روانه او ساده فارسي ژبه یې کښلی
دی. دغه اثر د روښانیانو د غورځنگ ډېر پټ او ناروښانه
گوټونه روښانه کوي او هم په مفصله توګه د روښان او د هغه
د اولادونو او مریدانو مبارزې او کونښونه تشریح کوي.
خو ځینې خپرونکي په دې معتقد دي، چې حالنامه په

لومړي سر کې د بايزيد له خوا کښل شوي وه او وروسته بيا مخلص له سره وکښله، زياتونې يې پرې وکړې او بشپړه يې کړه.

د دبستان مذاهب مولف ليکي:

"و حالنامه کتابي دارد که در آنجا احوال خود را باز گذارده." (۱) منظور يې بايزيد روښان دی، نه علي محمد مخلص.

او مخلص هم په خپله ددې اثر په باب ليکي: "فقير حقير علي محمد ابن ابابکر قندهاري مريد و خادم خاندان بايزيد انصاري قدس الله سره العزيز ميگويد، که بعضی از محبان و مخلصان که رعایت و مراعات خاطر ایشان از جمله لوازمات و واجبات دانسته ازین فقير التماس داشتند، که حالنامه پير دستگير که از تدابير دوران و سامع ناسخان تغيير و تبديل به عباراتش راه يافته و صحتش به سقامت بدل گشته و نیز سوانح و حقايق فرزندان و احوال نيره گان پير دستگير قدس سره و ديگر از احوالات که در منصفه ظهور جلوه گرامده... بسط تحرير و در نظم تقرير در آورده شد." (۲)

خو کله چې حالنامه او د هغې متن لولو، له هغې څخه هم د بشپړوونکي (مخلص) دا خبره جوتېږي، چې نوموړی

^۱ ملا محسن فاني، دبستان مذاهب (کانپور: مطبعه نولکشور، ۱۳۲۱هـ) ۳۰۹ مخ

^۲ علي محمد مخلص، حالنامه، ۱ مخ.

اثر د بايزيد روښان له خوا پيل شوی او وروسته د علي محمد مخلص له خوا له سره ليکل شوی، بشپړ شوی او بيا پکې د بايزيد روښان د اولادونو، مبارزو او جدوجهد بيانونه راغلي دي.

د متن له مخې هم د حالنامې د لومړۍ او وروستۍ برخې متون او عقايد، د افکارو د بيان او د پېښو او حوادثو د بيان له مخې سره توپير لري. په دې مانا، چې د حالنامې لومړۍ برخې د بايزيد روښان مذهبي، عرفاني او عقيدتي استدلالونه دي او په ځينو برخو کې هم مباحثې او ديالوگونه دي، چې په قرآني آياتو او "متشابهو" احاديثو له مخې راغلي او بيان شوي دي، خو له دغه لړۍ برخې وروسته، چې تقريباً په غالب گومان له مغلو سره د مخالفت تر بيان پورې رسېږي، د بايزيد له يادښتونو نقل شوي دي او وروستۍ برخه يې مخلص بشپړه کړې او ليکلې ده. لوی استاد حبيبي هم دې ټکي ته د پښتو ادبياتو تاريخ په دوهم ټوک کې اشاره کوي:

"داسې ښکاري، چې د حالنامې ابتدايي برخې روښان ليکلې او بيا نو دغه علي محمد مخلص دده د اولادو احوال هم پکې زيات کړي دي. وايي چې د علي محمد پلار ابابکر په کوچنيوالي کې د جلال الدين بن بايزيد په خدمت کې داخل شوی او بيا نو د احداث په لښکرو کې و، خو چې په آخر کې د بايزيد له لمسيانو سره هندوستان ته ولاړ او له

رشید خان سره، چې د روښان له کورنۍ څخه و، په دکن کې
مستخدم او د شمس آباد په رشیدآباد کې ناندیر ته نژدې
اوسېده." (۱)

دمخه ورته اشاره وشوه، چې حالنامه په روانه فارسي
کښل شوې ده. په لومړیو برخو کې لکه، چې څرگندېږي. د
بایزید استدلالونه او مباحثې دي، خو ځای ځای پکې د
استدلال د قوت لپاره فارسي ایيات، مثنوي، قطعي او
ځینې غزلونه راغلي دي، چې ټول یې تصوفي او عرفاني
اړخونه لري. په دغو شعرونو کې د شیخ سعدي، مولینا او
عطار نیشاپوري، بایزید روښان او په خپله د مخلص او
نورو شاعرانو شعرونه هم شته.

له دې ټکو څخه جوتېږي، چې هم بایزید روښان د
فارسي ادبیاتو او عرفاني فرهنگ سره ښه آشنا و او هم علي
محمد مخلص د وخت متبجر عالم او شاعر وو، چې د ځینو
محققینو په قول د دیوان څښتن هم دی. د فارسي ژبې او
فرهنگ او هم له عربي ژبې او ادب سره ښه آشنا او بلد و.

خو هغه څه، چې په حالنامه کې مور او زموږ بحث او
موضوع ته په زړه پورې دي، هغه د بایزید افکار او فکري
طرز دی. په دې برخه کې باید ووايو، چې د حالنامې لومړۍ
برخه هم له فکري پلوه کوم منظم او سیستماتیک اثر نه دی،

^۱ عبدالحی حبيبي، د پښتو ادبیاتو تاریخ، ۲ ټوک، (کابل: پښتو ټولنه، ۱۳۴۲)،

چې په هغه کې د بايزيد د افکارو ژوره کره کتنه وکړو. دغه اثر د بايزيد روښان د نورو آثارو په پرتله لکه خیرالبیان، مقصود المؤمنین، صراط التوحید او نورو په څېر د عقیدې او ایمان منظم بیان نه دی، بلکې د هغه پر عقایدو سربېره د هغه د ژوند او د هغه د اولادونو د ژوندانه او مبارزو بیان هم دی.

د دبستان مذاهب لیکونکي د بايزيد روښان د نورو آثارو په باب لنډه یادونه کوي. وايي:

"او را تصانیف بسیار است، به عربی و پارسی و هندی و افغانی _ مقصود المؤمنین به عربی است _ گویند حق با او بی میانجی جوییل سخن کردی و کتابی دارد، خیرالبیان نام و آن به چهار زبان است. اول به عربی، دوم به فارسی، سوم به هندی و چهارم به پشتو یعنی لغت افغانی. همان یک مطلب را به چهار زبان گفته و آن خطابیست از حق تعالی بر حضرت بايزيد و آنرا صحیفه الهی دانند." (۱)

له بلې خوا د بايزيد روښان خپل لاس کښلي آثار د هغه د مریدانو لپاره مقدس او سپېڅلي آثار وو. د هغه مریدانو به په ښه اواز په جمع کې لوستل او د تبرک او تقدس په خاطر یې له ځان سره گرځول.

د مثال په ډول شېخ عمر په یوه جنگ کې خاص ددې

^۱ ملا محسن فانی، دبستان مذاهب، ۳۰۸ مخ.

لپاره بېرته د جنگ ځای ته ورسټون شو، چې د خیرالبیان یوه نسخه ترې په یوه ځای کې پاتې شوې وه او د هغې د راوړلو لپاره د جنگ په ځای کې ولاړ و.

خو حالنامه د یادو شویو آثارو په څېړنه، بلکې سره له دې چې د بایزید او د هغه د مریدانو او پیروانو او اخلاقو سرگذشت دی، د اثر په لومړۍ برخه کې داسې څه شته، چې د بایزید روښان د عملي ژوندانه او د هغه د سیر و سلوک او فکري طرز په باب ترې زیات څه پوهېدلای شو.

په دې اثر کې له بېلابېلو پېښو او واقعاتو سره د بایزید عکس العمل کښل شوی دی. ځینې شیان او ځینې حقایق، چې د بایزید په خپلو آثارو کې نشته، په حالنامه کې یې یادونه شوې ده. د محمد عبدالقدوس خبره به یو څه حقیقت ته نږدې هم وي، چې وایي:

"د کتاب د مطالعې د پسه د بایزید په باب کې د هر قسم بدگمانۍ، کول روا دي. زما په خیال "کونټ نویر"، چې په خپل کتاب "قیصر اکبر" کې څه خوشې خبرې لیکلي دي، هغه د حالنامې برکت دی".

سره له دې، چې زموږ د بحث او څېړنې اساسي اثر یوازې حالنامه نه، بلکې په مجموع کې د بایزید د افکارو او عقایدو جاج دی. البته حالنامه زموږ د څېړنې عمده اثر دی. دغه راز حالنامه موږ ته یوازې ټولې ښې خبرې ټولې منظمې مفکورې نه راڅرگندوي، بلکې بېلابېل اړخونه او

بعدونه راجوتوي. د مثال په ډول د بايزيد روښان خوبونه، چې کېدای شي د نوې ارواپوهنې د څېړنې او مطالعې په رڼا کې تفسیر او تعبیر شي، یا د هغه د پيروانو جنگونه او قساوتونه، چې د موضوعاتو په نورو اړخونو رڼا اچوي، څرگند شي.

په هر حال په حالنامه کې د بايزيد د افکارو توت او ناروښانه اړخونه ليدلای شو. هڅه به وکړو دغه ډول ناڅرگند نکات او خواوې رابرسېره او روښانه کړو.

ب: په حالنامه کې د بايزيد روښان د عقايدو عام جاج:

تراوسه پورې د بايزيد روښان د افکارو او عقايدو په باب ډېر نظريات څرگند شوي دي. ځينو هغه د يوه سياسي مبارزو او ځينو د يوه متصوف او عارف، ځينو د پښتنو د استقلال او آزادۍ د لارې سالار، ځينو په همدې لړ کې د مغلي حاکميت او استبداد سرسخت مخالف او د هغه مخالفينو هم د "کافر"، "ملحد"، "اباحتي"، "رافضي"، "باطني" د "شريعت او سنت دښمن" او دا ډول ډېر هغه څه د بايزيد روښان په ادرس ويل شوي دي، چې په مجموع کې له روښان پېژندنې سره څه ناڅه مرسته کوي.

خو حالنامه که له يوې خوا د يوه فکري سيستم څرگندوی نه وي، نو د بايزيد روښان د گډوډ او څپانده ژوندانه او د هغه د مريدانو د مبارزو او سيرو سلوک هنداره

ده. په دې ډول کله، چې په حالنامه کې د بايزيد روښان د عقايدو او افکارو عمومي انداه لگوو، نو د بايزيد روښان د ژوندانه له بېلابېلو اړخونو سره مخامخېږو:

— بايزيد روښان د فکري تناقض په حالت کې

— بايزيد د يوه صوفي او عارف په توگه، چې د سنت او

عنعنې ټول چوکاټونه ماتوي او د يوه عصيان گر او متمرّد په توگه پېژندل کېږي.

— بايزيد د يوه مبارز او د ظلم او استبداد پر خلاف د يوه

مجاهد په توگه.

— او کله هم بايزيد روښان د يوه روحاني متنفذ مشر په

توگه، چې پر زړونو حکومت کوي او پر اميرانو سلطنت.

په لومړني قدم کې په حالنامه کې موږ د بايزيد له داسې

شخصيت سره مخامخ يو، چې ځوان، حساس، با استعداد او

د ملکونو سیر و سفر يې کړی دی. هند او سمرقند يې

ليدلي دي، د وخت له مروجو علومو سره مخامخ دی. په

داسې چاپېريال کې راپورته شوی، چې په هغه کې پيري او

مريدي رواج ده. هر څوک او هر انسان د يوه ايډيال په لټه

کې دی. د کامل پير له لوري عالي روحاني مقام ته ځان

رسول، د هر انسان ايډيال دی. پير روښان نه خو د يوې

بېوزلې او نه خو د ډېرې بډايې او حاکمې کورنۍ شخصيت

دی، بلکې په داسې منځني حالت کې موقعيت لري، چې هم

بايد ښه ژوند وکړي او هم بايد نوم او نښان ولري. هغه په

انتخاب کي د مال او رياضت په برخه کي د مال او سوداگري چاره پرېږدي او د رياضت لاره غوره کوي. د هغه لومړني عداوت د مال او متاع پر مساله د خپل پلار او ورور يعني شېخ عبدالله او يعقوب سره پيدا کېږي او له دې فکري او رواني ثنويت څخه هم ځان ژغوري:

"وويل شيطان يا بايزيده! وگوره، چې عبدالله ستا په حق کي څه وکړه؟ لومړی يې ستا مور ته طلاق ورکړه او په کوچنيوالي کي يې له مورته جلا کړې. د فاطمې له لاس لاندې وې او دويم څرنگه، چې قرآن دې پای ته ورساوه، د شاگردانو مېلمستيا او د استادانو هدايه يې ورنکړه... درېيم د خداداد لور ستا په نوم وه، هغه يې بل چېرې ورکړه. څلورم دا چې ته يې تجارت ته وگومارلې، چې ستا د کړاو له لارې زيات مال کور ته راغی او د وېش په وخت کي يې زيات مال له تانه غصب کړ".^(۱)

خو بايزيد په همدغه ډول دوه گوني فکري حالت کي، چې لا د لارې د غوره کولو په فکر دي، په يوه غره کي له يعقوب سره يوځای کېږي، يعقوب ويده کېږي او د هغه په وجود کي د بدې وسوسه، يعني شيطان هغه دې ته رابولي، چې د يعقوب د وژلو پرېکړه وکړي او هغه له گړنگ نه وغورځوي، خو د هغه په ځان او روان کي د نيکي وسوسه

^۱ علي محمد مخلص، حالنامه، ۲۷ مخ.

پیاوړې ده. هغه له دې لارې ژغوري او ورته وايي: "دا کار د کولو نه دی. که څرگنده شي، یو خو بدنامي ده، په دنیا کې د خدای بنده گان به ووايي، چې د شیخ عبدالله زوی د ملا ابراهیم، سراج الدین او چراغ الدین له پشته وو د دنیا د مال په خاطر یې خپل ورور په ناحقه وواژه." (۱)

د سارتر په قول د انسان په هستۍ کې یو د علوهیله ده. انسان غواړي په نهایت کې له ټولو لوړ وي، که دا نظر په کلي ډول د منلو نه وي، نو د ځینو غیر عادي انسانانو په باب، چې خاص فکري او رواني امتیازات لري، باید ووايو.

کله چې له بایزید روښان سره د وخت د یوه روښانفکر او مستعد انسان په توگه مخامخېږو، هغه په لومړي قدم کې داسې څوک وینو، چې د لوړو ایډیالونو د لرلو پر خاطر په ټولو کوچنیو او ټیټو بارکو پېښې ږدي او ترې پورته خپري. کېدای شي هغه ته دغه ډول تېرېدنو او گذشتونو دا وس ورکړی وی، چې رب النوع ته د ځان رسولو په خاطر په کې د "ځاني" رب النوع فکر پیدا شوی وی، چې په وروسته څېړنو کې په دې ټکو بڼه بحث کېدای شي.

بایزید په خپل فکري سفر کې له واحد ذات سره د وصال په نیت سفر پیلوي. هلته کلمه په جهر وايي او بیا ورته الهام کېږي، چې ورو او په زړه کې یې ووايي او بیا ورته غیبی

^۱ هماغه اثر، ۲۸ مخ.

آواز کپري، چي په خفي ذکر مشغول شه، نوله دري څلورو کلونو وروسته پر کلمه باندي د هغه ايمان او باور پخپري. د قرآن او احاديثو په رڼا کي هغه غېر معدوم ويني او حق موجود:

"ای د آدم زويه! وگوره ماته، چي زه له تا سره يم او ته له ما سره. يعني زه په تا کي يم او ته په ما کي او زه په هرڅه کي په خپل ذات سره ژوند وينم او هرڅه... او وي به د خپل موجود له وجوده يي وينم." (۱)

بايزيد د سير و سلوک په پراوونو کي الهامي آوازونه اوري، چي ذات باري تعالیٰ څرنگه پېژني!
نوموړي ځواب وايي:

"په هر طرف په هرڅه کي، چي گورم د خپلي هستي د زړه په سترگو تا وينم او له څه، چي اورم ستا آواز اورم او هرڅه چي شته، په دواړو نړيو کي ستا له وجوده يي گڼم." (۲)

له يوولسو کالو وروسته چي بايزيد روښان د وحدت مقام ته رسېږي او حق تعالیٰ ورته کشف کپري، له حضرت عزت نه ورته آواز کپري، چي: اسم اعظم ووايه، چي د توحيد مقام دي ثابت شي، ځکه چي د معرفت، قربت او وصلت په مقام کي توحيد ثابت نه و، نوله هغه وروسته چي يي له هرڅه آواز اورېده، له هغه نه يي اسم اعظم اورېده.

¹ هماغه اثر، ۴۵ مخ

² هماغه اثر، ۵۰ مخ

د اسم اعظم له اسرارو تر خبرېدو وروسته بايزيد ته الهام
كېږي، چې خلك دعوت كړي او هغو ته لارښوونه وكړي او
مريدان پرځان راټول كړي.

"بعد از چند روز دو كس از ياران و محبان پير دستگير
آواز شنيدند كه اى محبان! بايزيد را بعد از اين بنام
مخوانيد میان روشن و يا پير و روشن بگوئيد."^(۱)

بايزيد خپله دنده بولي، چې د خداى مخلوق څلورو
اساسي ټكو ته متوجه كړي:

_ خلك د اسلام چارو ته سيخ كړي.

_ له غفلته يې منع كړي او د حق تعالى په ذكر مشغول

شي.

_ له جهالته يې وژغوري او د توحيد علم ته يې راوبولي.

_ له ناوړه خصلته او بده خويه يې منع كړي او نېكه لاره

ورته وښيي.

په دې ډول بايزيد روښان د يوه عارف او صوفي په توگه
خلک دعوتوي. وگړيو ته لارښوونه كوي، هغوى له شرک

ژغوري او د توحيد لارې ته يې سموي. هغه د خپل سیر و

سلوک اته مرحلې ټاكي (چې وروسته به پرې خبرې وشي) او

خپلو پيروانو ته د هغو د عملي كولو هدايت او لارښوونه كوي.

خو بايزيد يو مبارز او مجاهد هم و، هغه وايي:

^۱ هماغه اثر، ۱۱۵ مخ

"یعنی دشمنی نادار یا توانگر، و دشمنی مرد نادان با
مرد دانا، و دشمن مرد بد کار با مرد نیکو کار، طبیعی
است که هرگز تغییر نگردد." (۱)

نوموړی خپل پیروان بنې لارې، عدالت او له ظلم سره نه
پخلا کېدنې ته رابولي او د خواوشا سیمو امیرانو، حاکمانو
ته هم خپل خلیفه گان او داعیان لېږي.

"و به طرف قندهار خلیفه مودود فرستاد. چون در ملک
قندهار رسید در قبایل کاسی تشریف برد." (۲)

حالنامه وایي، چې په قندهار کې د کاسی قبایل ټول د
پیر روښان مریدان شول او پر هغو سربېره شینوارو، مومندو
او صافیو، د هغه پېري ومنله او د بریڅو له قبیلې ته یې
علي د خلیفه په توگه وټاکه. په قندهار کې د پیر روښان د
خلیفه له ورتلو وروسته مغلي حاکم ته چا راپور ورکړ، چې
یو څوک روښاني شوی دی او خپله ورېره یې د جلال الدین
زوی ته ورکړې ده. تر هغه وخته لاجلی د تره کره وه، چې
هغه جابر حاکم نوموړی غواړي، بندي کوي یې او پری ورته
په غاړه کې اچوي او شکنجه کوي یې، چې هغه نجلۍ ماته
راکړه. (۳)

دا یوه واقعه مودودي لپاره ذکر کړه، چې له یوې خوا د

^۱ هماغه اثر، ۱۰۷ اثر.

^۲ هماغه اثر، ۳۶۱ مخ

^۳ هماغه اثر، ۳۶۵ مخ.

روبنانی غورخنگ د سازمان د پراخېدو مانا لري او له بلې خوا د مغلي حکمرانانو مخالفت ورسره جوتېږي او له بلې خوا پير روښان اکبر مغلي پاچا ته هم خليفه دولت لېږي. ... خليفه دولت خان را با کتاب (صراط التوحيد) پيش اکبر پادشاه فرستاد. چون خليفه پيش اکبر پادشاه رفت و کتاب (صراط التوحيد) پيش نمود، چون اکبر پادشاه صراط التوحيد را دید، فرمود که من شيخ را به پيری قبول کردم و هر خدمت که بفرماید، به جا آرم. بعد چیزی هديه برای پير دستگیر فرستاد، خليفه را خلعت بخشید." (۱)

دغه راز يو خليفه بدخشان ته استوي. "بعد خليفه يوسف را با رسالهء فخرالطالبين به بدخشان پيش ميرزا سليمان فرستاد... بعد ميرزا سليمان کتابت، و اسب و یک پوستين به خدمت پير دستگیر فرستاد و در آن کتاب مرقوم بود که مرا یکی از طالبان و مریدان خود بدانید." (۲)

دغه راز نور خلفاء هندوستان، بلخ او بخارا ته هم استوي. د حالنامې په قول: "بعد خليفه ارزاني را بسوی هندوستان مرخص نمود تا خلق الله از وی معرفت ذات و علم توحيد حاصل نمايد و بعضی خلفا را بسوی بلخ و بخارا فرستادند، تا مردم را دعوت نمایند و بسوی علوم توحيد راغب سازند و الحال نیز در آن سرزمين خلق و

^۱ هماغه اثر، ۳۷۵ مخ

^۲ هماغه اثر، ۳۷۵ مخ

مريدان پير دستگير قدس سره هستند".^(۱)

د پير روښان د خلفاو له لېرلو او د پير او هادي په توگه د هغه له منلو څخه جوتېږي، چې ورو ورو د هغه د معنوي نفوذ او روحاني سازمان ساحه پراخېږي. د هغه د نفوذ د ساحې په پراختيا سره زيات متنفيدين او اميران د هغه دعوت نامې قبلوي. د وخت حکومت او محلي حکومتونه د ځان لپاره ساحه تنگه گوري. د حالنامې مولف په ډاگه کوي، چې مغلي کوچني حاکمان له بايزيد روښان سره له دې لامله مخالفت کوي، چې هغه "د پښتنو پير" دی او د مېرزا حکيم وزيران دا خبره په څرگنده وايي، چې: "که ما پس از اين به حضرت عرض کرده بوديم، که شيخ (منظور ترې روښان دی) کی روا خواهد داشت، که ما مردم افغان را در قيد آريم و اسير سازيم".^(۲)

ددغه تضاد له راپيدا کېدو څخه يعنې د روښانيت او مغلوالي تضاد د شخړو د پيلامې سبب کېږي. همدغه پړاو دی، چې بايزيد پکې د يو قلندر او دروېش په توگه نه، لکه څنگه چې وايي: "الحال، ای عزيزان از بهرمن دلگير نشويد و دل را پریشان مداريد، من مرد قلندر ام در اين شهر چیزی نمی ماند و هر جا که بروم ملک خدای تعالی است..."^(۳)

^۱ هماغه اثر، ۳۷۵ مخ

^۲ هماغه اثر، ۳۸۱ مخ

^۳ هماغه اثر، ۲۳۵ مخ

بلکې د يوه داسې شخصيت په توگه، چې د توحيد تر
توغ لاندې او په سيوري کې حرکت کوي.

نېکې او بدې سره دښمنه بولي، ظلم او مظلوميت، جهل
او پوهه سره نه پخپل کېدونکې بولي او په همدې جدوجهد
کې بندي کېږي او کابل ته بېول کېږي. مېرزا حکيم دهغه
استدلال اوري، له قاضي خان سره يې بحث ته کېنوي او تر
مباحثو وروسته سرلورې راوځي. مېرزا حکيم د هغه مريد
کېږي، حالنامه وايي:

"چون وزيران و اميران ميرزا حکيم از ميرزا چنين
شنيدند جمع شده عرض نمودند که رعيت و محکوم ما
مردم افغان است و همیشه با ايشان جنگ و جدال داريم و
فرزندان ايشان را به بند می آريم و از ايشان خراج ميستانيم
چون ميرزا مريد شيخ شد، کی روا دارد که از افغانان خراج
ستانيم و يا فرزندان ايشان در قيد آريم الحال بودن ما درين
سرزمين ممکن نيست، ميرزا مايان را رخصت نمايد." (۱)

ميرزا حکيم د افغانانو او حاکمانو د جنگ پيل په خپلو
سترگو لیده، ناچاره شو او شيخ (بايزيد) ته يې وويل، ته په
دغه قوم کې څه کوي، دا داسې طايفه ده، چې اودس او
غسل او جنابت نه پېژني، نو ستا قدر به څه وپېژني، له تا به
څه گټه واخلي، خو کله چې بايزيد روښان د ميرزا حکيم

^۱ هماغه اثر، ۳۴۱ مخ

خبرې واورېدې، ويې ويل: "زه خدای تعالی په همدې قوم کې پیدا کړی يم او پر داسې عالم باندې، چې د هغې وارث دی، ورته لازمه ده او پرې امر دی، چې بې لارو ته لاره وښيي او جاهل عالم کړي." (۱)

حالنامه لیکي:

"خدای تعالی دوه خزاني له افغانانو پټې ساتلې وې. یوه خزانه یې د توحید علم دی، چې له افغانانو پټ و او خدای تعالی د پیر روښان له برکته هغو ته څرگنده کړه او بله خزانه هم د موسیقي خزانه ده، چې د میر فضل الله ولي د خلیفه حاجي محمد له (۲) برکته افغانانو ته کشف شوه، ځکه افغانانو به په غنچکین (غیچکې) ستار اچاوه او واهه به یې او په رباب یې پنځه تاره په سرمده (سرنده) یې دوه تاره اچول او دوه تار یې ورته ويل، خو د حاجي محمد د زده کړې له برکته په سازونو کې یې زیات تارونه و اچول او نوې نوې نغمې یې جوړې کړې، خو څو اکثراً دغه نغمې د نخالپاره او غیر ملایمې نغمې وې، خو څرنګه چې دغه سازنده گان د روښان مریدان شول او د روښان د خبرو او صحبت له برکته یې سرودونه او نرمې نغمې جوړې کړې او شپږ مقامه یې جوړ کړل، چې یو یې ناسري، دوهم یې پنځه پردې، درېیم یې څلور پردې، څلورم یې درې پردې، پنځم یې د جنگ

¹ همدغه ځای

² همدغه اثر، ۳۵۹ مخ

پرده، چې د جنگ په وخت کې به وهل کېده، شپږم د شهادت مقام.

او په دغو مقامونو کې ډېر بندونه او نغمې وهل کېږي او بل دا چې په افغانانو کې له دوه درې بیتو څخه زیات شعرونه، نه وو. "پیر دستگیر قدس سره به زبان افغانی قصیده ها و غزلها و رباعی ها و قطعه ها و مثنوی ها ساختند و از طفیل پیر دستگیر قدس سره فرزندان و مریدانش دیوانها گفتند و درهای حقایق و معانی در آن سفتند و بعضی افغانان که مرید این خاندان نبودند، چون شعر و کلام ایشان دیدند، تقلید و تتبع ایشان کردند. اما تقلید به تحقیق کی ماند و بینایان زنگی ورو می را از دور شناسند." (۱)

ج: دبستان مذاهب په رڼا کې د بلزید روښان عقایدو جاج

دبستان مذاهب، چې ځینې یې د ملا محسن فاني اثر بولي او ځینې څېړونکي یې د موبد شاه موبد اثر او د ځینو څېړونکیو په عقیده، چې وایي ددې اثر مؤلف په بشپړه توګه څرګند نه دی. په اسلامي فرهنگ کې د عقایدو او فکري جریانونو د مطالعې په برخه کې معتبر اثر ګڼل کېږي.

د ځینو څېړونکیو په عقیده، چې وایي دبستان مذاهب مؤلف هم له اسماعیلیه فرقې پورې اړه درلوده، خو په هر

^۱ همدغه اثر، ۳۶ مخ.

صورت، هغه څه چې مور ته په زړه پورې دي، دا دي چې په نوموړي اثر کې هم يو کوچنی فصل د روښانيانو په باب کښل شوی دی. ددغه اثر د مولف په قول، چې وايي:

"پدرم شاه بيگ خان رغون مخاطب به خان دوران میان بايزيد را دیده بود." (۱)

په دې ډول دبستان مذاهب په دغه کوچني فصل کې تر زیاته حده د بايزيد روښان پر عقايدو او افکارو رڼا اچولې. د پورتنۍ ویناله مخې، چې یادونه مو وکړه او هم د اثر ددغه برخې له محتوی څخه جوتېږي، چې د اثر مولف نسبتاً په بې غرضانه ډول د بايزيد روښان عقايد بیان کړي دي. له بلې خوا د مولف استناد هم تر حده په حالنامه باندې دی. نوموړی ليکي:

"... و از خردی باز اورا میل به مبدا بود چنانکه پرسیدی که آسمان و زمین موجود است، اما خدای کجاست چون خواجه اسمعیل که از اقبای ایشان بود، در واقعه بیشتر شد بریاضت پرداخت و جمعی از ارادت او منفعت دیدند بايزيد خواست مرید او شود عبدالله مانع شد..." (۲)

دبستان مذاهب هم د حالنامې په څېر، خولې څه په اختصار سره د بايزيد د عقايدو بیان کړی دی، خو په دې توپیر سره، چې د دبستان مذاهب د مولف خپله لید توگه هم

^۱ دبستان المذاهب، ۳۰۹ مخ

^۲ همدغه اثر، ۳۰۴ مخ

برېښي. په دې مانا، چې وايي له ابتدا څخه د هغه ميل او غوښتنه له "مبداء" سره وه. يعنې هغه څه، چې په وروسته لږ څه فلسفي بحث کې پرې رڼا اچولای شو. دبستان مذاهب زياتوي:

"حکم شد به بايزيد که بگو راي تک و عرف تک بک و حق با او گفت فضوح الله ينا هون من فضيح الاخره استعجلوا به الحسنه و لا تستعجلوا بالسويه.

خداوند با او سرود...

بايزيد در مانداگر نماز ميگذارم مشرک ميشوم و اگر نميگذارم کافر. پس فرمان رسيد که نماز انبيا گذار پرسيد که آن کدام است. حق تعالی فرمود صفت معبود بود پس ان صلواة اختيار نمود." (۱)

دبستان مذاهب د بايزيد د نبوت د مسألې يادونه هم په ډېر صراحت سره کوي: "حق تعالی اورا به نبوت برگزيد و به پيغمبري دست گرفت." (۲)

خو د دبستان مذاهب مؤلف ددغه خبرې يادونه د اخوند دروېزه او نورو مؤلفانو په څېر نه کوي، بلکې په داسې لهجه او صراحت يې وړاندې کوي، لکه پخپله چې هم په دې معتقد وي، خو حواله يې بيا هم حالنامه ده.

دبستان... هم د بايزيد پر ضد د هغه د مخالفينو د

^۱ ابيضاء، ۳۰۵ مخ

^۲ ابيضاء، ۳۰۵ مخ

اعتراض یادونه کوي. وایي چې د هغه مخالفینو بایزید ته وویل، چې حق تعالی پر تا امر کړی دی ووايه، چې ماته جبرائیل راځي او زه مهدي یم، خو خلکو ته کافر او بې لارې مه وایئ. دبستان مذاهب بیا هم دا خبره تکراروي، چې هغه خپل ځان نبي باله او خلک یې ریاضت او لمانځه ته دعوتول، خو لوری یې نه بنوده. زیاتوي:

"فرمود غسل با آب حاجت نیست چه همین که با درسید تن پاک میشود چه چار عنصر از مطهرات است و گفت هر که خدا را و خود را شناسد، آدمی نیست و اگر موذی است حکم گرگ و پلنگ و مار و کژدم دارد، پیغمبر عربی گفته اقتل الموذی قبل الایذا و اگر نیکو کار و نماز گذار است حکم گاو و گوسفند دارد کشتن آن جایز است؛ بنا برین مخالفان خود شناسی را کشتن فرمود چه اینها حیوانانند اولئک کالانعام بل هم اضل و گفت.

هر کس خود را نشناسد و خبر از زنده گی جاوید و حیات ابدی ندارد، مرده است و حال مرده که وارثان آن چنین مرده باشند، به زنده گان رسد، بنا برین نیز حکم بر قتل نادان کرد و اگر هندو را خودشناس یافتند، بر مسلمان ترجیح میدادی او با فرزندان او مدتها راه میزد، اموال از مسلمانان و غیره ستده، خمس اموال در بیت المال میداشت چون حاجت شدی بر اهل استحقاق قسمت کردی و او و فرزندان او همه از فسوق مجتنب و از زنا و از اعمال

ناشایسته و از بردن مال موحدان و ستم بر یگانه نینان به
کران بودند...^(۱)

دبستان... له هغه وروسته، چې د بایزید روښان د آثارو
یادونه کوي، دا هم څرگندوي، چې: "گویند حق با او بی
میانجی جبرئیل سخن کردی."^(۲)

په دې ډول په دبستان مذاهب کې هم په ډېرو لنډو
عباراتو سره د بایزید روښان د عقایدو اندازه لگول شوې
ده. ددغه مطالبو د څېړنې په رڼا کې د بایزید روښان د
شخصیت په باب څو فرضیې مطرح دي:

– بایزید روښان د نبی او هادي په توگه.

– بایزید روښان د واجب الوجود د مدعی په توگه.

– بایزید روښان د اسلامي متصوفینو او عارفانو په لړ

کې د یوه عارف او متصوف په حیث.

موږ د بایزید روښان د وخت د اصلي او هم د فلسفي پوهنو
او عرفاني-تصوفي تعلیماتو په رڼا کې په دې باور یو، چې د
بایزید روښان د څو اړخیز شخصیت تحلیل او شننه تر ځینو
حدودو پورې امکان لري. د پورتنیو مواردو په باب وڅېړل
شي، ځکه یادي شوي فرضیې، کله د نړۍ د نورو متفکرینو او
فلاسفه وو په تېره د معاصرو سترو لیکوالو په آثارو کې هم
وینو، چې په همدې فصل کې پرې رڼا اچوو.

^۱ ایضاً، ۳۰۸ مخ.

^۲ ایضاً، ۳۰۹ مخ.

"ته لومړی ووايه، چې
خوب دي ليدلی دی، چې
بيا زه ووايم ته څوک يې"
فاف: تعبير خواب و بیماری های روانی
فروید_ ۵۹ مخ

د: د بايزيد روښان د شخصيت رواني او انفي اړخ:

حالنامه د بايزيد روښان د عرفاني او معنوي شخصيت
زيات اړخونه بيانوي. نوموړی اثر په ناخودآگاه او ناخبره
توگه د بايزيد د ځينو سايكولوجيکو او رواني غوښتنو
اړخونه هم څرگندوي، چې په عمده توگه د هغه د خوبونو په
ترڅ کې ځينې ټکي جوتېږي.

له بلې خوا پر خوبونو باندې اعتقاد او د خوبونو انگېزو
ته پاملرنه د بايزيد روښان لپاره ټولنيز فرهنگي بنسټ هم
لري او هغه له يوې خوا د پښتني عنعنوي ټولني موجوديت،
اسلامي فرهنگ او د وخت لاسبری ټولنيز روان و، چې موږ
دمخه په لومړي فصل کې ورته گوته نيولې ده، له بلې خوا
په اسلامي فرهنگ او د هغه تر اغېزې لاندې پښتني ټولنه
کې، پر شيطاني او رحماني خوبونو باور څه لږ مثالونه نه
لري، بلکې په اسلامي فرهنگ او زده کړو کې په وار وار د
حضرت يوسف، د حضرت محمد ص، او نورو سترو
شخصيتونو د خوب ليدلو يادونې شوي دي، چې موږ يې له
بيا ځلي يادونې ډډه کوو.

پر دې اساس بې ځايه به نه وي، چې د څو تنو ارواپوهانو

په تېره د فروید او یونگ د نظریاتو په رڼا کې د بایزید
روبنان انصاري د دننۍ دنیا دغه اړخ هم تحلیل کړو.
د فروید په عقیده، خو بونه یوازې د مختلفو حسی
تحریکاتو نتیجه نه ده، چې امکان لري یوازې د یوه ویده
انسان لپاره رامنځ ته شي، بلکې دا هم باید ووایو چې خوب
خپله ځانگړې مانا لري او هغه زموږ د باطني غوښتنو،
آرزوگانو، اندېښنو او د ټولنیز چاپیریال د پېښو انعکاس
دی. فروید دې نتیجې ته رسېږي، چې خوب زموږ د شعور
له عملونو څخه یو عمل دی. خوب په هماغه وخت او حالت
کې، چې د انسان خطرناکې هیلې او له جنایت څخه ډکې
غوښتنې په بې ضرره او ناڅرگنده توگه جبیره کوي او پرته له
دې، چې بل چاته آزار ورسېږي، خوب لیدونکی ارضا کوي.
د خوب لیدونکي لپاره د خوب د حالت دوام ورکونکی هم
دی. نوموړی زیاتوي:

"دا خوب دی، چې د طلايي هیلو او زموږ د لوړو او
عالي غوښتنو د ترسره کېدو په خاطر، چې په واقعي او
وینښه دنیا کې یې تحقق له درده ډک او خطرناک دی. موږ
(آرام)، خوشحاله او بې له تشویشه خوب کولو څخه
برخورداره کوي." (۱)

هدف دا دی، چې د زیاترو خلاقو او سترو شخصیتونو

^۱ فروید، تعبیر خواب و بیمانی های روان. ترجمه: ایرج پور باقر، (تهران:
انتشارات آسیا، چاپ دوم. ۱۹۶۳ع)، ۱۱ مخ

هیلې او آرزوگانې د هغوی د ناخبره شعور له لارې پېژندل کېږي او خپرل کېږي. بایزید روښان هم هغه ځلانده څېره ده، چې پر ظاهري او څرگند شخصیت سربېره ډېره پیاوړې او غني باطني دنیا لري.

کېدای شي په حالنامه کې چې کوم خوبونه ثبت شوي دي، د پښتني ټولني د عنعنوي ځانگړنو په مقياس او دا رنگه د اسلامي فرهنگ ارزښتونو ته په پام سره، چې خوبونو ته خاص ارزښت ورکوي، د هغه د راتلونکي شخصیت د ودې، تکامل او بشپړتیا لپاره غوره رواني انگیزې گرځېدلې وي. همدارنگه بایزید روښان ته دغه خوبونه د راتلونکيو معنوي مقاماتو د حصول لپاره هم د الهاماتو سبب شوي دي.

په هر صورت موږ د ارواپوهنې د څېړنو په ترڅ کې د بایزید روښان د شخصیت په رغښت کې له دغه رواني اړخونو سترگې نه شو پټولای، نو ځکه څه ناڅه یادونې ته یې اړه ده.

په حالنامه کې د بایزید روښان خوبونه په دې ډول دي:

– "بیان در آمدن خواطر ملکی در دل بایزید قدس سره"^(۱)

– "خواب دیدن بایزید قدس سره خضر علیه السلام را"^(۲)

– "بیان سبب نزول الهام بر بایزید قدس سره و دانانیدن

معنی کلمه..."^(۳)

^۱ >النامه، ۲۷ مخ.

^۲ حالنامه، ۳۹ مخ.

^۳ حالنامه، ۴۲ مخ.

– "خواب دیدن پیر دستگیر که در خانه من زنار دلران
آمده اند." (۱)

– "بیان سبب جمع آمدن منافقان که بایزید دیوانه شده
است، باید بست تا به شعور آید." (۲)

په دغه لنډ فهرست کې وینو، چې د بایزید د څرگند
عمل او ظاهري چلندونو په څېر د هغه د نننی او نفساني
تمایل او رغبت هم زیات مذهبي او دیني دی. کله چې د
نورو ادیانو او مذاهبو د سترو کسانو په باب گورو، د
بایزید نفاسیت هم له هغو سره د پرتلنې وړ دی او ان ځینې
الهامي او هاتفي پیغامونه د خوبونو او خاصو رواني حالاتو
له مخې راڅرگندېږي.

د مثال په ډول: د بنو اپریه (Benoit Perier) په نوم یو
ارواپوه په خپله یوه رساله کې، چې نوم یې دی "خوب او د
ستورو لیدلو په باب اټکلونه" او په ۱۵۹۸م کال یې خپره
کړې، د خوبونو لیدلو په باب زیات څه لري. نوموړی د
خوب لیدلو علتونه پر څلورو برخو وېشي.

د هغه په نظر جسمي ناروغي هم کېدای شي، چې ناروغ
له سخت عاطفي انقلاب سره مخامخ کړي یا له هیلې، امید
او یا وېرې څخه ورته یو حالت پیدا شي، بل علت د شیطان
مکر او د هغه نفوذ او اغېزه ده، چې د مذاهبو یو رب النوع

¹ جاننامه، ۱۳ مخ

² جاننامه، ۱۶۲ مخ

يا مسيحي شيطان دا كار كوي. هغه ليکي: "انسان له هغه څه څخه، چې بايد ترسره يې کړي او يا يې ترسره کوي، مخکې له دې چې خبر شي، شيطان ترې خبرېږي او شيطان د خوب په ترڅ کې هغه څه انسان ته ورنښيي." (۱)

خو هغه څه، چې موږ ته په زړه پورې دي، هغه د خوبونو څلورم علت دی، چې څېړونکي بنودلي دي، چې زموږ له موضوع سره هم رابطه لري او يا کېدای شي ارتباط پيدا کړي.

د بنواپريه په عقیده، چې يونگ ترې اقتباس کوي، هغه خوبونه څرگندوي، چې: "د خدای له لارې بنده ته الهام کېږي، د خوبونو ملکوتي علامه د هغو له مضمون څخه عبارت ده، په دې مانا چې دې خوبونو داسې مسایل روښانه کړل، چې علم پرې له فضل او الهي عنايت پرته امکان نه درلود. لکه د راتلونکي امکانات، د زړه اسرار او د ايمان رمزونه، خدای پخپله خپل بنده گان ددغو خوبونو له اصالت څخه خبروي." (۲)

نوموړی دا خبره هم واضح کوي، چې شيطاني خوبونه هم انسان له ځينو اټکلونو خبروي، چې انسان د هغه پر دروغو باور وکړي، خو دا چې کوم يو شيطاني او کوم يو رباني

^۱ کارل گوستاو يونگ، روانشناسی و دين ترجمه، فواد روحانی "تهران: فرانکلین، ۱۳۵۴)، ۶ مخ.

^۲ ايضاء، ۶۰ مخ

دی، نو د هغه بېلوالی سخت دی، خو له کومه ځایه چې
زمور په وجدان کې یوه رښا شته، نو د هغې روښنایی په
مرسته یې مور الهامی منشاء پېژندلای شو.

همدا ډول کارل گوستاویونک په دې لړ کې د خوبونو د
رېباني منشاء په باب د یو بل ارواپوه کاسپاریوسر د خوبو
اتکل هم رانقلوي او لیکي:

"یوازې هغه خوبونه الهی منشاء لري، چې د سپېڅلي
کتاب په موجب د اسماني وحې خاصیت ولري. دا ډول
خوبونه هر څوک نه گوري ان هغه څوک، چې د وحې او الهام
خاص انتظار هم ولري، بلکې یوازې د ادیانو په لویانو او
پېغمبرانو پورې اړه لري، چې یا د خپل تصمیم او یا د الهی
مشیت پر بنسټ دا ډول خوبونه ویني..."^(۱)

د پورتنیو ویل شویو ټکو او مطالبو پر استناد کله، چې د
بایزید روښان د ځینو خوبونو الهامی اوازونو او مخصوصو
رواني حالتونو ته گورو، هغه د یو عارف، صوفي، د وجد او
شور جذبې خاوند دی. لکه چې وایي: "له اوله له مبدا سره د
هغه رغبت" و، نو د هغه په نیم وینن او نیم آگاه حالتونه، د
هغه د خوب حالتونه له الهامی خوبونو سره سرخوري. حال
دا چې په بحث او خبرو اترو او استدلالونو کې هم هغه د
الهام له نزول څخه انکار نه کوي.

^۱ ایضاً، ۶۱ مخ.

د بايزيد روښان له ټولو روڼايي حالتونو څخه مهم او ډېر غوره هغه دی، چې نوموړی خضر عليه السلام په خوب کې ويني. دا د هغه د ژوند هغه حالت دی، چې له يوه نوي بدلون او انفيسي انقلاب سره مخامخېږي. د حضرت خضر عليه السلام په ليدلو سره هغه په نوې رواني دنيا کې قدم ږدي او ځان له عادي بهير څخه جلا کوي، سره له دې چې د بايزيد روښان د خوب ليدلو دغه برخه په تفصيل سره په حالنامه کې راغلي، په دې ډول پيلېږي:

"چون روح جاري پير دستگير قدس سره در عالم مثال رفت دید که بزرگی روی بسوی قبله نشسته است و من از آن بزرگوار میگذشتم و آن بزرگوار فرمود که ای بايزيد! از من بی حاصل میگذری. پس پير دستگير قدس سره گفت شما کیستید! آن بزرگوار فرمود من مهتر خضر هستم. پير دستگير گفت که مرا بر تو يقين است، اگر من میدانستم که تو خضر عليه السلام هستی من آمده قدم بوسی نموده از تو دعا میخواستم.

چون پير دستگير قدس سره برگشته قدم بوسی کرد گفت: که مرا دعا کن. خضر صلوات الله عليه فرمود که من ترا دعا نکنم و لیکن میخوام که با من برادر دین شوی و دین خود با من شریک و برادر دین تو شوم. مرا دعا بکن که دعای تو مرا کافی است..."^(۱)

^۱ حالنامه، ۳۹ مخ

دغه حالت ټول په خوب ليدلو کې تېرېږي، خوب ليدونکي يا بايزيد روښان پکې له خضر عليه السلام سره په بحث او خبرو اترو کې پر خپې گناهگاري له اعتراف څخه پيل کوي، خو مقابل لوري (خضر) ټينگار کوي، چې له تا سره د دين په گډون کې ماته کوم زيان او ضرر نه رارسېږي. دا په واقعيت کې د روښان د رواني تسکين او پر خپله پاکی باندې د باور د پياوړتيا ډېره حساسه مرحله ده، تر هغې چې بايزيد له بسم الله الرحمن الرحيم له ويلو وروسته له خضر عليه السلام سره د دين د شريکولو خبره کوي او بالمقابل خضر عليه السلام له بايزيد روښان سره د دين شريکولو اعلام کوي، له دې وروسته وايي:

"پس دل پير دستگير قدس سره گفتم: که امروز کرم فرمايي و سايه همای خود بخانه من انداز، اگرچه ميدانم که به آب و طعام حاجت ندارد اما از طفيل تو ديگران مستفيد شوند بهتر است. خضر صلوات الله عليه قول نموده بر خاسته همراه ايشان روان شد. پير دستگير قدس سره در دل اندیشه کرد که اگر اين شخص مهتر خضر صلوات الله عليه است فبها و اگر کسی ديگر است سخن بود گذشت..."^(۱)

بايزيد په همدغه حالت کې له زياتو شکونو او ترديدونو څخه تېرېږي، هغه په الهامي او غيبي ډول پوهېږي، يا

^۱ حالنامه، ۳۹ مخ

پوهول کېږي چې له حضرت خضر عليه السلام سره يې ملاقات کړی دی، بيا په همدغه حالت (د خوب ليدلو په حالت) کې يوې چينې ته ځي او هلته ټول اوبه څښي، زيات وگړي ويني، خود مينځو له لاسه له اوبو د بايزيد روښان تنده نه ماتېږي، تر هغې چې حضرت خضر د هغه له زړه پوهېږي او پخپله اوبه ورکوي او په همدغه اوبو د هغه بشپړه تنده ماتېږي. "پس مهتر خضر صلوات الله عليه گفت: الحمد لله رب العالمين از دست من بآب حیات سيراب شدي. بعد از خواب بيدار شد آه سرد بر آورد و گفت: کاشکی از اين خواب زود بيدار نشدمی..."^(۱)

کله چې موږ د بايزيد روښان د خوبونو په لړ کې د همدغه خوب مواد او عناصر وینو له هغو هم جوتېږي او د هغو له سمبولونو او پخپله د خوب له روان څخه، چې د بايزيد خوب د هغه د کمال په لور يو فکري رواني حرکت دی. هغه پکې له ټول شک او تردید څخه تېرېږي او يو ډول روښانیت ته لاره پيدا کوي. له بلې خوا د اوبو څښل او هغه هم د حضرت خضر له لاسه د هغه د بيا ځلي ژوند مانا ورکوي. اوبه د ژوند او حیات سمبول دی. يونگ پخپلو نتیجه گيريو کې دې ته رسېږي، چې وايي:

"د خوبونو د تعبير لپاره بايد يوازې مواد غوره شي، چې

^۱ حالنامه، ۴۱ مخ

په څرگنده توگه او محسوس ډول د خوب جزء دی. خوب خپل ځانگړي محدودیتونه لري او یوازې خپل ځانگړی شکل موږ ته وایي، چې ورپورې اړه لري او څه شی ترې موږ لیرې کوي." (۱)

پر دې اساس کله چې د پورتنی خوب عناصر او اجزاء وینو، په هغه کې هم سمبولونه او فکري او رواني حرکتونه په څرگنده د بايزيد روښان له عمل او مبارزې او هڅو سره مطابقت لري، خو د هغه پر رواني او شعوري حالت باندې مذهبي او دیني فضاء ډېره په څرگنده رابلنه ده او دا یوازې د بايزيد روښان په باب نه، بلکې د نورو مذهبي او رواني شخصیتونو په برخه کې هم صدق کوي. د مثال په ډول: د منځنیو پېړیو په کلیسایي لیکنو کې له دې خبرې انکار نه کېږي، چې امکان لري، یو خدایي نفوذ احياناً په خوب کې ظاهر شي، خو په دې برخه کې ټینگار نه دی شوی او طلب هم دا حق ځانته ساتلی، چې پر هره برخه باندې وپوهېږي، چې آیا هغه څه چې د خوب په صورت کې ظاهرېږي اعتبار لري او که نه... "سره له دې، چې کلیسایي تصدیقوي، چې ځینې خوبونه د خدایي منشاء لري، خو زیات تمایل نه لري، چې خوبونو ته جدي پاملرنه وکړي، بلکې حتی له دې عمل نه ځان ژغوري، پر دې اساس له دې څخه هم انکار نه کوي.

^۱ کارل گوستاو یونگ، انسان و سمبولهایش، (ترجمه ابو طالب صارمی) چاپ دوم، ۱۳۵۹ (تهران، انتشارات امیر کبیر ۱۳۵۹) ۲۷ مخ

چې امکان لري ځينې خوبونه د خدای له خوا د سیده الهام لرونکی وي." (۱)

دغه راز حالنامه د بايزيد روښان د نورو خوبونو او رواني حالتونو په باب نور ټکي هم لري. د مثال په ډول له پلار سره د مال د تقسيم په باب هم د اثر په (۲۲) مخ کې يو خوب ويني، چې اوبه پر پټيو ورسوي او دوه تنه نور راځي او هغه يوې کندی ته ورسوي، خو د حالنامې مؤلف ددغه ساده خوب تفسير او تعبير هم بيانوي.

همدا ډول په يوه بل خوب کې، چې هغه هم ديني او الهامي منشاء لري او د يوې نسبتاً پېچلې مسألې حل له ځانه سره لري، هغه هم په زړه پورې دی. دغه خوب د بايزيد د پير د پيدا کولو په باب دی. په دې ډول د نوموړي خوب يوه برخه: "اما در آن ايام اين چنين کس يافت نميشد که در وی صفت پير بيابم تا مرا راه راست نمايد... ناگاه شبی اسمعيل پسر شيخ محمود و عمزادهء بايزيد قدس سره پدر خود را در خواب دیدي. ميگويد او را که در فلان طاق فلان کتاب است، در وی فلان اسم نوشته است. اگر آنرا بخلوت بخواني، منفعت دين بيابی. چون خواجه اسمعيل از خواب بيدار شد، تفحص نمود و آن کتاب را يافت و در آن کتاب اسم اعظم نوشته دید. خواجه اسمعيل فی الحال حجره

^۱ يونگ، روانشناسی و دين، ۳۳ مخ

تاریک ساخت و در خلوت نشست و اسم اعظم آغاز کرد و
شب بیداری اختیار نمود...^(۱)

حالنامه د بایزید روښان د تره د زوی شیخ اسمعیل خوب
رانقلوي. یعنی هغه څوک، چې پر بایزید روښان باندې یې
معنوي نفوذ درلود. په هر حال دغه خوبونه او یا الهامي
حالتونه د حالنامې او په تېره د بایزید روښان د معنوي
شخصیت او د غېب په اسرارو باندې د پوهېدو غوره او
څرگند اړخ جوړوي او د پورتنی حالت اقتباس او ثبت به هم
د بایزید روښان د خوبونو لپاره یوه ذهني زمینه وي.

په هر حال! دا او داسې نور مطالب او مسایل په مجموع
کې د بایزید روښان د انفسی او دنننی شخصیت
بنکارندوی او څرگندوی دی. فروید عقیده لري، چې د
خوب ارزښت په داسې شرایطو کې، چې عقل پر حس او
اراده غالبېږي او اوس یې وخت تېر شوی دی. په هماغه
وخت کې یې ارزښت او اهمیت په اسانۍ د پوهېدو وړ و،
ځکه چې په هغه دوران کې فلسفې تفوق درلود او نن ورځ
طبیعی علومو دغه تفوق له منځه وړی دی. ځینو پوهانو
خوب د ذهن یو ډول استقلال باله او ځینو هم د طبیعت په
نسبت د حواسو له بنده گۍ څخه خوبونه د روح خلاصون او
ژغورنه بلله، خو د فروید په عقیده: "زموږ په دوران کې له

^۱ حالنامه، ۳۷ مخ

عارفانو او زاهدانو پرته نور څوک ددغه ډول عقايدو پلويان نه دي." (۱)

دا سمه ده، چې طبيعي او مثبتۀ علوم به د خپلو معيارونو او پرنسيپونو پر بنسټ له دغه ډول مسايلو سره روغه جوړه ونه لري، خو موږ له دې هم انکار نه شو کولای، چې د انسان دننۍ او انفسي دنيا هم ډېره پېچلې او له رنگينيو ډکه ده او دغه پېچلتيا د رواني او دهغه د بېلابيلو حالتونو د راسپړلو او شننې په ترڅ کې خپرلای شو. فرويد د دوپرل يو عارف شخصيت عقیده په دې باب يادوي، چې يوازې بيداري او وينه نه، بلکې خوب هم د متافزيکې دنيا د پوهېدنې په اسانتيا کې تر هغه ځايه، چې په انسان پورې اړه لري، گټور عامل دی.

خوب د بيدارۍ او رښتيا د وخت د رواني فعاليتونو دوام هم بللای شوی او دا هم کېدای شي، چې هغه مقصدونه چې د ورځې په ترڅ کې يې پرې بری موندلی دی، لوری ورکړي. خوبونه د انسان شکايتونه، ستونزې رفع کوي او کېدای شي د شاعرانو او آهنگ جوړوونکيو لپاره د نويو الهامونو منبع شي.

په لنډ عبارت سره: "د غېب ويلو هغه قدرت، چې خوب ته منسوبېږي، د هغو مشاجراتو او خبرو اترو سبب شوی که ضروري باورونه پرې له مشکلاتو او شکونو سره مخامخ

^۱ فرويد، تعبير خواب و بيماريهای روانی، ۵۸ مخ.

شوي پر خای ده، چې په دې برخه کې له هر ډول نفي يا انکار څخه ډډه وکړو. ددې لپاره چې ددغه ډول قضایاوو رواني حقيقي توجیه امکان ډېر زیات دی." (۱)

ددې برخې په پای کې کله، چې خپلې خبرې راتولو او د نتیجې په توګه وغواړو څه ووایو، زموږ بیان بیا هم د بایزید روښان انصاري د عارفانه، صوفیانه شخصیت پر محور څرخي، د هغه "روان" او ذهني نړۍ د هغه تر ظاهري او څرګندې دنیا پېچلې ده او یا په بل عبارت د هغه ظاهري شخصیت د هغه د انفيسي او دننيو بعدونو یوه "نیمه څرګنده" برخه ده. کله چې حالنامه گورو او کله چې د هغه بحثونه او استدلال ته گورو او یا د هغه نورو آثارو ته پاملرنه کوو، په ډاګه وینو چې موږ له یوه داسې شخصیت سره مخامخ یو، چې هغه درېدا او تمېدا نه مني، د هغه تن او روان د هغه جسم او روح له یو ډول هېجان، شور او جذبې څخه ډک دی. هغه په هرڅه او هره شېبه کې له اسفل څخه اعلی ته د "بدلون" او "کېدلو" په حالت کې دی.

د: بایزید روښان د یو عرفاني او فلسفي شخصیت په توګه:

په اسلامي تمدن کې دوه فکري جریانونه زیات د غور او تأمل وړ دي. دغه دوه جریانونه له فلسفه او تصوف دي.

^۱ فروید، تعبیر خواب، ۵۹۰۰ مخ.

"پل نويا" د پروفيسور ارنالډز له قوله ليکي:

"د اسلامي نړۍ فلاسفه وو د واقعي مسايلو پر وړاندې له عجيب رڼدوالي څخه کار اخيستی دی. ددې پرځای، چې د هستۍ او ژوند د اسرارو په باب فکر وکړي، ډېر وخت يې په دې لگولی، چې د ارسطو او افلاطون دا متن او يا هغه متن د ځان لپاره د فهم وړ وگرځوي." (۱)

په اسلامي نړۍ کې فلاسفه په يو مجرد چاپيريال کې بند او د ژوند له واقعيتونو څخه گوښی په فکر کولو بوخت وو. فلسفې په جامده او مجرد توگه د افلاطون او ارسطو تېر بحثونه تکرارول. پرته له دې، چې دا په نظر کې ونيسي، چې هغوی په خپله د يو ډول خاصو شرايطو پيداوار وو. په دې ډول د يوه پوه دا طرح په شرقي اسلامي نړۍ کې صدق کوي، چې:

"د فلسفې واقعي مسايل فيلسوف مطرح نه کړل، بلکې صوفي طرح کړل، د صدق او اخلاص مشکله لاره يې غوره کړه. فيلسوف د مسالې د حل لپاره د ارسطو او افلاطون پر وينا اتکا وکړه. فقيه د ديني ارشاداتو ظواهر و ته پناه يووړه، خو يوازې صوفي ځان ته مراجعه وکړه او د شخصي تجربې لاره يې غوره کړه." (۲)

^۱ سيد بهاوالدين مجروح "پيام صوفی بت شکن به بت پرستان قرن بیستم، ادب،

شماره دوم (کابل: کابل پوهنتون، ۱۳۵۵) ۱۷ مخ

^۲ همدغه ځای

خو په همدې لړ کې، چې کله د بايزيد روښان تصوفي او فلسفي ابعاد څېړو، مشکله به وي، چې هغه د خپلې زمانې او يا د هغه د ماضي له متفکرينو، فلاسفه وو او متصوفينو سره پرتله کړو. وينو چې کټ مټ هغه د هېچا په سلو کې سل پيروي نه ده کړې او نه يې د کوم متفکر او فيلسوف او صوفي تقليد کړی دی.

پير روښان د خپل وخت ډېر هوښيار او تېز فهم انسان دی. د دروېزه په قول "اين ملعون مرد زيرک و تيز فهم بوده." (۱) دغه راز سيد تقويم الحق کاکاخېل د دروېزه خبره په بل عبارت هم راوړي. ليکي:

"دا کم علمه خو ډېر ذهين بې مرشد صوفي په علم باطن او سلوک دواړو کې د يو خاص مقام او يو خاص انداز دعوبدار و. دې کې شک نشته، چې ډېرو سختو رياضتونو دده په خوله او نظر کې يو خاص اثر پيدا کړی وو." (۲)

په هر حال د بايزيد روښان تصوفي او فلسفي مطالعه موږ د اسلامي مدنيت او شرقي ټولنې د يوه صوفي او متفکر په توگه څېړو:

عرفان څه شی دی؟ په واقعيت کې عرفان داسې پوهه ده، چې پر روحاني او نه تشریح کېدونکي حالت ولاړه ده. په دغه حالت کې انسان ته دا احساس پيدا کېږي، چې له مطلق ذات سره مستقيم او بې واسطه اړیکې پيدا کړي. دا

^۱ اخوند دروېزه، تذکرة الابرار والاشرار، ۱۲۷ مخ.

^۲ اخوند دروېزه، مخزن (له) مخ

احساس البته روحاني حالت دی، حدود نه لري. داسې حالت، چې په هغه کې عارف مطلق ذات د برهان په وسیله نه، بلکه د ذوق او وجدان له مخې پېژني.

د زرین کوب په قول په یاد شوي حالت کې عارف داسې حالت لري، چې هغه نه بیانېږي. هغه څه، چې د نوموړي په وجدان کې دي، اندیشه نه ده، بلکه مجرد احساس دی. پر دې اساس د هغه حالت تر زیاته حده سلبي او منفي دی او هغه نه شي کېدای نورو ته تلقین او القاء شي. که څوک وغواړي دغه حالت تجربه کړي او پرې پوه شي، باید عرفان ته مخه کړي، عارف شي، تر هغه چې څوک عاشق نه شي، د عشق شور او جذبه نه لري، تر هغه چې څوک عارف نه وي، د عارفانو په حالت نه شي پوهېدای.

په دې ډول هغه څه، چې د عارف په دننني روان کې ګرځي، د هغه په نزد ادراک او معرفت دی او هغه د یو لړ حقایقو او واقعاتو حکایت کوي، چې له عقل او استدلال څخه اوچت مقام لري. دا حالت د عارف پر تن او روان خاصه اغېزه کوي او د هغه دننني ژوند ته ځانګړې رنگ ورکوي.

د معرفت دغه حالت په مسلمانانو په تېره په متصوفینو پورې اړه لري. سره له دې، چې هغوی د شریعت پیروي کوي، خو له خدای تعالی سره د مستقیم او بې واسطه ارتباط امکان ته هم قایل دي او هغه ته د رسېدو لپاره سلوک او ریاضت غوره کوي.

"ماکس هورتن د هندوانو او برهمنانو د مډاهبو د عقایدو اغېزه په تېره د حلاج پر خبرو او ځینو نورو متصوفینو لکه بايزيد او جنید باندې هم پیاوړې احساس کړې ده. هارتمان د هندوانو اغیزې ته پر نورو عواملو سربېره زیاته پاملرنه کړې او دغه نظریې د یو لړ قرائینو په مرسته هم تایید کړې دی.

د فونکرمر هندي او بودايي عنصر، چې د نوموړي په عقیده جنید او بايزيد (*) یې مظهر دي، خبرې کړې او بل عنصر یې هم بنودلی، چې هغه مسیحي رهبانیت دی، چې حارث محاسبي او ذوالفنون مصري یې مظاهر بللي دي. (۱)
داکتر عبدالحکیم هم دا خبرې جوتوي. وایي:

"په دې ډول وینو حلاج، چې د جنید په اند یو مجنون و. له بايزيد سره، چې ځینې یې د فناد طریق لومړنی اعلاموونکی بولي، بشپړ توافق لري او بايزيد (بايزيد بسطامي) په دې دلیل سره، چې په داسې خاوره کې لوی شوی، چې له بودايي افکارو څخه خړوب شوي او د نیروانا له بودايي عقیدې څخه یې اغېزمن بولي." (۲)

* مطلب ترې بايزيد بسطامي دی، چې د روښان کورنۍ هم ورته عقیدت درلود او د بايزيد روښان پلار د تبرک لپاره پر خپل زوی د بايزيد نوم کېښود.

^۱ عبدالحسین زرین کوب، ارزش میراث صوفیه، چاپ سوم، (تهران: امیر کبیر، ۱۳۵۳-۱۳ مخ.

^۲ عبدالحکیم، عرفان مولوی، ترجمه احمد مهدی، (تهران، ۲۵۳۶) ۱۳۲ مخ

دغه راز د بايزيد روښان د سلوک او مقاماتو په پراوونو کې هم دا حالتونه ليدلای شو.

— بايزيد روښان له هندي فرهنگ څخه په بشپړه توگه متاثر دی. هغه هند کې لوی شوی، زده کړې يې حاصلې کړې او هلته يې ژوند او تگ راتگ کړی دی.

— له بلې خوا هغه په خپل انفيسي سیر او سلوک کې داسې څرگند عارف دی، چې پر بې واسطه اوسېده پوهې (معرفت) باندې ايمان لري او د هغه لپاره تبليغ او تلقين کوي.

"يوه شپه، چې پير دستگير قدس سره ناڅاپه آواز واورېده، چې يا بايزيده! خپل معرفت بيان کړه، چې ما څرنگه پېژنې؟ ځواب يې ورکړ: يا بار خدايا په هر طرف، په هر څه کې، چې گورم د خپلې هستي د زړه په سترگو تا وينم او له څه چې اورم ستا آواز اورم او هرڅه چې شته، په دواړو نړيو کې ستا له وجوده يې گنم." (۱)

بايزيد روښان هم سيده او مخامخ له حق تعالی سره خبرې او د زړه راز وايي. دی هم د نورو عارفانو په څېر د زړه پر پاکی او د وجدان پر آواز باور لري. د حالنامې مولف ليکي: "او د طريقت غسل د زړه تشول دي. د نفس او شيطان

^۱ علي محمد مخلص، حالنامه، ۵۰ مخ

له وسوسي او له ټولو گناهونو ځان ژغورل." (۱)
بايزيد روښان هم په خپل فكري او انفيسي سير كې د
ځينو متصوفينو په څېر له معمول چوكاټ څخه وځي. پر
سننو او ټولنيزه مواخذه پښې ږدي، نوي مساېل رابرسيره
كوي، په علم لدني* (يې باور خپرې او نوي فكري پړاوونه

^۱ علي محمد، مخلص، حالنامه، ۷۰ مخ

* علم لدني: په فرهنگ لغات اصطلاحات و تعبيرات عرفاني كې په دې ډول
تعريف شوی دی:

(علم لدني علمی است که بنده از خدا آموزد بدون واسطه، ملك و يا پيغمبر به
حكم (و آينا في لدنا علما) و علمی است که اهل قرب را به تعليم الهی و تفهيم
ربانی معلوم و مفهوم شود نه لدني و علم يقين آنکه علم يقين بدلايل عقلی و
شواهد نقلی و فرق علم ادراك نور ذات و صفات الهی است و علم لدني ادراك
معانی و كلمات از حق است بی واسطه بشر، آن بر سه قسم است: وحی، الهام و
فراست.

انصاری گوید: مصطفی را علم يقين بود به خطاب لاله الا لله اورا از علم يقين با
عين اليقين خواندند و آن که از عين اليقين او را به حق اليقين بردند.
علم اليقين استدلالی است، عين اليقين استدراك است، حق اليقين حقيقت
است.

علم اليقين مطالعت است، عين اليقين مكاشفت است، حق اليقين مشاهده است،
علم اليقين از سماع بود، عين اليقين از الهام رود، حرا اليقين از سبب بازرستن
است.

حق اليقين از انتظار و تميز آزاد كشتن است.)

(سيد جعفر سجادی، فرهنگ لغات و اصطلاحات، ۳۴۱ مخ)

مولوی يې علم عندالله هم بولي، چې مانا يې له علم لدني سره يو شان ده.
علم الانسان خم طغرای ماست علم عندالله مقصد های ماست. (دفتر پنجم بيت
۲۵۸۷) ۱۵ عقیده، چې انسان د ځان دننه له منطق او حس څخه پورته د پوهې

طی کوي. د ټولني د لاسبري فکري طرز څخه اخوا گام
اېښودلو او هغه د نورو متصوفينو او عارفانو په څېر تومتي
وي، ځکه چې نوې ادعاگانې وړاندې کوي.

صوفي د انسان د شخصيت د کمال په اړه د پېغمبري او
وحي پرځای بل مفهوم هم کاروي، چې په مطلق ډول د اهل
سنت له آئين سره مخالف دی. په اسلام کې د پېغمبري ډېره
لوړه انساني مرتبه ده او خاتم الانبياء ص يې ډېره بشپړه نمونه
گڼل کېږي.

له خاتم الانبياء څخه وروسته د وحي او نبوت باب وتړل شو.
له پېغمبر ص څخه وروسته په هره پېړۍ کې يوازې عالمانو او
احياکوونکيو ددې حق درلود، چې د خلکو د زده کړې او
لارښوونې چارې پر غاړه واخلي، خو مسيح او مهدي ص، چې د
هغو ظهور د قيامت د ورځې د نژدې والي مانا لري، د وحي د
بابونو تړل د معنوي اذهانو له ژورو اړتياوو سره مطابقت نه
درلود، نو صوفيانو دا حکم ليري وغورځاوه:

"زياتره صوفيان له اهل سنت سره د سازش په خاطر په
ظاهر کې د اسلام د پېغمبر ص د رسالت پای ته رسېدو ته

منشاء لري، چې د هغه تر لاسه کول د تفکر له لارې امکان نه لري او يوازې د زړه
د صافولو له لارې هر هغه څه چې د خدای جزء دي حاصلېږي، د صوفيانو يوه
ټينگه عقیده ده. مولوی همدا عقیده په دې ډول بيانوي:

عقل دو عقلست اول مکسبی... که در آموزی چو در مکتب صبی. (عقل ديگر
بخشش يزدان بود... چشمه آن در میان جان بود... (عبدالحکيم، عرفان مولوی،
پاورقی ۱۱۱ مخ)

قایل و، خوبله عقیده یی راوړاندې کړه او هغه دا چې ولایت له نبوت څخه لوړ دی. له کومه ځایه، چې دغه عقیده همدومره له کفر ډکه په نظر راتله، نو یو بدیعی تعبیر یی ترې وکړ، چې د مسلمانانو له نظره د منلو وړ شي. وې ویل، چې: محمد ص په خپله د نبوت او ولایت دوی خواوې لري، خو دویمه جنبه یی پر لومړۍ برتري لري. نبوت دوی خواوې لري: "د خدای خوا او د مخلوق خوا حال دا چې ولایت همدا یو اړخ لري. یعنی یوازې د خدای اړخ. یوازې د خدای اړخ لاس نسبت دې ته، چې په عین حال کې دواړو خواوو ته یی نظر وي، بهتره او بې تکلیفه ده." (۱)

په اسلامي مدنیت کې شیعه فرقی دا مساله د پیغمبر روحاني وراثت ته په قایلېدو په امامت سره حل کړه او هغه څه، چې ځینو امامانو ځان ته منسوب کړل، هغه له پیغمبر څخه وروسته وتړل شوه. په اسماعیله فرقی کې دا مساله ځانگړی خصوصیت لري (چې وروسته پرې مفصل بحث کېږي) سره له دې، چې په شیعه فرقه کې عقیده دا ده، چې غایب امام ژوندی دی او هره شېبه ددې گومان شته، چې بیا راوگرځوي او اسماني ملکوت پر ځمکه برقرار کړي. لکه چې دمخه وویل شول امامت په غلو کې د کامل انسان مفهوم لري.

^۱ عبدالحکیم، عرفان مولوی، ۱۱۳ مخ

د انبياء وو ټول صفات له شريعت راوړلو پرته اولياوو
ه منسوبوي. د انبياو ټولې ځانگړنې په بل ډول او نورو
الفاظو او تعبيراتو سره اولياوو ته منسوبېږي. ولې د خدای
دوست دی او د هغه له خوا رالېږل شوی دی. ولي د کرامت
خاوند دی او نبي د معجزې خاوند. ددې لپاره، چې د نبوت
پر حریم تېری نه وي شوی، وحی د اولياوو په مورد کې بل
نوم غوره کړ. الهام يا د زړه وحې ونومول شوه. غزالي، چې
هم د سنيانو وياند دی او هم د عرفان، ددې نظر په درلودلو
سره چې د نبوت علم د انسان د معنوي تکامل لوړه مرحله
ده، مهم گام اوچت کړ.

د بايزيد په مباحثو کې هم په ډېر مهارت او زيرکۍ سره
او هم په ډېر تيت پرک ډول دغه فکري اړخونه ليدلای شو. د
مثال په توگه: ځينې محققين لکه عبدالقدوس قاسمي د
دروېزه له قوله څرگندوي، چې بايزيد روښان د پېغمبرۍ
مدعی هم و. ويل به يې، چې جبرييل ماته راځي او پر ما
باندي وحې نازلېږي. خپل تعصنيف خيرالبيان ته به يې
الهامي کتاب وايه او ويل به يې، چې دا پر ما باندي خدای
نازل کړی دی. نوموړی ددغه ادعای لپاره د دومهرونو نقش
جملې دليل راوړي. په دې ډول:

"سبحان الملك الباری، جدا کرد عالم نوری از ناری،

بايزيد انصاری."

ددې نقش نه دا ثابتېږي، چې دی د خپلې خدایي مدعی و.

د بل مهر نقش دا و:

"بایزید مسکین هادي المضلین" نقش نه دا ثابتېږي،
چې دی د پېغمبري مدعی و. (۱)

حالنامه لږ څه په تفصیل سره د بایزید روښان د نیول
کېدو او د کابل مغولي حکمران میرزا حکیم ته د بیول
کېدو جریان لیکي. کله چې بایزید روښان د میرزا حکیم په
امر له قاضي خان سره بحث کوي، د روښان له خولې د
پېغمبري ادعا یا د محدودیت ادعا ردوي، خو له همدغه
تردید څخه ځینې ټکي جوتهېږي، چې د بحث وړ برېښي او په
ناسیده توګه موږ ته د بحث وړ ټکي راڅرګندوي.

"میګویم که هادي ام راه رسول الله علیه السلام را
مینمایم و علی النبی (ممکن علم النبی وي) دانانم و مریدان
را طریق توحید هدایت میکنم و از ظلالت و جهل و شرک
باز میگردانم و حاسدان از روی حسد به جای هادی مهدی و
به جای ولی نبی میگویند." (۲)

دلته د بایزید روښان له خپل قول څخه دوه ټکي پوهېږو:
یو دا چې دی هم د توحید لار لارېښي او هم د ولایت د درجې
دعوه کوي. د ولایت مقام، اسلامي متصوفینو په نزد
هماغه څه دي، چې موږ تر مخه ورته ګوته ونيوه او بحث مو
پرې وکړ، خو کله چې دی خپل مریدانو ته د توحید د لارې
لارښوونه کوي، په خپله هماغه مقام کې دی، چې د "وحدت
غسل" یې کړی دی.

^۱ د همدغه مطلب لپاره وګورئ: اخوند خروېزه، مغزن، ۲۵ مخ.

^۲ علي محمد مخلص، حالنامه، ۳۳۷ مخ.

بایزید په فکري لحاظ دا پړاو ترمخه تېر کړی دی او د
حق په صفت موصوف شوی دی. د حالنامې مولف (یا
بشپروونکی) لیکي:

"یا بایزید. مرترا باید که غسل وحدت اختیار کنی و
موصوف به صفت حق شوی. و آنکه در خواب دیده بودی که
پیاله، پاکی مینوشم و تعبیر آن نفهمیده بودی الحال بشنو
که پیاله پاک همین اسم اعظم مذکور است و از غسل پاک و
منزه است." (۱)

له قاضي خان سره له بحث او پورتنۍ یادونې څخه د
بایزید روښان د اعتقاد پټول جوتهېږي، خو مور بیا هم د
بایزید روښان دیالوگ ته دوام ورکوو. هغه د قاضي خان د
بلې پوښتنې په ځواب کې وایي:

"بعد پرسید که شنیده میشود که میگویید بر من وحی (*).

^۱ علی محمد مخلص، حالنامه، ۷۱ مخ.

* سجادي وحې په دې ډول تعريفوي: "وماينطق عن الهوى ان هو الا وحى يوحى"
وحې د نبوت له خواصو څخه ده او په دوه ډوله ده: يو الهى كلام او نبوي
حديث، چې ټول اقوال يې وحې ده او كلام يې د جبرييل په وسيله د رسول په
زړه کې ځای نيسي، خو ځينې نبوي احداث د جبرييل له واسطې پرته راغلي دي
او ځينې يې د جبرييل د نزول په وسيله او ځينې يې نفث په وسيله نبي په زړه
کې چې فرمايلي يې دي: "و نفث روح الامين فى ورعى" او د جبرييل له تنزل
څخه مراد، چې د روح الامين على قلبه دا وحې الی عبده ما وحى ته د هغه تنل
دی له ملكي صورت څخه په بشري هيات کې او له نفث څخه د هغې مراد له
غېب څخه، له حجاب څخه ماوراء د نبي زړه ته الهى وحې ده. له تمثيل څخه په
بې واسطه ډول لکه، چې فرمايي: "قل انما انا بشر يوحى الی"

می آید. پیر دستگیر جواب داد، که غلط میگویند من میفرمایم که بر من الهام (***) میشود و ندای غیب رحمانی و شیطانی چگونه فرق و تمییز مینمایی پیر دستگیر قدس سره فرمود که تمییز میان الهام و وسوسه و میان ندای رحمانی و شیطانی از دلیل آیت و حدیث اقوال مشایخ میکنم... (۱)

همدارنگه الهام هم په دې ډول تعريفوي: الهام په لغت کې د مطلق اعلام په مانا دی او په شرح کې د خاصې مانا القاء ده. په زړه کې د فیض په ډول له اکساب فکر کولو او استغاصه څخه پرته، بلکې یو غیبی وارد دی، چې زړه ته لاره مومي. ځینې وایي په زړونو کې د خیر القاء ده.

الهام د مبتدیانو مقام دی او له هونبیارۍ څخه لوړتیا لري، چې کله په روحی او سماع ته نژدې حالت کې او کله د خوب په وسیله حاصلېږي او کله مشاهده کېږي. بابا طاهر په شرح کلمات کې وایي:

"الهام باطن ته د خیر او یا د شر القاء ته وایي او د بنده په زړه کې د چارو صفت دی او هغه څوک، چې د الهام رڼا یې په زړه کې وځلېږي او غیبی چارې په هونبیارۍ سره وپېژني.

همدارنگه په مثنوي کې پر قرآن باندي د وحی اطلاق

(فرهنگ لغات و اصطلاحات و تعبيرات عرفانی، ۴۸۵ مخ.)

^۱ ایضاً ۳۳۹ مخ

شوی دی او د وحی کتاب هم ورته له دې لامله وایي او هم
یې الهام د غیر انساني موجوداتو عامل او شامل گڼلی او
کله هم وحی په غیر انساني موجوداتو کې بولي."
هغه د قاضي خان د پوښتنې په وړاندې د خپل اثر د نزول
مساله هم څرگندوي. وایي:

"... مردمان میگویند که میفرمایی که بر من از روی
وحی کتاب نازل شده و آن چهل سپاره است. جواب فرمود
که آنچه مدعیان میگویند خلاف است، زیرا که من گفتم
حق تعالی از روی الهام بر دل من کتاب نزول فرموده است و
نام آن خیرالبیان است، چهل البیان در آن مذکور است.
چنانچه غوثیه بر غوث الاعظم از روی الهام نزول شده." (۱)
د پورتنیو اسنادو او مدارکو او هم د نورو زیاتو
څېړنو له مخې، کله چې د بایزید روښان
څو اړخیز شخصیت راوسپړو، دې ته اړیو چې
د نوې ساه پوهنې په رڼا کې د هغه فکري او سلوکی
سفرونه مطالعه کړو. بایزید د یوه وتلي او نتلي
شخصیت په توګه سنت شکن او د نورو عرفاني شخصیتونو
په څېر عصیانګر دی. هغه چاته د تابعیت غاړه نه ږدي او نه
خو په موجوده زمان او مکان کې د تمېدنې صبر او زغم
لري، نو ځکه هغه د یوه صوفي او عارف په توګه د شخصي
او رواني تجربو لاره غوره کوي.

بایزید روښان، د شخصي تجربې لاره او مقامات

د حالنامې له مطالعې او همدارنگه د بایزید روښان له نورو آثارو څخه جوتهېږي. چې د هغه د شخصیت یو عمده اړخ تصوف او معرفت دی. په فکري او انفيسي لحاظ هغه پر شخصي رواني تجربه ټینگار کوي. نوموړی په خپل انفيسي سیر کې له زیاتو پړاوونو وروسته د مسکین پړاو ته رسیدلی دی. هغه په دغه سفر کې د زمان پر دیالکتیک باور لري. (پرتله له دې چې د دیالکتیک اصطلاح وکارول شي) هغه په زمان کې له خامی نه پوځوالي ته رسېږي او د خپل سلوک پړاوونه وهي.

په عمده ډول د بایزید روښان خیرالبیان او صراط

التوحيد د هغه د رواني تجربې څرگندوی دی. هر صوفي او عارف او په تېره بايزيد د خپل رواني سلامت د ترلاسه کولو لپاره له خپله ځانه پیل کوي او له ځانه مرسته غواړي او له بلې خوا خپل انفسی سیر د خپل کار د یو تخنیک او دسپلین په توگه کاروي او د همدغه فکري او رواني مېتود له مخې لوړو فکري پوړیو ته ځان رسوي.

له بلې خوا بايزيد روښان هم په زمان کې له ټیټو پوړیو څخه لوړو پوړیو ته ځان رسوي. له محسوساتو څخه معنویاتو، له ظاهر څخه باطن، له خامی څخه پوځوالي ته او له کثرت څخه د وحدت په لور پرمخ ځي. د موضوع د بڼې روښانتیا لپاره به بده نه وي، چې د بايزيد روښان د اتو مقاماتو ذکر وکړو:

الف: د شریعت مقام:

د بايزيد روښان په نزد دا هغه مقام دی، چې سالک پکې د اسلام پر پنځو بناوو پابند دی. د بايزيد په فکري انفسی سیر کې د تفکر او تأمل لومړی پړاو دی. یا د خپلو تفکراتو د پیل پړاو دی. بايزيد ددغه پیل اصول او پرنسیپونه په دې ډول څرگندوي:

" او بايزيد! زه د طریقت ور وهغه ته پرانیزم، چې د شریعت په علم چارکا، د هغه پس وده و ته د طریقت پوهه وروبخښم د حقیقت ور وهغه و ته پرانیزم چې د طریقت په علم

چارکا. دغه پس یې د حقیقت له پوهې خبر کړم. د معرفت ورو هیغه و ته پرانزم چې د حقیقت په علم چار کار دغه پس د یگانه گي پېژندگلي وروښيي. عیان." (۱)

ب: د طریقت مقام:

د طریقت په مقام کې سالک هڅه کوي، چې په خپل ځان کې د پرښتو او صاف او د پېغمپرانو اعمال پیدا کړي. دغه اعمال او صفات په خپل ذات کې د حق تعالی صفات دي. بایزید ته الهام کېږي او خیرالبیان یې څرگندوي، چې:

"راوښایه و ماوته تاریکي روشنایي له معنی په خپل فرمان او سبحان! او بایزید! کم عقلي، منکري، گناه، غفلت، جاهلي، ناداني، مې له خپلې تاریکۍ کړي دي. عقل، ایمان، جارواته، نفته او یاد او علم مې له خپلې روښنایي کړي دي عیان." (۲)

گورو، چې په دغه پړاو کې سالک په خپل انفيسي سیر کې له دوو لارو سره مخامخېږي او په همدې مقام کې یې هغې لارې ته لارښوونه کېږي، چې هغه د نېکو صفاتو او د حق تعالی د روښنایي د لوري څرگندوی دي، نو کله چې سالک له دغه پړاوه تېر شي، په خپلې رواني لړۍ کې بل

^۱ بایزید روښان، خیرالبیان (پېښور: پښتو اکیډمی)، ۲۱۸ مخ.

^۲ ایضاً ۲۲۹ مخ.

مقام ته پورته کېږي، رومبني مقام نفي وي. دغه نفي په زړه پورې تکاملي او ديالکتیکی نفي ته ورته ده او د حقيقت مقام ته داخلېږي.

ج : د حقيقت مقام:

په دې ډول د حقيقت په مقام کې سالک هغه حالت پيدا کوي، چې د پېغمبرانو وي. خفي ذکر کول پکې دايمي مساله ده او له دې لارې باطني صفايي (دروني سپېڅلتيا) ته رسېدل امکان پيدا کوي. د بايزيد په مقاماتو کې خفي ذکر ډېر ارزښت لري. د حقيقت له مقام څخه وروسته سالک د معرفت مقام ته رسېږي.

د : د معرفت مقام:

دا مقام د انبياړو د راز مقام دی. سالک په دې مقام کې د حق ديدار ته رسېږي. په هرڅه کې د ذات الهي جلوه لټوي او څلور شرطونه لري. سالک بايد دغه شرطونه پرځای کړي:

۱- يعنې نفساني غوښتنې بايد ترک کړي،

۲- هېڅ ډول حرص ونه لري،

۳- شهوت بايد پرېږدي،

۴- طمع بايد هېڅ په ذهن او فکر کې ونه گرځوي.

سالک بايد له دغه شيانو په کلکه ځان وژغوري.

خيرالبيان ليکي:

او بايزيد! د معرفت زده د يگانه گۍ زده او چار يې هغه
ده چې هر چار زما په حضوري کا ادميان." (۱)

او په بل ځای کې راوړي:

"گوره! په معرفت کې مقام د قربت د وصلت و د وحدت
سکونت دی، په تادي وي اعلام او عارف واجد مقرب
واصل موحد مسکين وي عيان." (۲)

په دې ډول که د هگل درې گوني فکري مراحل په نظر
کې ونيسو، نو د شريعت مقام د تېز (حکم) پړاو دی او د
معرفت مقام له انتي تېز سره ورته والی لري. البته دا په
فکري او رواني بهير کې مطالعه کېږي. له دغو مراحلو او
پړاوونو څخه د معرفت مقام خاص ارزښت لري.

ځکه د بايزيد په قول د معرفت په مقام کې د قربت،
وصلت، وحدت او سکونت ته نژدې کېدل دي. يعنې له
کثرت څخه د وحدت پر لور فکري حرکت دی. په معرفت کې
قربت حاصلېږي.

ه: د قربت مقام:

په دې مقام کې يوازې د سالک غوږونو ته د حق اواز
وررسېږي، د مخلوقاتو اوازونه ورته د حق تسبيحات
ښکاري او د سماع په خوند هم پوهېږي. خيرالبيان دغه

^۱ ايضا، ۲۵۳ مخ

^۲ ايضا، در

فکري حالت په دې ډول څرگندوي:

"گوره! هر علم زما له علمه دی، هر نوم زما له نومه دی، هر زور زما له زوره دی، هر اواز زما له اوازه دی، هر رنگ زما له رنگه دی، هر ستروي (لويي) زما له لويی ده، هر بڼاست زما له بڼاسته دی، هر تياره زما له تاريکی ده، هر روښنایي زما له روښنایي ده، هر قهر زما له قهره دی، هر رحم زما له رحمه دی، زه له هرڅه سره يو یم، په تا دې وي اعلام." (۱)

و : د وصلت مقام:

سالک په دغه مقام کې خپل اوصاف هېروي، اورېدل، ونيول، تلل، هرڅه يې د حق تعالی په ذات وي، بې له خدايه بل هېڅ نه ويني. د وصلت مقام داسې مقام دی، چې سالک لا پکې خپله هستي نه وي ورکه کړې.

د : د وحدت مقام:

د وحدت مقام کې سالک خپله هستي فنا کوي، د بشریت اوصاف يې پای ته رسېږي او رباني اوصاف پيدا کوي. په دې مقام کې د خپلې هستي احساس هم خفي شرک دی. په دې ډول سالک پکې له شرک نه فارغ دی. د هکلي مېتود له مخې ددغه مقام په ديالکتيکي نفي

^۱ ايضا، ۲۶۳ مخ

سره د فکري بهير د سنتيز پراو يعني د سکونت پراو ته رسېږي. په رومبنيو پراوونو کې هم دغه مېتود د انطباق وړ دی. بايزيد روښان د خپل الهامي اثر خيرالبيان په حواله خو واري د خپل مسکنت مقام تشبیتوي. په دې ډول:

"گوره! آدميان زما په هستۍ که(ې) دي، زما هستي ده په آدميان. لکه کبونه په اوبو او اوبه په کبو کې، لکه کبونه په اوبو ژوندي وي، هستي په ما ژوندي دی آدميان، په تا دې وي اعلام."^(۱)

آيا په دې ډول: "کب چې په اوبو کې گريزي مخ يې و اوبو ته شي هستي هر لور ته، چې و جاروزي مخ يې و هلته شي د آدميان."^(۲)

بايزيد په خپل انفسی سير کې د ټولو مقاماتو تر نفي وروسته عالي پراو ته رسېږي، د حق تعالی په مقام کې مسکنت اختياروي. دغه وروستی پراو په خيرالبيان کې په دې ډول څرگند شوی دی:

"گوره! زما خوښي ده، چې مې په يگانه گۍ وپېژنې، چې وپېژنې بيا مومې زما حياتي، بقايي، مال، ملک، توانگري، عزيزي، قراري، خوی راحت تر (و) به مسکين شي عيان."^(۳)
او يا په دې ډول، چې وايي:

^۱ ايضاء، ۲۶۹ مخ

^۲ ايضا، ۲۶۹ مخ

^۳ ايضا، ۲۸۹ مخ

گوره! ورمندن په سکونت کې په عارف مسکین هغه
دی، چې له غبښتې قرار اوسي، نه دې غواړي زیات زما له
حياتي له بقايي له مال له ملکه، نه دې غواړي ب(ې) زما له
توانگری له عزیزۍ له قراري زما له خویه له راحت که
غواړي هېڅ کله نه به مومي ته باور کړه په دا وینا، چې دی
کلام." (۱)

د مسکنت مقام د تفکر او انفسي سیر له مخې د بایزید
وروستی او عالی پړاو دی، چې هغه ځان په هغه هستۍ کې محوه
کړي، چې د هغه له شاه رگ څخه هغه ته نژدې دی. په دې مقام
کې ددغه هستۍ او مسکین توپیر مسکین لپاره شرک دی.

ح : د سکونت مقام:

په دې مقام کې د سالک روح آرام مومي، غوږونه،
سترګې، پزه، هرڅه د حرامو له اورېدو، لیدو او بویولو نه
فارغ وي، یعنی بې له خدایه د هېڅ څیز احساس هم نه
کوي. د سالک بدن که په ظاهر کې هرڅه کوي، اثر یې روح
ته نه رسېږي. سالک ته حکم دی، چې تر مرګ دمخه ځان
ووژني، روح یې په دې دنیا کې د بدن له قیده آزاد دی،
بدن خوځي او روح ساکن وي.

بایزید، چې ځان ته مسکین ویل، ځان یې د سکونت د
مقام څښتن باله.

د معاصرې ساه پوهنې او فلسفې له نظره صوفي په خپلو مقاماتو او په خپل انفسی سیر کې د نفې او اثبات پراوونه طی کوي، خپل ځان په "زه" او واقعي هستۍ کې احساسوي. د بایزید روښان په مقاماتو کې لکه، چې دمخه مو ورته گوته ونيوله، د حقیقت په مقام کې د باطني (دروني) صفایۍ په لټه کې کېږي او د معرفت په مقام کې رومبني مقام نفې کوي.

انساني ځانگړنې نفې کوي، پر نفساني شهواني، طمع او حرص پښې ږدي او نفې کوي یې. د وحدت په مقام کې له کثرت نه تېرېږي او هرڅه واحد ويني او د سکونت مقام په واقعیت کې هغه مقام دی، چې د هستۍ او نیستۍ ترمنځ موجودیت لري او هغه د هگل په قول د (کېدون یا شول) حالت دی. هگل وايي: "څرنگه، چې هستي او موجودیت په زمان کې واقع دي، متحرک او د تغییر په حال کې دي، نو اضداد او تناقضات په خپل نفس کې لري. حرکت له یو پړاو نه بل متناقض پړاو ته له تېرېدو بل څه نه دی، د دیالکتیکي حرکت عمومي نظري شکل له دې پرته بل څه نه دی. لومړی "د هستۍ" پړاو دی او دا د اثبات مرحله ده. دوهمه د "نیستۍ" پړاو دی، چې د نفې پړاو دی او درېمه د "کېدون یا شون" (شدن) مرحله ده، چې ترکیب یا د هستۍ او نیستۍ مرحله ده. په دغه لړۍ کې په دغه پړاوونو کې د اثبات او نفې له مراحلو د "شول" مفهوم راووځي. صوفي دغه مفهوم په خپله شخصي تجربه کې په غور سره درک کوي. دا داسې مفهوم دی، چې په زمان کې واقع دی.

د لویدیزي فلسفې او شرقي تصوف

په رڼا کې د بايزيد روښان

مقام

په دې برخه کې اړه گڼو لږ څه د هگل د افکارو او شرقي تصوف په باب تأمل وکړو.

مهمه خبره داده، چې د هگل د معرفت بهير په ذهني او فردي حدودو کې، چې له لاک څخه تر کانت پورې زماني حدود کې پاتې دي، نه متوقف کوي، بلکې د معرفت پر عيني تظاهر باندې (په مدنیتونو کې د روح د تصاویرو په صورت او وروسته د علم تر حده لوړوالي) کې ورته پاملرنه

کوي. دا هغه دنده ده، چې لږ تر لږه د "معرفت د تیوري" په وړاندې مطرح ده. یعنې د معرفت تاریخ په مشخص شکل په بېلا بېلو مدنیتونو کې لږ تر لږه د تحقیق وړ ده او په خپله سخت کار دی. مارکس وایي، چې په "هگلي انجیل" یعنې فنومنولوژۍ کې لومړی فرد پر (عقل) شعور بدلېږي او له نړۍ سره د (معقول) محمول په توګه مقابل کېږي، چې د هغه په برکت ژوند او تاریخ د شعور په مختلفو مناسباتو کې د هغه پر محمول بدلېږي.

هگل د پدیدې او تحلیل له لارې غوښتل خپله فنومنولوژیکه پوهه ټینګه او مستدله کړي او خپل حکم، چې د "مطلق ایده" ټینګه ستنه وه، د مثلث پر اساس ورته بدلون ورکړي، تز، انټي تیز او سنتیز داسې شکل دی، چې په نابشپړه توګه د کانت او په بشپړه توګه په ذهني ایډیالېزم کې رېښې لري.

دا حکم په دې ډول دی:

۱_ منطق،

۲_ طبیعت (انټي تیز)

۳_ د ایده متحوله اشکال (د سنتز په ډول) مطلقه روح.

د هگل په عقیده دا "مطلق" روح دی، چې هرڅه د هغه نتیجه ده او د ټولو شیانو ترمخ اړیکې د هماغه روح په واسطه امکان پیدا کوي. دغه جهاني عقل "یا" جهاني روح" (Wiltgeist) یا (مطلقه ایده) هغه څه دي، چې د نړۍ له

پیداينت څخه يې دمخه موجوديت درلود او موجوديت يې
د طبيعت په جهان پورې تړلی نه دی.

داسې بنکاري، چې د (مطلق روح) په باب د هگل
عقیده، چې بې له شکه د هغه هدف ترې خالق او واجب
الوجود دی، دا دی چې دا ارواح په خپل "فيضان" سره په
نړۍ کې "بدلېږي" او بېرته خپل اصل ته ورگرځي. د هگل
دغه مفکوره يعنې د (فيضان) مفکوره د خدايي مبدا په
ذهن کې ژوندۍ کوي. هگل "د فيضان" (*) مفکوره د
آسماني عرفان او آسماني عرفان د قدس اکوستين او بيا
هغه له فلوطين څخه اقتباس کړې ده. اړه ده دلته لېرې شان
د دغه متقابلو اثراتو په باب لږه رڼا واچوو.

وايي، چې "فلوطين" شرقي عقايد او فلسفه د هغه
مسافرت په ترڅ کې، چې ايران ته يې وکړ، زده کړل. ايران ته
د فلوطين د مسافرت په باب ځينو مورخينو او له هغه جملې

* فيضان يا فيض په لغت کې تويدل، ورکول او د زيات باران په مانا، په اصطلاح
کې په زړه کې د هغه امر القاء ده، چې د الهام په ډول په زحمت سره حاصلېږي.
حق تعالی د فيض يا فيضان مبدا.

القدس او فيض مقدس.

فيض القدس: د ذات د اوليت پر اساس د هغه د تجلی مانا لري او د هغه ذات
باطنيت څرگندوي.

فيض مقدس: هغه وجودي تجلی ده، يا د ځينو صوفيانو په عقیده آسماني تجليات
دي، چې د استعدادونو په مقتضی د ظهور موجب گرځي او همدارنگه فيض
واسطه، له مفهوم څخه هدف کامل انساني دی، چې د خلکو او حق ترمنځ واسطه
دی.

مرحوم فروغي په خپل اثر سير حكمت كې كښلي:

"فلوطين په اسكندريه كې د امونيوس ساكاس په خدمت مشرف شو او له هغه سره د ملگرتيا له برکته يې فلسفه او عرفان زده كړل او ويې غوښتل، چې د ايرانيانو او هنديانو له حكمت سره آشنا شي. هغه ددې هدف لپاره د روم له امپراتور "گرويانوس" سره چې د اردشير ساساني له زوی، شاپور سره يې جنگ و، ايران ته راغلی و." (۱)

د نوموړي اثر د ليكونكي په قول د فلوطين نورو پيروانو هم ايران ته سفر كړی، چې د فلسفې په تاريخ كې ثبت دی. ددغو مسافرتونو په باب ليكي:

"امپراتور ژوستينان د نوي افلاطونيانو يوه ډله فلاسفه د بت پرستۍ له لامله د خپل حكومت له قلمروه ولېږل. دغه پوهان ايران ته راغلل او د انوشيروان د كسري په دربار كې يې ډېر ښه هرکلی وشو.

د جند شاه پور سلطنتي مدرسه دوی ته ورکړ شوه، دغه مدرسه يو ځل بيا د فلوطين او د هغه د ملگرو ترستنېدو وروسته بلې ډلې ته، چې فارس ته لېږل شوي وه، ورکړ شوه او په حقيقت كې د اسكندريې حوزه جند شاپور ته ولېږدول شوه." (۲)

^۱ عميد زنجاني، تحقيق و بررسی در تاريخ تصوف. (تهران دارالکتب اسلاميه،

۱۳۴۶)، ۶۷ مخ

^۲ ابيضاء

ددې ټکوله څرگندولو څخه زموږ هدف دا دی، چې لږ تر لږه څرگنده کړو، چې پر لويديزه فلسفه باندې د شرقي فلسفې او تصوف پر اثراو سترگې نه شو پټولای. په دغه فکري جريانونو کې يو ډول ورته والی او مشابهتونه ليدلای شو. دغه ورته والی موږ په راوړوسته فلسفي ليدتوگو او تصوفي بنوونځيو کې وينو. په هر حال اوس راځو اصلي مطلب ته.

د "برهمن" له نظره د ټولو موجوداتو منشاء واحد ده، څرنگه چې له اوره سپرغی الوخي، همدارنگه جزيي روح له کلي روح څخه منشاء اخلي او لکه څرنگه، چې د ټولو اوبو منشاء يو بحر دی، نو ټولې اوبه او باران که هر ډول دي، بېرته بحر ته ستنېږي.

په اسلامي فلسفه او عرفان کې هم "فيضان" لرغونی ماضي لري. شېخ اشراق هم په (غربت غرب) کې د روح دغه حرکت له يووالي څخه "بېگانه گي" يا غربت ته تمثيل کړی دی. انسان له علوي نړۍ څخه، چې په شرق کې وجود دی، سفر پيلوي او په "سفلي" عالم چې په غرب کې يې هستي بولي. د تن په زندان کې بندي شوی دی. دغه مفکوره په شرقي ذوق او خلاقیت کې ډېره ستره سرچينه شوه، چې په شرقي عرفاني ادبياتو کې يې ځای پيدا کړ. اقبال وايي:

نعره زد عشق که خونین جگری پیدا شد
حسن لرزید که صاحب نظری پیدا شد
فطرت آشفت که از خاک جهان مجبور
خود گری، خود شکنی، خود نگری پیدا شد
خبری رفت گردون به شبستان ازل
حذر ای پر دلیان، پرده دری پیدا شد
آرزویی خبر از خویش به آغوش حیات
چشم واکرد و جهان دگری پیدا شد
زنده گی گفت که در خاک تپیدم همه عمر
تا از این گنبد دیرینه دری پیدا شد.

زیاتره صوفیان د "فیض اقدس" او "فیض مقدس" په باب
خبرې لري. فیض اقدس یا ازلي قضا او د اشیاوو ثبوت
دی، خود هگل په نظر "مطلق روح" مشخص او عینی دی،
د شعور په تحلیل سره روح خپل ځان کشفوي او د طبیعت،
انسان او تاریخ ماهیت توصیفوي او د هغه د پراختیا او
انکشاف په اثر تاریخ منح ته راځي.

هگل وایي: فلسفي فعالیت د "حقیقت" د منح ته راتلو
سبب کېږي. هغه څه، چې دا حقیقت نفي کوي، خطا دی. خو
هیڅ شی مطلقه خطا نه ده. د فکر حرکت مخ په وړاندې
خپله رومبې مرحله نفي کوي، خو دا نفي هم په مطلقه مانا
نه ده، بلکې د تېر حالت رفع او ارتفاع ده یعنې خطا رفع
کوي، خود حقیقت مجموعه د نوې "ارتفاع" پړاو نه بولي.

په دې ډول فلسفه یو "تاریخي" او "نسبي" لید دی، ځکه حقیقت هر وخت د نوسان په حالت کې دی او د فلسفې تاریخ د حقیقت تدریجي او دایمي راسپړنه ده. په تاریخ کې او پخپله د کلی روح فعال اړخونه دي، چې مطلق روح واحد او یوازینی جوهر اساسي مقوله ده. ټول او هرڅه د هغه په لوري اړه لري او هغه ته بېرته ورگرځوي او یوازې یو روح دی، چې د ټولو شیانو څرگندوی دی. هگل هم په مونیزم (د نړۍ په یووالي) معتقد دی، خو اسلامي عرفان پر توحید عقیده لري، نو په دې ډول نتیجه اخیستلای شو، چې دا دواړه سره توپیر لري او د هگل مونیزم له عرفاني وحدة الوجود سره تشبیه کول یوازې د کار اسانول دي. خود مولوي دا نفي د یو عارف په توګه هم مطلقه نفي نه ده، بلکې د تېرو حالتونو نفي ده، چې وايي:

از جمادی مردم و نامی شدم
و زما مردم ز حیوان سر زدم
مردم از حیوانی و آدم شدم
پس چه گویم که ز مردن گم شدم
بار دیگر از فلک پران شوم
و آنچه اندروهم ناید آن شوم...

د صوفیانو او له هغه جملې د روښان په افکارو کې همدا حقیقت یعنې په زمان کې د هستۍ موقعیت ډېر په زړه

پورې دی. که صوفي له مقاماتو خبرې کوي، په دې مانا ده چې د زمانې په پروسه کې خپل موقعیتونه او مقامونه ویني او تجربه کوي. پرونی ورځ شاته پرېږدي، نفې کوي یې، خت ته نه گوري، هغه د نن په مقام کې موقعیت لري او هغه هم د نفې په حالت کې دی. د راتلونکي په لور گام ږدي، صوفي د زمان او هستۍ په واقعیت کې حقیقت لټوي.

بایزید رومبان هم د نورو شرقي اسلامي متصوفینو په څېر هېڅ بیروني قدرت ته نه تسلیمېږي. د یوه پوه په قول د شرق صوفي او لویدیځ انسان دواړه د پرومته د ارمان لاره غوره کړې او په دوو اساسي ټکو کې سره د عمل او نظر اشتراک لري:

"لومړی دا چې: دواړه سرنوشت ته نه تسلیمېږي، بلکې ورسره پنجه وهي، هېڅ بیروني اقتدار نه قبلوي او د لاسبرو سیاسي، مذهبي، قدرتونو په وړاندې عصیان کوي. د خپلې ارادې په قوت او ځانگړتوب سره هڅه کوي، چې په خپله د ژوند او هستۍ مانا پیدا کړي او یا یې ایجاد کړي. دواړه د مانا هستوونکي او ایجادوونکي دي او د مانا د پیدا کولو او ایجادولو په هڅه کې ځان مومي او ځان هستوي.

دوهم: دواړه لوړ مقام ته د رسېدو هیله لري، چې هدف هماغه په کمال کې د خپل شعور تحقق دی او دغه تحقق د رباني طبیعت انفجار او انفلاق دی، چې په انساني

موجودیت کی ترسره کېږي." (۱)

سره له دې، چې بايزيد روښان د نورو متصوفينو په پرتله په خپل کار کې ډېر بېړندې او د پښتني کرکتر له مخې له وخته دمخه عصيان کوي، خو بيا هم پورتنی ياد شوی حالت يې په اړه صدق کوي.

د حالنامې مولف (بشپړوونکی) د بايزيد روښان په باب دا ټکي جوتوي، چې د نوموړي ټول موجوديت ته ټکان ورکوي:

"و هر که هستی خود را از هستی من جدا شمارد اعمی است و در هر عدد دلیل احد است و در هر عدد که دلیل احد نه بیند اعمی است. در هر مخلوق دلیل خالق است، هر که مخلوق را بی دلیل خالق بیند اعمی است. در هر حادثه دلیل قدیم است، هر که حادث بی دلیل قدیم است، هر که حادث بی دلیل قدیم بیند اعمی است و در هر مزروق دلیل رازق است هر که مزروق را بی دلیل رازق بیند اعمی است." (۲)

بايزيد روښان د وحدت په سیر کې همدغه ډول مکاشفې ته رسېږي، هرڅه نفې کوي او یوازې یو واحد ذات ثابتوي.

"و چون پیر دستگیر قدس سره از بحر محیط خبر شد تن

^۱ سید بهاوالدین مجروح "پیام صوفی بت شکن به بت پرستان قرن بیستم" ادب، (کابل: پوهنځی ادبیات و علوم بشری، ۱۳۵۵)، ۲۶مخ؟

^۲ علي محمد مخلص، حالنامه، ۳۶ مخ

خود را و جمله عالم را به مثل ماهی به چشم در آن بحر اعظم غرق میدید و چون ماهی در آب و آب در ماهی مشاهده مینمود بدان که چون ماهی نفس کشد در بحر روان و آب دریا با نفس در رود و چون نفس برآرد و آن آب همراه نفس برآمده به آب دریا مخلق شده روان گردد. همچنین بار دگر با نفس درآید و برآید. هم بر این منوال دید که از دریای محیط آب حیات که ممدزنده گانی ابدان است در می آید و موجب حیات و قیام اجسام گشته باز رجعت نموده.... و محو ذات نامتناهی میگردد. بار دیگر آب دریا و محیط سبب حیات و قیام قالب میشود و همراه این آب در جوی قالب جاریست." (۱)

حالنامه وروسته وایی:

"و چون پیر دستگیر قدس سره از خود نیست و فانی گشت، هستی خود را با هستی حق یکی و باقی دید..." (۲)

منصور حلاج هم دې پړاو ته ځان رسېدونکی باله او بايزيد روښان هم، چې خلک او مريدان پر ځان راټولول، په واقعيت کې د رباني انفلاق او انفجار په پړاو کې وو.

نوموړې هغه کسان، چې د توحيد لاره يې نه غوره کوله، مشرکان او کافر گڼل.

کله چې هغه ذوه واري د سيد علي ترمذي او د هغه له

^۱ همدغه ځای

^۲ هماغه اثر، ۵ مخ

مرید اخوند دروپزه سره بحث کوي، دویم وار بحث هم بي
نتیجې پای ته رسېږي او درېیم وار د هغه د وژلو او له منځه
وړلو قصد کېږي. بایزید روښان له هغه ځایه ځان ژغوري. د
درېیم وار بحث په نتیجه کې اخوند دروپزه د سید علي
ترمذي له قوله وايي:

"ايضا بعد از آن جماعت کثیر از مسلمانان یوسفزی با
خود همراه بردیم اما این ملعون حاضر نیامد چه از خجالت
میترسید پس حضرت شیخنا فرمود که چون این ملعون خود
را، بل اتباع خود بمراتب منصور حلاج رسانیده میداند،
باید که این مشکل قول منصور حلاج بکشاید و روشن
کند..."^(۱)

منصور حلاج هم د خپل سیر و سلوک په پراوونو کې دې
نتیجې ته رسېږي، چې:

"حقیقه المحبه قیامک مع محبوبک بخلع او صافک
والا نصاب باتصافه" یعنی د عشق حقیقت دا دی، چې د
دلدار په څنگ کې ودرېږي، له خپلو صفاتو تېر شي او د
هغه په صفاتو موصوف شي.^(۲)

منصور حلاج په دې معتقد دی، چې کله انسان
خداوندي وحدت اظهاروي، خپله خودي تاپېد او

^۱ اخوند دروپزه، تذکره، ۱۵۲ مخ

^۲ لوی ماسینیون، قوس زنده گی منصور حلاج، ترجمه روان فرهادی، چاپ
دوم، (تهران: کتابخانه منوچهری، ۱۳۵۸)، ۱۹ مخ

تصدیقوي، نو د خپلې خودی تصدیق په ماهیت کې له
خدایه سره یووالی دی.

د پیر روښان مخالف ترمذی هم په نوموړي دا تور لگولی
دی، روښان منصور حلاج ته نږدې دی.

عبدالقدوس قاسمی، چې د اخوند دروېزه له پیروانو
څخه دی، لیکي:

"د هغې دوو بحثونو تفصیل اخوند دروېزه صاحب نه
دی لیکلي، خو دومره وایي، چې نور عالمان دده د عقلي
استدلال په جواب کې عاجز وو. مونږ په عقلي او نقلي
دلایلو دې ملزم کړو. اجمالاً دا هم بیانوي چې ددې مناظر و
موضوع یوه د شفاعت مسأله وه، ځکه چې دی د شفاعت نه
منکر و او بل د "همه اوست" مسأله وه، ځکه چې ده به د
حسن بن منصور حلاج غوندې انالحق دعوی لرله." (۱)

دا بېله خبره ده، چې آیا بایزید روښان به د ترمذی او
دروېزه اخوند د دلایلو په وړاندې عاجز و او کنه ددې خبرې
تناقض، صحت او سقم له پورتنی قول څخه هم جوتېږي.

خو د روښان او حلاج په فکري جوړښت کې یوازې دومره
توپیر برېښي، چې منصور حلاج پر چاباندې د شرک حکم
نه کوي، بلکې خپله لاره تعقیبوي، خو بایزید پر افرادو
باندې د شرک له حکم نه پس په ډېر احتیاط چلند کوي او

^۱ مولانا عبدالقدوس "د بایزید روښان مذهبي افکار" پښتو مجله، دوهمه گڼه،
(پېښور: پښتو اکاډیمي، ۱۹۶۹)، ۷۵ مخ.

زیات د خپلې عقیدې او رایې اظهار نه کوي. محافظه کاره
کېږي، خو منصور حلاج خپله نعره په جهر وايي.

* * *

معاصر فیلسوف سارتر هم دا ډول عقیده لري، چې د
انسان د هستۍ په ژورو کې د علو هیله ځای لري. انسان
غواړي په نهایت کې له هرڅه لوړ وي. په ټولو نړۍ لیدونو
کې د انسان او خدای د اړیکو مسأله ځای شوې ده او که لږ
غور وکړو، دغه مسأله په دوه ډوله مطرح ده. یوه دا چې
انسان هیله لري، چې پخپله رب النوع اوسې او یا دا چې د
واجب الوجود مریې او بنده وي. دغه مسأله په انساني
ټولنو کې دوه ډوله فرهنگ ایجاد کړ. په دې ډول، چې:

انسان د رب النوع کېدلو پر فرهنگ متکی وي او بله دا
چې د انسان اتکا د بنده گۍ پر فرهنگ وي. دغه دوه ډوله
فرهنگ دوه بېلابېل او متضاد طرز فکرونه، نړۍ او
جهانونه ایجاد کړي دي.

لومړۍ ډله هڅه کوي اوسنۍ نړۍ، طبیعت او ټولنه
خپلو عالي مدارجو او کمال ته ورسوي. همدا یې اساسي
هدف گرځي، خو دویمه ډله د بنده گۍ ډله عالم، نړۍ او
طبیعت موقتي او د لږ وخت لپاره او ژوند وسیله گڼي او په
بله نړۍ کې انساني کمال او بهتره دنیا ځان ته گوري.

په دغو دواړو برخو کې زیات مثالونه شته په اساطیرو

کې.

"وايي چي پرومته غوښتل د ارباب الانواع په قدرت او وس وپوهنږي او له هغو سره سيالي وکړي. بالاخره په دغه رمز پوه شو او اور يې د خدايانو له خدای "زوس" څخه پټ کړ. د ارباب الانواع رب النوع "پرومته" په کار په قهر شو، امر يې وکړ چي په سمندر کې يې په يوې ستري پرځي پورې وتړي او شهباز ته يې امر وکړ، چي د هغه ځيگر تر ابده څيري کړي، خو پرومته پر ټولو ارباب الانواع باندي لعنت وايه. يوه ورځ د ارباب الانواع د مشر استازي هرمس د هغه ليدو ته ورغی، پرومته ورته وويل: ای هرمس! د عذاب په دغه سختو شېبو کې دې ته حاضر نه يم، چي خپل برخليک ستا د خوښيو او خوشاليو پر برخليک باندي بدل کړم. زه خوښ يم چي په همدغې ډبرې پورې تر ابده تړلی اوسم، نه دا چي ستا د وفا داره استازي په څېر د خدايانو د خدای بنده اوسم".^(۱)

د نړۍ په معاصرو ادبياتو کې هم دا مثالونه ليدلای شو. نيچه وايي:

"که واجب الوجود موجود وي څرنگه امکان لري، چي زه يوله هغو څخه نه اوسم." يا دا چي: "افسوس پر هغو کسانو چي عاشق دی، خو نه شي کولای په خپل ترحم لاسبری شي. يوه ورځ راته شيعطان وويل: ان رب النوع هم د ځانگړي جهنم

^۱ سيد بهاوالدين مجروح، ادب، (کابل: ۱۳۵۵)، ۲مخ.

لرونکی وی. د هغه جهنم له بشر سره د هغه زبنته زیاته مینه ده او اوس مې واورېدل، چې ویل کېږي واجب الوجود له بشر سره د ترحم په نتیجه کې له ژوند سره مخه ښه وکړه." (۱)

داستایوفسکي مشهور لیکوال په خپل مشهور شاهکار برادران کارامازوف کې د خپل قهرمان له خولې لیکي:

"ایران یه قهر وویل:

— آیا واجب الوجود شته که نه؟

— نو، آه جدي ده. گرانه واجب الوجود مې شاهد دی،

چې خپله هم نه پوهېږم.

— ته نه پوهېږې، چې له دې ټولو سره بیا هم واجب الوجود وښيي، ته خارجي وجود نه لرې، ته خپله زه یم او نور هېڅ. ته یوازې زما د خیال سیوری یې.

او یا به ښه وي چې ووايي موږ د یو ډول فلسفي افکارو

لرونکي یو.

"فکر کوم، نویم". په دې برخه کې باور لرم، حال دا چې د نورو په باب او د هغه څه چې زما په شاوخوا کې دی او دا ټول موجودات واجب الوجود او شیطان، باور نه لرم، ځکه ماته ثابت شوي نه ده، چې هغوی شته او که یا زما د تصور زېږنده دی او یا زما د شخصیت تدریجي پالنې ته وایي، چې یوازې او له زمان څخه مستقل وجود لري...

نچه زردشت چنین گفت. قسمت دوم (تهران، ۱۳۵۱)

خوله دي زيات شه نه وايم، حكه تصور كوم چي ته به ما
ووهي." (۱)

داستايوفسكي په خپل دغه مشهور اثر كې د خپل
قهرمان په خوله ايوان كارامازوف له خوا د دويم شخص يا
شايد شيطان له خولې، چي د هغه په تن كې دي اليوشناته
وايي:

"وجدان! وجدان شه شي دي؟ ما پخپله وجدان منح ته
راوړي دي، نو د شه لپاره خان وزوروم (د عادت له مخې، د
هغه عادت له مخې چي له اوه زره كالو راهيسي يې په بشر
كې خاي نيولي، نو دا عادت بايد پرېږدو او واجب الوجود
اوسو." (۲)

سارتر په دي برخه كې اوږد تفصيل لري:

وايي: انسان هغه موجود دي، چي د رب النوع هيله
په سر كې لري. هغه د هستي او نېستي د اثر په پای كې دا
عبارت په بله ژبه بيانوي. د انسان آرزو د مقدساتو په
مخالف جهت كې ده.

انسان د انسان په توگه خان هپروي، چي له دي لاري له
خانه رب النوع جوړ كړي. دا عبارت په دي مانا دي، چي
انسان له هغه موجوديت څخه، چي په داسې شرايطو كې يې

^۱ داستايوفسكي. برادران كارامازوف. "د مشفق همداني ترجمه" (تهران:
جاويداهن، ۱۳۴۴)، ۷۸۷ مخ.

^۲ ايضاء، ۸۰۰ مخ.

لري، ناراضي دي او له هغه موقعيته چې لري خپه دي. په دې ډول د زيات کمال په لټه کې دي او هيله لري، چې ځان کمال ته ورسوي. دا کمال څه شی دی؟ دا کمال د واجب الوجود وجود دی، چې مطلق او کامل دی، خو انسان پوهېږي چې د رب النوع هيله په سر کې بې ځايه ده په دې ډول هڅه کوي چې ځان کمال ته نږدې کړي او ددې لپاره هڅه کوي له بديو او چټليو ځان وژغوري.

که موږ تصور وکړو هغه څه، چې ارزښت لري په نړۍ تملک دی او يا که فکر وکړو، چې اعمال له مخه ټاکل کېږي او زموږ سرنوشت ليکل شوی دی، نو په ماتې او فنا محکوم يو، خو هغه څه چې څرگند او سم دي په دې ډول نه دي او زموږ اعمال له مخه نه دي ټاکل شوي، ځکه که زموږ سرنوشت له مخه ټاکل شوی وي، زموږ ټولې هڅې به د نېک مرغي او کمال په خاطر بې ځايه وي حال، دا چې په څرگنده يې وينو، چې داسې نه ده.

ايريس موردوک، چې د ژان پل سارتر په افکارو کې يې څېړنې کړي، ددغې موضوع د تحليل په ترڅ کې دې نتيجه ته رسېږي ليکي، چې:

"سارتر موږ ته تشریح کړې ده چې څرنگه کولای شو ځان له دغه تنبل او هوس پال نفس څخه وژغورو. هغه لاره چې نوموړی يې وړاندیز وي، هڅه او فعاليت دی داسې هڅه او فعاليت چې له عالي او فوق العاده هدف سره يوځای دی." (۱)

^۱ ايريس موردوک، ژان پل سارتر، "ترجمه مهدي افشار" (تهران: کلوبان، ۱۳۵۲)، ۱۰۹ مخ.

له پورتني بحث څخه څه پوهېدای شو؟

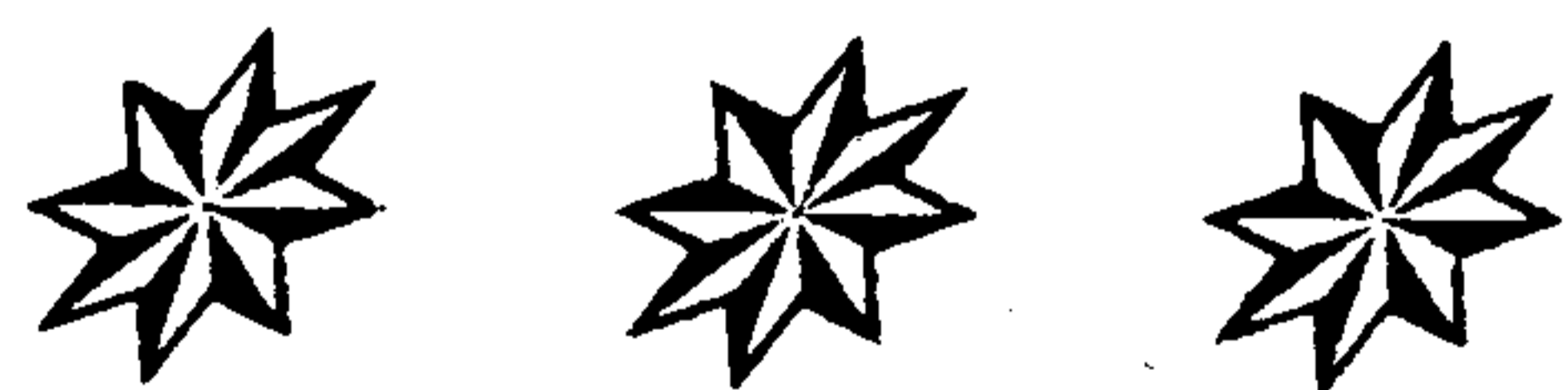
بايزيد روښان په خپل فکري، فلسفي او عرفاني سير کې يو صوفي او عارف دی، خو داسې صوفي نه چې د کوټې او جومات په کونج کې کېږي او رياضت او چله وباسي، بلکې له شور، وجد او عصيان څخه دی. هغه د نورو سترو متصوفينو په څېر د خپل طريقت اتم پړاو ته ځان رسوي او هلته مسکنت غوره کوي. نوموړی خودپرسته شعور د افراط تر حده قرباني کوي. هغوی چې د نوموړي په حالت کې نه دي، مشرکان يې بولي، ځکه د توحيد لاره يې نه ده غوره کړې، خو په بل پړاو کې چې کله له کوره ووځي او هجرت کوي، خپلې لارې ته يې فکر کېږي او له تأمل او غور څخه کار اخلي.

بايزيد د مذهبي فرقو، سياسي قدرتونو او مستبدو حاکمانو په وړاندې عصيان کوي، خو د نوموړي عصيان يوازې په تش لاس نه دی، بلکې هغه له عصيانگرو څخه لښکر جوړوي او د هغه د لښکر موجوديت د هغه هدفونو ته د تحقق په لاره کې مبارزې ته دوام ورکوي.

د بايزيد روښان فکري طرز لکه، چې دمخه ورته اشاره وشوه د شرقي متصوفينو له کوم يوه سره په بشپړه توگه نه شي ترسره کېدلای، ځکه هغه د هندي فرهنگ اغېزې پر ځان لري. د اسلامي مدنيت د عصيانگري فرقې اسماعيليه

اغېزې پرې شته، ډ پښتني ټولني د فرهنگ تاثيرات له ځانه سره لري. په دې ډول ځينو څېړونكيو، چې د هغه فرقې ته (يې) خاصه روشنيه فرقه ويلې، بې موردې نه ده. په دې اساس د هغه د افكارو څېړنه بايد په ټولو اړخونو كې ترسره شي، نه په يوه حكم سره.

په عرفاني او فلسفي لحاظ بايزيد روښان د اسلامي مدنيت او فرهنگ پښتون نماينده دى. هغه په پښتني ټولنه كې د يو عارف او صوفي په توگه تفكر او تأمل كړى دى. كه په نورو ټولنو كې د هغو متفكرينو او فلاسفه وو مسايل مطرح كړي، بايزيد روښان په پښتني ټولنه كې د انساني موجوديت په باب د خپل دوران مسايل د يوه صوفي او عارف په توگه مطرح كړي، خو د وخت ستونزو او سياسي شخړو په خپله ده ته زياته موقع نه ده ور كړې، چې زيات فكري كار او هلې ځلې وكړي او پر هغه څه، چې فكر كوي هغه د زياتې پخوالي درجې ته ورسوي.

درېيم څپرکي

له اسماعيليه عقايدو سره د بايزيد روښان

د عقايدو پرتلنه

د درويزه اخوند له خوا پر بايزيد روښان باندې د اسماعيليه عقيدې اتهام او يا هغه ته منسوبول څه نوې خبره نه ده. په زياتو څېړنو او ليکنو کې ورته محض اشارې شوي دي. دغه "انتساب" يو خود بايزيد روښان د سرسخته مخالف اخوند درويزه له خوا شوی او له بلې خوا د بايزيد روښان په خپلو آثارو کې هم په دې باب مطالب موجود دي. د اخوند درويزه په آثارو کې په دې باب په زړه پورې مسايل

بیان شوي دي. کېدای شي نوموړي دغه عقیده له بايزيد روښان سره د مباحثې په نتیجه کې پخه کړې وي، مور په بله برخه کې په دې باب خبرې کوو.

خو کله چې د بايزيد روښان په آثارو کې پلټنه کوو، دغه ډول طرز فکر تر زیاته حده په حالنامه کې جوت او څرگند شوی دی. مولینا عبدالقدوس د بايزيد روښان په باب په خپلو څرگندونو کې مخالفې او موافقې نظریې تبویب کړي دي. یوه یې د اخوند دروېزه او د مغلو مورخینو نظریه ښودلې. بله یې د استاد قیام الدین خادم نظریه، درېیمه یې خپله نظریه چې نسبتاً "غیر جانبدارانه" یې ښودلې ده. خو کله چې د ډاکتر محمد شفیع د رسالې په باب، چې "بايزيد انصاري" نومېږي او د انگرېزي انساېکلوپېډیا اف اسلام په نوي ایډېشن کې خپره شوې، لیکنه کوي، دې ټکي ته گوته نیسي چې د ډاکتر محمد شفیع نظریه ځکه ډېره غیر جانبدارانه ده، چې هغه ته د بايزيد روښان لومړني ماخذونه یا آثار لاس ته ورغلي دي او د هغې پر استناد یې کښلې ده. هغه لیکي:

"د ډاکتر محمد شفیع صاحب مضمون ډېر وزني په دې دی، چې ده ته د بايزيد مقصود المؤمنین او حالنامه دوه نوي کتابونه دستیاب شوي دي او د حالنامې نه ده ډېر معلومات اخذ کړي دي." (۱)

^۱ محمد شفیع "بايزيد انصاري"، پښتو مجله (پېښور: پښتو اکېډمۍ، ۱۹۵۹)، ۱۹ مخ

په دې ډول په دې ټاکلې برخه کې د بايزيد روښان د عقيدې د روښانتيا لپاره د هغه د خپلو آثارو لکه مقصود المؤمنین، فخر الطالبین او خاص ډول حالنامه او نور عمده آثار دي. بايد ياد کړو، چې څو کاله دمخه د بايزيد روښان په نړېوال سيمينار کې چې په کابل کې (۱۳۵۴ کال) جوړ شوی و او مقالې يې د "روښان ياد" په اثر کې چاپ شوي دي، په هغو مقالو کې هم په دې باب کومه جوته او څرگنده يادونه نه شته.

له نېکه مرغه اوس، چې د حالنامې اصل متن په لاس کې دی، هيله ده چې نور آثار هم ترلاسه شي، نو په زغرده ځينې ادعاوې په ډاگه کولای او ځينې ردولای شو. د موضوع د ښه تحليل لپاره به هڅه وکړو د بايزيد روښان د "باطنيه" عقيدې په باب د اخوند دروېزه د خپلو آثارو پر استناد په سيده او ناسيده توگه څرگندونې او له هغه وروسته لومړی د اسماعيليه عقايدو لنډ جاج او بيا د بايزيد روښان په آثارو کې د هغو اثرات وڅېړو.

اخوند دروپزه او د بايزيد

اسماعيله يا "باطنيه" افكار

کله چې د بايزيد روښان په باب د اخوند دروپزه عکس العمل وینو، حتماً دا ذهني تپوس رامنځته کېږي، چې نوموړی ولې په دومره ستغه ژبه او ناوړه کلماتو د بايزيد روښان نوم يادوي. حال دا چې د بايزيد روښان په ټولو آثارو کې هېڅ کله چاته مشخصې بدې ردې نه شته، بلکې له عامو مساېلو سره چلند کوي. خو دروپزه هڅه کوي، چې په خپلو آثارو کې د بايزيد روښان د اسماعيليه عقايدو په ارتباط غير علمي، غير مستند او ناروا توروته ولگوي.

اخوند دروپزه هم په تذکرة الابرار او هم په مخزن کې د پير روښان په اړه ناوړه کلمات استعمالوي او هم زيات

عقیدتی شیان پری یا خو تور لگوي او یا یی ورتته منسوبوي. یوله هغه انتسابونو خخه د "اسماعیلیه" او "باطنیه" عقایدو په ارتباط مساله ده، چي بایزید روښان ته نسبت کېږي، خو هم په مخزن او هم په تذکره کې د بایزید روښان په باب ځینې ضمني مطالب شته. د مثال په ډول کله یې د علمیت په باب خبرې کوي، کله یې یو عامي سړی بولي، وایي چې د هغه د اثر خیرالبیان جملې او عبارات سم نه دي او کله یې د زهد او ریاضیت په باب خبرې کوي، خو په دې ترڅ کې داخوند دروېزه پوند تعصب او د وگماتېزم هم جوتهږي. کله چې نوموړی د بایزید روښان په باب خبرې کوي، هغه د اهل سنت او جماعت او اهل تشیع په باب هم څه وایي. هغه په پرحمانه ډول اهل تشیع غندي او هغوی اباحتی بولي. وایي: "و در معرفة المذاهب است، شیعه علی را از اصحاب دیگر افضل دانند و هر که علی رضی الله عنه را از دیگر اصحاب دوست تر ندارد او را کافر گویند. انتهی کلام و در مجموع ملکی آورده است. بدانکه مذهب اباحت دیرینه است مخفی بود..."^(۱)

اخوند دروېزه په جدي توگه د اهل تشیع مخالفت کوي او په دې باب مفصل بحث کوي. دغه راز نوموړی په ډېر مهارت او زیرکی سره په یوه مجلس کې د بنځو او نارینه وو

^۱ اخوند دروېزه، تذکرة الابرار والاشرار، ۷۳ مخ

یوځای کېدنه غندي، لکه چې د قبایلي پښتنو په فرهنگ کې دود نه ده او د مشهور اسماعیلیه رهبر حکیم ناصر خسرو بلخي په باب یو حکایت راوړي لیکي:

"... نقل است که چون ناصر خسرو علیه الرحمه زنان را و مردان را در جمعیت و در ذکر جلی میفرمایند. خواجه از خواجه های ترک بدو نوشته، چونکه خلاف شریعت بجا آوردید، آتش را با پنبه جمعیت نمی باشد، مگر به فساد یکدیگر که این هنگام حضرت ناصر خسرو صندوقی تراشده و پنبه و آتش را در آن بالای یکدیگر ته ترته نهاده روان کرده و نوشته که نظر مردان این قدر تاثیری دارد که آتش با پنبه فساد و عناد نمی ورزد..."^(۱)

یاد شوی حکایت ددې لپاره راوړی شوی، چې ځینې کسان خپل نسب علي رض کورنی ته رسوي، سره له دې چې کرامات به ولري، خو نوموړی ترې داسې نتیجه اخلي، چې سمه او پرځای لاره په اهل و نسب نه، بلکې د سنت جماعت په لاره ټینگار کول دي.

دغه راز نوموړی د شرق نامتو پوه او فیلسوف شیخ الرئیس ابوعلی سینا، چې پلاریې د اسماعیلیه فرقې مشهور داعي و، د پوهې او علم په برخه کې مثال راوړی. لیکي:

^۱ همدغه ځای

" و ایضا سعادت صراط المستقیم بر علم نیست چه شنیده باشی که بوعلی سینا امام اهل منطق بنهایت علوم رسیده بود اخرا امر رفت و این بایزید نیز قدر تحصیل کرده بوده به آیت باری تعالی موقوف بر فضل و عطا اوست." (۱)

نوموړی د بایزید روښان د پیری په مقابل کې د علم او فضیلت مقام هم غندي او وایي، چې ابن سینا هم ډېر عالم او فاضل شخصیت و، خو همداسې لار.

د اخوند دروېزه لپاره زهد او ریاضت هم اساسي مسأله نه ده، په تېره د بایزید روښان په باره کې هغه ددې بعد او اړخ درلودلو او غندلو لپاره شیخ صنعان* (مثال راوړی او لیکي:

"... اما اکثرا این مردم اهل صلاح و اهل علم میباشد، اما چون هدایت باری تعالی موقوف بر انساب نیست چه اکثر اولاد پیغمبران کافر شده... و ایضا شرف راهی است راست، موقوف بر صلاح و زهد عبادت نیست، چه قصه شیخ صنعان را شنیده باشی که در ریاضت چه جهد ورزیده و کافر رفته و این پیر تاریک در بد(و) احوال چه ریاضت

^۱ همدغه اثر، ۱۳۷ مخ

* شیخ صنعان، چې د شیخ عطار په منطق الطیر کې یې یادونه شوې، ډېر زاهد او متفي سړی و، چې کله یې په یوه ترسایي نجلۍ زړه باېلود، نو دین او ایمان یې له لاسه ورکړ، شراب یې وخوړل او قرآن یې وسپزه. زنا یې وکوله او خوځېدنی یې کوله. د دوستانو د دعاو له برکته هوشیار شو او له معشوقې یې لاس واخیست بیا نجلۍ په هغه پسې راغله او د هغه دین یې قبول کړ.

اختیار کرده بود آخر الامر به کفر دور افتاد...^(۱)
اخوند دروپزه په ټولو آثارو کې د بایزید روښان پر ضد د
تبلیغ مسأله نه ځنډوي، بلکې دوام ورکوي. نوموړی په
مخزن کې هم لیکي:

"اما بعد از حصول مبلغ از علم از روی به سوداگری
نهاده تا از سمرقند دو اسپ آورده و به هندوستان برده و
چون در موضع کالنجر رسید او را با ملا سلیمان ملحد
ملاقات افتاده تا بعد از صحبت و مجالست همدیگر
خیالات فاسده و خطرات ناموجهه در دل او متمکن ساخته
بحدی که بایزید را کافر مطلق و منکر دین حق
گردانید...^(۲)

نوموړی د خپلو انتساباتو په لړ کې زیاتوي:
"...و عوام الناس را دعوت نموده و گفته که بی پیر
کامل بخدای راه نیست. پس بیاید من شما را به خدای
برسانم، واتیه واتبعوالیه الوسیله را تا ویل مینموده که
وسیله بخدایی پیر است..."

القصة این ملحد بسیار در باب طلب پیر رسالها نوشته
و آیات را محض غلط و غیر محل تاویل میکرده و احادیث
مفتریات خود تراشیده در آن درج کرده...^(۳)

^۱ اخوند دروپزه، تذکرة الابرار والاشرار، ۱۳۷ مخ

^۲ اخوند دروپزه، مخزن (پېښور: پښتو اکېډمۍ، پېښور، ۱۹۶۹)، ۱۲۲ مخ

^۳ اخوند دروپزه، مخزن، ۱۲۲ مخ

په زړه پورې خبره دا ده، چې سمرقند ته د اسونو په سوداګرۍ پسې د بايزيد روښان تګ او له هغه ځايه د اسونو رانيول او په هند کې پلورل، دې ټکي ته هم زموږ پام رااړوي، چې سمرقند په هغه وخت کې د منځنۍ اسيا ستر ښار او د اسلامي مدنيت او فرهنگ يو عمده مرکز و. اسلامي علومو، فلسفې، منطق او نورو علومو پکې رواج درلود. ابن سيناى بلخى هلته تګ راتګ او شپې ورځې سبا کړې وې. د اسلامي نړۍ زياتو مشهورو پوهانو او فلاسفه وو نفوذ درلود.

له بلې خوا د تاويل په باب د بايزيد روښان د عقيدې اظهار او څرګندونه هم بې له څه نه ده. کېدای شي بايزيد روښان اسماعيليه افکار يا له ملا سليمان څخه او يا په هند کې (لکه چې د خراسان د جزيزې حجت ناصر خسرو هم د هند په ملتان ښار کې اسماعيليه فرقې لپاره تبليغ کړې و) (*). او يا د نورو زده کړو او تاثيراتو په نتيجه کې دا عقیده ګرځولې وي. په هر صورت د تاريخ مرصع ليکونکى هم دغه ډول اظهار نظر د اخوند دروېزه له قوله کوي.

خو هغه څه، چې په دې برخه کې څو شېبې دمخه وويل شول يعنې د بايزيد روښان په افکارو کې "باطنيه" او اسماعيليه اثرات، ددې ټولو ټکو او مطالبو عمده ماخذ

* ميخائيل. اى. زند په نور و ظلمت در ادبيات ايران په ۹۱ مخ کې ليکلي، چې ناصر خسرو د هند په ملتان کې اسماعيليه فرقې ته رااوښتى و.

اخوند دروپزه و. کېدای شي اخوند دروپزه دا خبره ددې لپاره هم غځولې او کېش کړې وي، چې د "اهل سنت" او د افغانانو په ټولنه کې بنځې مستورې وي او له نارینه وو سره یوځای ناسته نه کوي او نور مطالب... چې د بايزيد روښان د ناستې ځای ورک کړی او خلک د هغه پر ضد راحریک کړي. د خوند دروپزه ادعاوې په دې برخه کې تر ډېره حده پورې په هغه لیکنو او څېړنو کې، چې د حالنامې له بیا ځلي چاپ او تکثیر څخه دمخه شوې وې، هسې تهمتونه بلل شوي دي او یا د هغه ذاتي دښمني توجیه شوې ده، خو زموږ تنده په هسې خبرو او بې ځایه توروونو لگولو نه ماتېږي، اړ یو بیا هم د بېلابېلو فکتورونو او عناصرو په رڼا کې د بايزيد روښان او یا د هغه د مریدانو په اقوالو استناد وکړو. اړه ده، چې لومړی وپوهېږو اسماعیلیه فرقه څه ډول بنیادونه او اصول لري او وروسته د بايزيد روښان په افکارو کې د هغو اثر څومره او څرنگه دی.

ب: اسماعیلیه اصول او پرنسیپونه:

ددې لپاره چې لږ تر لږه زموږ مقایسوي څېړنې ته لاره هواره شي، اړه ده وپوهېږو چې د اسماعیلیه فرقې اصول څه دي او څرنگه منځ ته راغله. څېړونکي او پوهان په دې عقیده دي، چې د اسماعیلیه فرقې منځ ته راتلل او ظهور د اسماعیل بن جعفر الصادق او د هغه د ورورو موسی بن

جعفر ترمنخ د امامت پر مسأله باندي د اختلاف په نتیجه کې ترسره شو. د اسماعیل په کورنۍ کې د امامت پر مسأله معتقدین د اسماعیلیه یا باطنیه په نامه یادېږي. دوی په دې عقیده لري، چې له امام جعفر څخه وروسته څرنگه، چې د هغه زوی اسماعیل له پلار څخه دمخه له نړۍ سترگې پټې کړې دي، نو امامت محمد بن اسماعیل ته منتقل شو، چې هغه بشپړ "سابع" بولي. یا د امامت اوومه دوره په هغه پای ته رسېدلې بولي. له محمد څخه وروسته امامان پر دوو ډولو ووېشل، یوه ډله یې پټ یا "مستور" امامان وو، چې په پټه به په بنارونو کې گرځېدل حال دا چې ددې دعوات یا دعوت کونکي به په څرگنده په رابللو مشغول وو. "له پټو یا مستورو امامانو څخه وروسته د امامت دوره عبیدالله مهدي ته ورسېده، چې خپل دعوت یې څرگند کړ او وروسته د هغه اولاد یو په بل پسې امامان دي او هر څوک چې له هغو سره په مخالفت کې مړ شي "مات میتة جاهلیته" (۱) بلل کېږي.

د اسماعیلیه فرقې پیروانو د خپلې عقیدې په خاطر منظم تبلیغ کاوه. د دوی تبلیغاتو هم منظم او سازمانی بڼه درلوده. له اسماعیلیه دعوات څخه یو هم ابو عبدالله حسن بن احمد، بن محمد، بن زکریا، چې په ابو عبدالله رشيعي

^۱ داکتر ذبیح الله صفا، تاریخ ادبیات در ایران، جلد اول، چاپ هفتم (تهران: فردوسی، ۱۳۶۶)، ۲۴۶ مخ.

باندې مشهور و، زيات قدرت پيدا كړ او د افريقا په شمال كې يې دا غالبه دولت چپه كړ او ابو محمد عبيدالله المهدي، چې په سجماسه كې بندي و، آزاد كړ او ادعا يې وكړه، چې دى د علي د كورنۍ هماغه منتظر مهدي دى او امامت په ده پورې اړه لري. په دې ډول يې د افريقا په شمال كې فاطميه دولت (۵۲۹۷هـ) جوړ كړ. (۱)

د اسماعيليه فرقې يوه مشهوره څانگه د درزيه په نامه يادېږي. ددې ډلې پيروانو عقیده درلوده او يا عقیده لري، چې د خدای روح په علي والعزیز او وروسته د هغه په زوی الحاکم كې حلول كړى دى. ددې ډلې زياتره مشران ايرانيان وو. "لكه حمزه بن علي الزوزني، حسن بن حيدر الفرغاني، چې په اخرم محمد ابن اسماعيل انوشتكين النجاري الدوزي مشهور و." (۲)

د اسماعيليه فرقې پيروانو په خپل دعوت او رابلنو كې خاص مراحل ټاكلي او رعايت كول يې او د هغوى دعوات هم د خاصو درجو له مخې ټاكل كېدل او وروستۍ مرتبه يې د "حجت" په نوم يادېده، چې ډېرو لږو دعواتو دغه درجه ترلاسه كړه. له هغې ډلې څخه امير ناصر خسرو بلخي يمگاني او حسن صباح دغه درجې ته رسېدلي وو. اسماعيليه د خپل دعوت په لوړو مراحلو كې فلسفه او دين يوله بله

^۱ هماغه خای

^۲ هماغه اثر . ۲۴۸ مخ

بشپروونکي بلل او ان ستر فلاسفه يې د انبياوو په ډله کې شمېرل. اسماعيليه وو عقیده درلوده او لري يې، چې پېغمبران عامه سياست تنظيموي او فلاسفه خاصه حکمت له دې لامله اسماعيليه وو په خپلو رابلنو کې د مدعيونو ذهن مخکې له مخکې له يوناني فلسفې سره اشنا کاوه. دغه راز اسماعيليه وو په فکري لحاظ په اسلامي مدنيت کې ستر رول ولوباوه. اسماعيليه وو په اوونۍ کې يوه خاصه ورځ غونډه کوله، چې بنځو هم د نارينه وو په غونډو کې گډون کاوه.

اسماعيليه وو د عقلي علومو، فلسفي او منطق په پرمختگ کې خاص رول ولوباوه. څرنگه چې د دوی د ظهور شرايط د فقهاوو او محدثينو د لاسبرۍ شرايط او د تعصب دوره وه، چې د استدلال او کلام خاوندانو ته يې زياته موقع نه ورکوله. د بحث او مناظرې غونډې يې ددې سبب شوې. چې پيروان يې له عقلي علومو سره بلدتيا پيدا کړي. "يو له هغو کسانو څخه، چې له کوچنيوالي څخه يې په دغو غونډو کې گډون کاوه او بحثونه يې اورېدل، ابو علي سينا و، چې د خپل سرگذشت د بيان له مخې يې له پلار او نيکه څخه د فلسفې، حساب او هندسې، روح او عقل په باب زيات څه اورېدلي وو او د هغه اسماعيلي پلار، چې په يوناني فلسفه يې باور درلود، نوموړی يې دې ته اړ کړ، چې فلسفه او

عقلي غلوم زده كړي." (۱)

اسماعيليه و. د اسلامي فرهنگ په پراختيا، د فارسي ادب په وده او تكامل كې، چې ناصر خسرو بلخي يې ښه او په زړه پورې نمونه ده، په زړه پورې ونډه اخيستي ده. خو پردې سربېره دغه فرقې يو لړ اساسي پرنسيپونه او اصول هم درلودل، چې په لنډه توگه يې يادونه كوو:

۱- باطنيت:

اسماعيليه فرقه پر باطنيت باندې باور لري، باطنيت يعنې د ديني مداركو يعنې قرآن او نبوي احاديثو پر دننيو او باطني مقاصدو او معانيو باندې باور درلودل دي. داکتر سجادي په خپل اثر فرهنگ لغات و اصطلاحات و تعبيرات عرفاني کې باطنيه په دې ډول شرح کوي:

"باطنيه، کسائیکه گویند تقيد با احکام شريعت وظيفه عوام است که نظر آنها بر ظواهر است و خود را از قيد تعلق به شريعت آزاد دانند و اهتمام آنها به مراعات باطن است باطنيه نامند." (نفحات ص ۱۳) (۲)

مشهور اسماعيليه حجت او نامتو عالم او فاضل ناصر خسرو هم په خپل مشهور اثر جامع الحکمتين کې د باطن او

^۱ ايضا، ۲۴۹ مخ

^۲ سيد جعفر سجادي، فرهنگ لغات و اصطلاحات و تعبيرات عرفاني، چاپ دوم

(تهران: کتابخانه ظهوري، ۱۳۵۴)، صفحه ۸۹.

تاویل خاوندانو عقاید په دې ډول شرح کوي:

"و اهل باطن و تاویل گفتند سخن خدای تعالی اندر قرآن بر سبیل مثل است چنانکه میگوید "قوله" و لقد خربنا للناس فی هذا القران من کل مثل" و خدای تعالی این قرآن کریم را به سفارت جبرئیل و وساطت محمد مصطفی علیه السلام سوی ما فرستاد که امت مصطفی ایم، بر ما واجب است که امثال را که اندر قرآن است از خویشتن دور نیندازیم، بل قرآن را تنبیه و تخدیر خویش دانیم از خدای تعالی و (مثل) بیارسی "مانند" باشد.

پس واجب است بر ما که مانند آنها نباشیم که مثل بر در شان ایشانست، بل از آنها باشیم که مثل نیک در شان ایشان است، چنانکه خدای تعالی گفت: قوله: الذین لا یؤمنون بالآخرة مثل السوء و لله المثل الاعلی و هو العزیز الحکیم" و اهل (ظاهر) کتاب خدای را بر خویشتن نگیرد و به عذاب خدای هلاک شود..."^(۱)

د اسماعیلیه فرقی پیروان د ایاتو او احادیثو پر تاویل باور لري. په ظواهر و باور نه کوي او پر دې نبوي حدیث ټینگار او تکیه کوي، چې:

"ان هذا القران انزل علی سبعة احرف لکل حرف ایه منها

^۱ ابو معین ناصر خسرو، جامع الحکمتین، به تصحیح و مقدمه فارسی و فرانسوی، (هنری کرین، داکتر محمد معین) چاپ دوم، (کتابخانه ظهوری، ۱۳۶۳)،

ظهرو بطن" یعنی همدغه قرآن په اوو تورو نازل شوی او هر حرف یې یو ایت دی او هر ایت یې بیرون او دننه لري." (۱)

په همدې ډول اسماعیلیه فرقه د باطنیت په اصولو کې د قرآن پر دیارلسم آیت استناد او اتکا کوي او وایي، چې: "باطنه فی الرحمه و ظاهره من قبله العذاب" دننه یې له رحمت نه ډک دی او ظاهر یې مخ (له) شکنجې او عذاب نه." (۲)

اسماعیلیه په دې ډول د قرآني آیاتو تاویل موجه لري او پر دې عقیده لري، چې د آیاتو او احادیثو په ظاهري مانا باندې شک وکړی او باور پرې مه لری.

۲_ مهدویت:

اسماعیلیه فرقه د مهدي آخر الزمان پر ظهور باندې عقیده لري. دوی پر یو نبوي حدیث باندې ټینګار کوي، چې وایي:

"لو بقی من الدینا یوم واحد یطوا له ذالک الیوم حتی یخرج من اهل بیتي یملاء الارض عدلا و قسطا حظما وجودا." (۳)

یعنی "... که له جهانہ یوازې یوه ورځ پاتې شي، هغه ورځ

^۱ احسان طبری، بررسی های درباره برخی از جهانبینی ها و جنبشهای اجتماعی

در ایران، (انتشارات ح.ت.ا، ۱۳۴۸)، ۲۲۷، مخ

^۲ همدغه ځای

^۳ د زیات تفصیل لپاره همدغه یاد شوی اثر وگورئ.

به دومره او پرده شي، چي زماله کورني خخه يو شوک
راپورته شي او هغه نري، چي له ظلم او ستم خخه ډکه ده، له
عدل او انصاف نه يې ډکه کړې".^(۱)

د اسماعيليه وو په عقیده واقعي او اصلي معرفت او
درک د زمان د امام پېژندنه ده. هغوی پر دې ټينگار کاوه،
چي خدای پېژندنه او د نري او کاپناتو پېژندنه هم په عقل نه
ده، بلکې د امام په زده کړو ده.

ناصر خسرو مشهور اسماعيليه حجت، متفکر او شاعر
په خپل ياد شوي اثر کي د امام زمان پر عقیده باندې د
تاويل د اهل باور په دې ډول خرگندوي:

"اهل تاويل گفتند که اين سخن مثل است بر کسانی از
امت که همی گویند. مارا بیرون از محمد علیه السلام و
عترت او کسانی را دوست باید داشتن که مارا از ایشان به
خدای تعالی نزدیکی افزاید."^(۲)

نوموړی په دې برخه کي امام زمان د نوح او د هغه له
بېړۍ سره تشبیه کوي او وايي هر چا چي په دې بحر کي په
دغه بېړۍ لاس کېښود، هلاک به شي. هغه ليکي:

"و گفتند، اعنی اهل تاويل، کنون این دور محمد
مصطفی است صلی الله علیه واله وسلم بدین جز مثل اهل
بیتی فیکم کمثل سفینه نوح من رکبها نجا و من تخلف عنا

^۱ ایضا، ۲۲۷ مخ

^۲ ابو معین ناصر خسرو، جامع الحکمتین، ۳۲ مخ

غرق" و هر که از این امت به حکم این خبر دست اندرین سفینه نزنند نه نوح دروست و اندرین کشتی نشینند، به طوفان جهل و آب فتنه هلاک شود. و گوئیم کین هلاک که خدای مرعا در او نمود را و اصحاب الراس (را) همی گوید، نه هلاک) جسدی و مرگ بدنی است، بل هلاک جهل و ضلالت است و وجوب عذاب جاویدان است...^(۱)

حسن صباح مشهور اسماعیلیه لاربنود د اسماعیلیه د نزاریه خانگی مشر و هغه به خپل بحث په دې خبرو پیل کاوه، چې عقل بس دی او که نه، آیا عقل د ټولو حقایقو د پېژندلو لپاره کفایت کوي. نوموړي به د خپل عادت له مخې خواب اورپده، چې عقل د حقایقو د ماهیت د پېژندلو لپاره کفایت نه کوي. هغه به په دې لړ کې په دې خبره ټینگار کاوه، چې انسان ته ښوونې لازم دي او هغه ښوونکی، چې زموږ د روح لارښوونه وکړي، د خپل وخت امام دی.

د اسماعیلیه فرقي په عقایدو کې له باطنیت، تاویل او مهدویت څخه وروسته د اعدادو او شمېرکیت یا اسلوب دي، چې ځینې اعداد هم د خاص اهمیت وړ دي او د اسماعیلیه فرقي پیروان پرې خاص ټینگار کوي او پرې عقیده لري.

^۱ ایضا، ۳۸ مخ

۳_ د اعدادو او حروفو راز:

اسماعیلیه د فیثاغورثی عقایدو تر اثر لاندې د اعدادو په کیت معتقد وو. هغو ته پنځو، اووه، دولسو، څلرویشو او دېرشو اعدادو اهمیت درلود. د پنځو عدد له مخې پر پنځه جسماني او روحاني حد معتقد وو. اووه عدد خاص ارزښت درلود. له همدې لامله یې اووم امام بشپړ سبع باله. اووم دور یې بې نوموړي پای ته رسېدلی باله. دوی عقیده درلوده، چې اوه آسمانه، اوه ځمکې، اوه سیندونه، اوه ستوري او په اوو ورځو کې د هغو پیدایښت او په سوره فاتحه کې اووه آیته، د بدن اووه غړي، د اوو عدد د ارزښت رمز دی. په دې ډول نور اعداد هم د خاص اهمیت او رمز لرونکي دي. د اسماعیلیه فرقي یوه شعبه پر حروفو باندې هم زیات ټینګار کوي. لویي ماسینیون وایي، چې ابن سینا هر توري ته په خاصه مانا قایل و.

۴_ فلسفي او عقلي علوم:

لکه چې دمخه مو وویل اسماعیلیه وو له عقلي علومو او فلسفې سره هم خاصه مینه درلوده. د دوی د کار او زیار له برکته په اسلامي مدنیت او فرهنگ کې یوناني فلسفه رواج شوه. ادوارد برلون په دې باب لیکي:

"په واقعیت کې د هغوی واقعي آئین (چې یوازي د هغوی په پیروانو پورې مربوط وو) فلسفې او التقاطي دي. زیاتره

ایرانی او سامی سیستمونه او د نویو افلاطونی او نویو
فیثاغورثی افکارو ځینې شیان یې هم پور کړي دي." (۱)
اسماعیلیه فرقې په خپل وخت او د خپل فعالیت د پیل
په شرایطو کې یو منظم سازمان درلود. یوه منظمه هیراشی
پکې مسلطه وه. "د دغه سلسلې په راس کې یو خلیفه و. هغه
به خپل حجتونه او جزیرو ته استول او له حجت نه وروسته
یې داعی، چې په مطلق او ماذون وېشل کېدل مطلق تبلیغ
حق نه درلود، خو ماذون د تبلیغ حق درلود او له هغه
وروسته د مستجیب په نوم مقام و." (۲)

دغه راز ځینې اسماعیلیه معتقدین پر دې باور دي، چې د
اسماعیلیه او متصوفینو ترمنځ د عقایدو اشتراک موجود دی.
اسماعیلیه پر اوو عدد باندې زیات ټینګار کوي. ځینې صوفیان
هم خپل عقاید پر اوو عدد باندې تعبیروي. اسماعیلیه "امام" ته
په خاص ارزښت قایل دي، خو صوفیان (پیر) او مرشد ته ورته
اعتبار ورکوي. اسماعیلیه پر تاویل عقیده لري. صوفیانو هم د
تاویل له څرنگوالي څخه ګټه اخیستي ده. (۳)

لکه چې دمخه مو هم ورته لږ څه اشاره وکړه اسماعیلیه

^۱ احسان طبری، بررسیها در باره برخی از جهانبینی ها و جنبشهای اجتماعی در
ایران (انتشارات حزب توده ایران، ۱۳۴۸)، ۲۲۸ مخ

^۲ همدغه اثر، ۶۰ مخ

^۳ د زیات تفصیل او معلوماتو لپاره وګورئ "علاوالدین عطا ملک جوینی، نامه
الموت، د نجیب مایل هروی او اکبر عشیق کابلی په اهتمام، بنگاه کتاب مشهد،
نماینده انتشارات دانشگاه شهباز آزاد مهر، مقدمه له ۲۵ مخ څخه وروسته.

فرقي د خپلو عقايدو د تبليغ لپاره خاص مراحل درلودل، چې معمولاً پر پنځو مراحلو وېشل کېدل او د تفریس، تاسیس، تشکیک، ربط او تعلیق مراحل وو. تقیه او کتمان هم د شيعه وو په څېر د اسماعيليه اصول هم وو. د دوی په سازمان کې بسپنه او اعانه هم رواج وه او ده، چې د بحث او مناظرې د غونډو په وخت کې به د حق النجوى په نوم ورکول کېده.

ج: د بايزيد روښان آثار او باطنيه افکار:

موږ ددې قصد نه لرو، چې حتماً دا ثابتې کړو، چې بايزيد روښان اسماعيلي و يا د اسماعيليه فرقې د نورو پيرانو په څېر په بشپړه توگه پر دې لاره معتقد و، بلکې زموږ هڅه دا ده چې د نوموړو عقايدو په رڼا کې د بايزيد روښان عقايد او افکار وڅېړو، ورته والی او توپيرونه يې رابرسېره کړو.

موږ تر مخه د اخوند دروېزه د آثارو په استناد د بايزيد روښان د اسماعيليت په اړه ځينې ناوړه او غير علمي "انتسابونه" او يا "تهمتونه" چې هېڅ او مستند بنسټ نه لري. د بايزيد روښان په باب ويل شوي، اشاره وکړه.

داکتر محمد شفيع په خپله کوټلې تحقيقي رساله کې، چې "بايزيد انصاري" نومېږي، په دې باب عمده ټکو ته اشاره کوي او د بايزيد تجارتي سفر ته گوته نيسي، چې د

عمر په شپاړسم کال یې له پلار سره په تجارتي سفر کې ملگرتیا کړې وه. ډېر سفرونه یې کړي، په دغو سفرونو کې به ضرور د "ملحد (اسماعيلي) سليمان" سره مخامخ شوی وي. نوموړی پر دې ټينگار کوي، چې بايزيد روښان د پير کامل پر عقیده ټينگار کوي او د اسلام په ارکانو کې په غسل او نورو مسابو کې د تاويل استعمال کوي.

مولينا عبدالقدوس قاسمي د خپلې مقالې په لمنليک کې، چې د بايزيد روښان مذهبي افکار نومېږي، د ((Arabian Highlonds J.B Philiby (۳۳۶-۳۷) مخونو په

حواله د ملا سليمان کالنجري يادونه په دې ډول کوي:

"د ۱۵۶۷-۱۶۷۷ع، تر ميانخه په عربو کې هنديان د اسماعيليت تبليغ ته راغلي وو چې د هندوستان خواجه يا شمسيه و به د دوی امداد کولو، په دوی کې يو سليمان بن حسن هندي و، چې د هغه په نوم باندي هلته سليمانيه فرقه جوړه شوه. کېدای شي چې د اخوند دروېزه صاحب ملا سليمان هم دغه سليمان بن حسن وي، چې د ۱۵۹۶ع نه اول يې په هند کې خپل تبليغ جاري ساتلی وي." (۱)

که پورتنی عبارت په دې لړ کې سم وي او د اخوند دروېزه ادعا هم سمه وي، نو غالباً به بايزيد روښان، چې په

^۱ مولينا عبدالقدوس قاسمي، "د بايزيد روښان مذهبي افکار"، ۸۱ مخ

۱۵۲۴ع کال په جالندهر کې زېږېدلې، د عمر په ۱۶ کال له ملا سلیمان سره لیدلې وي. د نوموړي د ملاقات کال به ۱۵۴۰ع په شاوخوا کې وي، له بلې خوا که ملا سلیمان یا د سلیمانیه فرقي مشر همدغه مبلغ وي، چې دمخه یې یادونه وشوه. له هغه سره د بایزید ملاقات شوې وي، بې له شکه چې د هغه تاثیرات به بایزید روښان منلي وي، خو باید ووايو چې د هغه له شپاړس کلني عمر څخه د هغه تر "روښان" کېدلو پورې څلرویشته کاله تېر شوي. د نوموړو عقایدو اساسي ریښې او نښې نښانې موږ د هغه په آثارو کې باید وپلټو له هغه جملې.

۱- باطنیت:

بایزید روښان په خپل فکري سیر او عقایدو کې په خفي ذکر او د هغه پر تلقین ډېر ټینگار کوي او ان تر دې، چې دا طریقه یې تر خاصو مریدانو پورې محدوده ساتلې ده. د اسلامي تصوف او د سلوک په لارو چارو کې او د خفي او ستر تلقین تر زیاته حده په اسماعیلیه فرقه کې موجود دی.

حالنامه لیکي:

"پیر دستگیر فرمودند ای عزیز من. اگر حضور دل میخواهی در نماز اول از جمله حرام پرهیز کن و دوم دل خود

را پیش از نماز بذكر خفی مشغول دار." (۱)

په دې برخه کې بایزید روښان هم په باطني مانا او د ظاهر پر خلاف ټینگار کوي. په حالنامه کې څو ځایه دغه ډول مطالب شته، چې د لوستونکي باور او گومان زیاتوي. له هغه جملې څخه:

"بعد از دریافتن تسبیح هراشیا و سرفراز شدن از مرتبه و مقام قربت احوال ماضی و حال را در چند ابیات درج نمود:

چون که غافل و بیخبر بودم
مثل انعام کور و کر بودم
من نبودم به یاد حق مشغول
غافل و بیخبر چو دد یا غول
چون شنیدم بیان خوف خدا
سر از وصف چارپای جدا
کردم آغاز ذکر هم تسبیح
بدن و جان و هم زیان فصیح
ملکوتی شدم فرشته صفت
پاک گشتم ز جهل و معصیت
بزبانم اله بود سبق
لیک غافل بودم ز هستی حق

^۱ علي محمد مخلص، حالنامه، ۱۶۹ مخ

چون بذکر خفی شدم شاغل
غیرالله شد ز دل زایل
حصحص الحق شده به چشم یقین
کفر باطل شد و بر آمد دین
غرق در بحر دیدم هراشیا
که بدو قایم اند هم اجبا
هر ندایی که در رسید به گوش
جمله از بحر یافتیم سروش
فهم تسبیح هر ندا کردم
قهر و رحمش ز هم جدا کردم
قرب حق یافتم قریب شدم
اقرب و سامع و لیب شددم

و چون پیر دستگیر قدس سره نکاح نبرد هیچ آواز بی
جنبش پدید نمیشد و هیچ چیزی بی قوت حق نمی جنبید
پس دانست که هر آواز حق است. بعضی از رحم بعضی از
قهر دو را از یک ذات دید و هیچ چیز از هستی او جدا
نمیدید هیچ آواز بی تسبیح حق تعالی نمیشنید و علامت
آن در قرآن دید. و ان من شئی الا یسبح بحمده ولکن لا
تفقهون تسبیحهم یعنی نیست چیزی مگر که تسبیح
میکند و ثنا میگویند مرحق تعالی را و لکن در نمی یابند و
فهم نمیکنند تسبیح اسیارا پس پیر دستگیر قدس سره به

کرم حق تعالی دریافت تسبیح هر شی و زبان حالش... (۱)
په هر حال پورتني عبارات د متصوفینو له سبر او سلوک
او اظهاراتو سره هم ورته والی لري، خو زموږ لپاره په زړه
پورې خبره دا ده، چې بايزيد روښان پر هغه څه باندې د
پوهېدو ادعا کوي او پر هغه رموزو باندې د معرفت دعوت
لري، چې نور پرې نه پوهېږي. نور يې يوازې ظاهر ويني، خو
بايزيد يې باطن او غير ظاهر ويني. هغه په دې ډول عباراتو
سره د آیاتو او احاديثو تاويل خپري.

بايزيد روښان د خپلو دغه ډول تفکرات په لړ کې دې
نتیجې ته رسېږي، چې يوازې هغه او د هغه نژدې مريدان،
چې د هغه مرتبې ته نژدې مقام ته ځان رسوي، دغه ډول
باطنيت او ماهیوی معرفت ترلاسه کوي او نور څوک، چې
په دغه مسایلو نه پوهېږي، نوموړی يې په شرک کې ويني.
له همدې لامله هغه پر مهدي او لارښود او د خپل وخت پر
بشپړ او کامل پير او د هغه پر زده کړو ټينگار کوي، خو
بايزيد روښان د خپلو تعليماتو په چريان کې هر وخت د "علم
توحيد" يادونه کوي. يعنې هغه څه، چې اسماعيليه وو ته
دومره په زړه پورې نه وو.

۲_ کامل پیر "امام زمان":

بایزید رو بنان هم پر دې تپنگار کوي، چې:
"... و گفتندی که حیف است که این خلق یقین و اعتبار
نمیکنند به آیت قرآن و به حدیث رسول علیه السلام و
شیطان ایشانرا نمیگذارد که از مرتبهء اسفل به مرتبهء اعلی
بروند و همواره گروه انبیا وارثان ایشانرا همین حال بوده
است که از برای ایمان و معرفت خلق در رنج و اندوه
میبودند و تأسف به حال ایشان میخوردند." (۱)

بایزید رو بنان د کامل پیر پر متابعت تپنگار کوي او
کرات دا خبره جوتوي، چې "قوله تعالی". "قل یا قوم اعملو و
علی مکانتکم انی عامل فسوف تعلمون" یعنی بگو ای
گروه من کار کنید بر جای گاه خویش که منع کننده ام پس
زود بدانید که کیست صاحب راه راست.

ای محمد کمال کار خلفا انبیا علیهم السلام و وارثان
ایشان حق نمایی است. اگر خلق او را هادی و پیشوای داند
یا نه و حق تعالی به جلال ایشان دانا است. چنانچه حق
تعالی در قرآن مجید خبر میدهد. قوله تعالی "الم یاءتکم
تبرل الذین من قبلکم قوم نوح و عاد و ثمود و الذین من بعد
هم لا یعلمهم الا الله"، یعنی آیا نیامده به شما خبر آنانیکه
پیش از شما بیان بودند گروه نوح و عاد و ثمود و آن

^۱ ایضا، ۱۳۴ مخ

کسانیکه پس از ایشان بودند نمی داند ایشان را خلق مگر
خدای تعالی".^(۱)

اسماعیلیه فرقه د نوي امام د پیدا کېدو او پر خلکو
باندي د هغه اطاعت فرض گڼي. د اسماعیلیه وو دا مقوله
دېره څرگنده ده، چې شهرستاني په ملل و نحل کې وايي: "و
من مذهبهم ان من مات و لم يعرف امام زمانه مات ميتة
جاهلیته".

د دوی په عقیده، چې څوک مړ شي او د خپلې زمانې
امام ونه پېژني، نو جاهل له دنیا تېر شي. بایزید روښان هم
هغه وگړي چې د هغه په اطاعت کې نه وو، مشرکان، کافر
او جاهلان گڼل.

۳_ له فلسفي او عقلي پوهنو سره اړیکې:

د روښان په آثارو په تېره په حالنامه کې د علومو پر
زده کړه باندي ټینگار کېږي، خو تر زیاته حده پورې دغه
ټینگار بیا هم د توحید په علم او د باطن په علم دی.
"آن سرور انبیا در این معنی فرموده است یعنی کسیکه
طلب علم برای دنیا کند، پس او کافر است و کسی که طلب
علم برای حجت کند پس او مسلمان است."^(۲)
له علم څخه د بایزید روښان هدف څرگند دی.

^۱ ایضا، ۱۵۶ مخ

^۲ ایضا، ۱۹۹

د فلسفې په باب مور د بايزيد روښان په افکارو کې کوم څرگند تبليغ نه وینو، بلکې يوازي د اخوند دروېزه يو اتهام شته، چې د نوموړي په باب وايي چې دی (بايزيد روښان) "يو حکمتي و" او يا دا چې بايزيد د فيلسوفانو او سوفسطايانو افکار خپرول. "زیر آنکه وی آخر رساله خود می نوشته که هر چه در صورت مقید آمده است. همه عین خدای اند تا هر چه دیده میشود و شنیده میشود جز خدای چیز دیگری نیست و عالم جزو هم و خیال نیست. نعوذ بالله من کفر هم و غیر ذالک مخیلات فلاسفه و سوفسطائیه بیان میکرده و مینوشته و باز اتباع خود را امر میکرده که چون جز وجود خدای تعالی چیز دیگر در وجود نیست، پس حرام و حلال، روا و ناروا چه معنی دارد. مگر این که حکم پیر خود را رعایت دارید که من خدای شما ام و هم پیغمبر شما و این جاهلان نابکاران گفتار کفر او را معتقد آمدند." (۱)

دغه راز له پورتني دليل څخه وروسته بايزيد روښان پوښتنه کوي:

"يا مولانا زکريا من ترا از معنی و حقیقت (الف) و (ب) پېرسم اگر جواب دادی پېرسم. تحقیق خبرداری. گفت بیان کن. پیر دستگیر قدس سره فرمود که جمله چند حروف

^۱ اخوند دروېزه، مخزن، (پېښور: پښتو اکېډمي، ۱۹۶۹)، ۱۲۴ مخ

است. جواب داد که بیست و نه حروف است. باز پرسید که کدامها حروفها به خدا تعلق دارند و کدامیها به پیغمبران تعلق دارند و کدامیها به بهشت و کدامیها به دوزخ تعلق دارند، مولانا زکریا جواب دادن نتوانست، پیر دستگیر قدس سره فرمود یا مولانا زکریا جواب سی حروف نتوانستی داد حقایق توحید چه دانی یا جواب آن چون خواهی داد...".^(۱)

په پورتنی متن کی د بایزید رونبان په عقیده د دپرشو تورو اهمیت هم د اعدادو له مخی، چي د نریانی ۲۹ نهه ویشت توری بولی او نوموړی پر دپرشو تورو ټینگار کوي. دپرش عدد د اسماعیلیه وو په نزد سپېڅلی او د اهمیت وړ عدد دی. په اسماعیلیه عقایدو کی د دپرش عدد میاشتی له ورځو سره برابر دی. همدارنگه د دپرش عدد د بابونو شمېر هم دی (چې داعی الدعاء یې هم بولی) او د یوه حجت تر سرپرستی لاندې و او د دعاه شمېر، چې د یو داعی الدعاه یا باب تر سرپرستی لاندې و، څلرویشت وو.

په هغومره صداقت سره چې د اسماعیلیه وو په آثارو او فکارو کی پر فلسفه او عقلي علومو ټینگار کېږي او فیلسوف د "خاصه حکمت" لرونکی بولی، د بایزید رونبان په آثارو کی نه لیدل کېږي. خو کله چې د وحدت الوجود

^۱ علی محمد مخلص، حالنامه، ۱۹۸ مخ

صوفیانه بحثونه مطرح کبږي، په څرگنده لیدل کبږي، په سیده او ناسیده ډول بایزید روښان هم له افلاطوني او نو افلاطوني فلسفې افکارو څخه متاثر دی، چې نورو زیاتو موادو او څېړنو ته اړه لري. په هر حال! د بایزید د زیاتو او بې شمېرو آثارو له څېړنې څخه جوتبږي، چې هغه په یو نه یو ډول له یوناني فلسفې آثارو څخه د ختیځ اسلامي مدنیت د آثارو له لارې متاثر دي.

په حروفې مساېلو کې هم موږ د بایزید روښان په حالنامه کې څه ناڅه شیان لیدلای شو. د مثال په ډول کله، چې له مولینا زکریا سره بحث او مناظره کوي. د حالنامې مولف وایي، چې هر څومره له پیر دستگیر قدس سره آیت او حدیث راوړي، هغوی یې نه قبلوي او دښمني کوي او وایي، چې د هر مقام علم او پوهه ماته بیان کړه. بایزید روښان وایي، چې تاسې ناخبره یاست او د ناخبرو خبرول اوس نه ښايي. نوموړی دا حدیث دلیل راوړي، چې: "قال نبی علیه السلام تعلموا الناس علی قدر عقولهم" یعنی "سخن گوئید با مردمان با اندازه عقل ایشان." (۱)

د بایزید روښان له حالنامې څخه د روښانیانو د یوه ټینګ او پیاوړي سازمان پته لگبږي. د دوی یعنی د روښانیانو ترمنځ ټینګې او قوي اړیکې موجود وې. د څو

^۱ ایضا. ۱۹۷ مخ

کالو په موده کې یې زیات پیروان پیدا کړل. خپله د یوه هادي، یو رهبر، پېشوا او کامل پیر په توګه د روښانیانو سازمان د یوې منظمې هېرارشۍ لرونکی و.

د روښانیانو په سازمان کې هم د تقیې او کتمان ډېر شواهد او علایم لیدلای شو. د مثال په توګه کله چې دښمنان یا د بایزید مخالفین د بایزید روښان د نیولو یا وژلو قصد کوي، د هغه مریدان سره مصلحت کوي، چې بایزید روښان د هغوی له لارې نیولو خبر کړي. په دې ډول: "مصلحت آن میبینم که پیر دستگیر قدس سره را پیش از آن خبر باید کرد که منکران نه رفته اند تا در دست ظالمان نه افتد... تا ظالمان گمان نبرند که برای خبر کردن پیر خواهد برود".^(۱)

یا دا چې: "... سید علی رحمت الله علیه آخر وقت نماز دیگر به خدمت پیر دستگیر قدس سره رسید قدم بوسی پیر دستگیر کرد و لاکن چیزی نگفت زیرا که بعض نامحرم در پیش پیر دستگیر نشسته بودند چون آنان رفتند..."^(۲)

د تقیې او کتمان په باب ځینې نور شواهد هم شته او ځای ځای پر دې هم ټینګار کوي، چې له هر چا سره خبرې کوي، نو د مخاطب د عقل په اندازه ورسره څه ووایي. بایزید روښان هم د اسماعیلیه په څېر غلی نه دی ناست،

^۱ ایضا، ۲۱۷ مخ

^۲ ایضا، ۲۱۸ مخ

بلکي هغه خپل داعيان د هشتنغر له دکلاير نه د خواوشا سيمو او ممالکو حاکمانو، اميرانو او عالمانو ته واستول او هغوی ته يې د خپلو دعوو د قبلولو دعوت ورکړو. يو داعي يې شهنشاه اکبر ته واستاوه، يو بل يې د بدخشان ميرزا سليمان ته واستاوه. څه خلفا يې هند، بلخ، بارا او یو تن يې د اخوند دروېزه پير سيد علي ترمذي ته واستاوه.

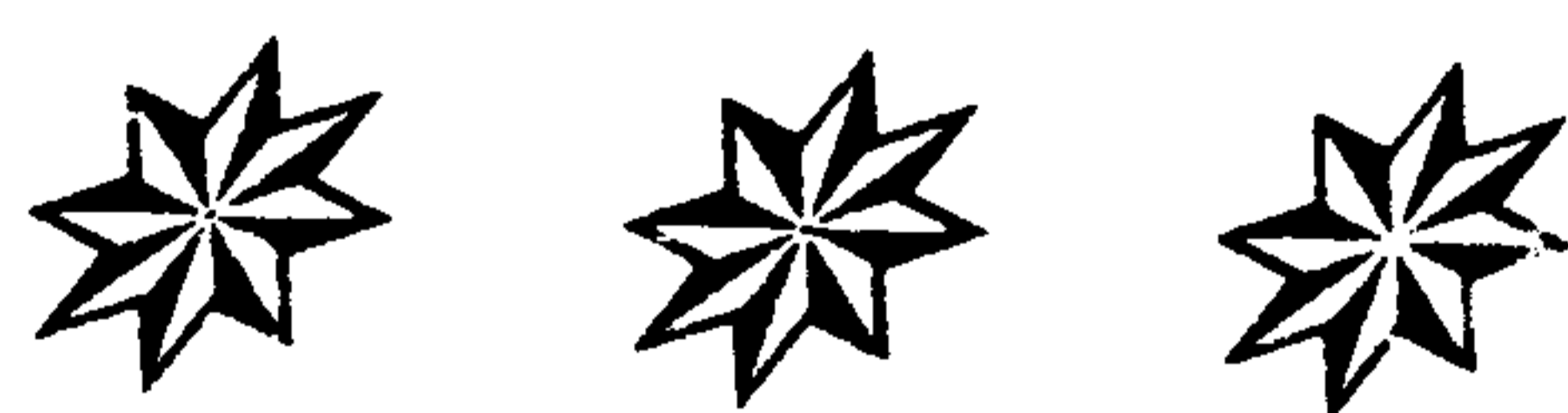
البته بايد ووايو، چې پير روښان سيمې او ممالک په اوو جزیرو نه دي ويشلي، خو هغه کسان (يې) استولي وو، چې د هغه په طريقه او فرقه کې خاصې درجې ته رسېدلي وو، لکه دولت، ميرزا خان، خليفه مودود، خليفه يوسف، خليفه ارزاني او نور...؟ د حالنامې له بيانې جوتېرې، چې هر څوک او هر مبتدي مريد د دعوت او رابللو دنده نه شوه ترسره کولای، بلکې ياد شوي کسان د بايزيد روښان هغه پاخه او پوه کسان وو، چې د "حجت" له درجې سره يې سيالي کولای شوه.

هغه څه چې پورته وويل شو، هېڅکله په دې قصد نه دي چې حتماً موږ له بايزيد روښان څخه اسماعيليه "امام" او يا "حجت" جوړ او ثابت کړو، بلکې د ځينو انتساباتو له مخې پرتليزه څېرې ته اړه وه... ددې بحث په پايله کې بايد ووايو، چې بايزيد روښان په خپله لاره او سرښندنه کې هېڅ کله دا ډول بيان او څرگندونه، نه کوي. له څېرې هم جوتېرې، چې د هغه په تعليماتو کې داسې څه شته چې د

شک ترې راو لارې پرې، چې د اسماعيليه عقايدو څه ټنگ دده
تر غوږو هم رسېدلی و او له دغو عقايدو متاثر شوی دی.
نوموړی خپل ځان ملهم من الله باله.

نوموړي خپل متابعت پر وگړو فرض باله، د نوي امام
پيدايښت او پر خلکو د هغه اطاعت فرض گڼل، پر تاويل
باندي باور، پر باطنيت باندي عقیده، د اعدادو او حروفو
پر ارزښت باندي ټينگار، په اسلامي فرقو کې تر زياته حده
په اسماعيليه وو کې رواج او ټينگ دی.

په هر صورت بايزيد روښان د يو عارف او متصوف په
توگه د خدای تعالی معرفت فرض گڼي. بې له دغه معرفت
نه د طاعت، عبادات او صدقاتو لپاره د کامل پير واسطه
شرط ده. پير کامل هغه دی، چې د شريعت طريقت،
حقيقت، معرفت، قربت، وصلت، وحدت او سکونت،
مقامونه يې طی کړي وي.

خلورم خپرکی

بایزید روښان او د تناسخ او حلول مفکوری

کله چې د بایزید روښان د مخالفینو په تېره د هغه د سرسخته مخالف اخوند دروېزه ادعاوې د بایزید په باب لولو، د نورو انتساباتو یا تومتونو په خوا کې پر بایزید روښان باندې د تناسخ او حلول پر افکارو باندې د اعتقاد تور هم شته. ددې لپاره چې په دې برخه کې مو هم د بایزید روښان پر اصلي متونو یا لومړنیو موادو تکیه کړې وي، پر یو لومړی ددغو مفاهیمو اصلي مانا او تفسیر وپلټو.

الف: تناسخ:

تناسخ له يو بدن نه د روح تر جلا کېدو، وروسته بل بدن ته د هغه انتقال او تعلق لرل دي. بې له دې، چې له يو بدن نه د هغه د وتلو او له بل سره د تعلق ترمنځ زمانه فاصله شي، د تناسخ عقیده پخوانۍ رېښې لري. له پخوانيو فلاسفه وو څخه فيثاغورثيانو پر تناسخ عقیده درلوده. "هغوی له يو بدن نه بل ته د روح د تناسخ عقیده له هغه لرغوني شاعر نه اخیستې ده، چې د اور فيوس په نامه شهرت لري. د فدروس له رسالې نه جوتهېږي، چې د يونان مشهور فيلسوف افلاطون هم پر يو ډول تناسخ باندې عقیده درلوده، خو د اسلام د فلاسفه وو له خوا رده او باطله شوه".^(۱)

د هند په لرغوني فلسفه او په خپله په هندوانو کې د تناسخ مفکوره ډېره څرگنده ده. جان ناس ليکي: "د ارواح د انتقال عقیده يا تناسخ (Katma) دی، چې هندوان يې په خپله ژبه سام سارا (Samsara) بولي".

نوموړی پوه هم ددې يادونه کوي، چې د تناسخ عقیده په ډېرو بدوي اقوامو او عالي کلتور لرونکيو اولسونو کې شته او موجوده ده، خو هغه په هندوانو کې د تناسخ د عقیدې تفسير په دې ډول بيانوي:

"د انسان روح د مرگ په وخت کې په ټولو حالاتو کې له

^۱ آريانا دايرة المعارف (پښتو)، ۵ ټوک، (کابل: ۱۳۵۴)، ۱۱۷ مح

يو خاص حالت پرته، چې روح پکې په ابدی مقام يا اعلیٰ
علیین کې له برهما سره بشپړ وحدت حاصلوي او يا دا چې
د تل لپاره په اسفل السافلین کې غرقېږي، په یو بل ډول هم
یو لړ زېږېدنه او ژوندانه نویوالي ته لاس اچوي او په پرله
پسې توگه له یو عالم څخه بل ته راځي او په هر ژوندي کې
خپله دوره تېروي او بیا د مرگ په وخت کې یو وار بیا بل
کالبد ته منتقل کېږي او نوی لباس اغوندي. د زېږېدنې دغه
دورې په پرله پسې توگه په یو لړ ناپایه زمانه کې دوام
مومي. له یوه جسم څخه بل جسم ته د ارواحو انتقال، یا په
بل عبارت د زېږېدلو او ژوند تجدید ته اړه نلري، چې
همیشه په یوه واحد سطح کې موجود وي، بلکې امکان
لري په یوه محدود زمان کې په بېلابېلو عالی او ټیټو
موجوداتو کې څرگند شي او یا د ځمکې په کره کې په
بېلابېلو موجوداتو کې ژوندی راڅرگند شي. د مثال په ډول
کله یې په نباتاتو کې وینو او کله یې په حیواناتو، ځناورو
او کله هم په ډېرو ټیټو موجوداتو او کله د روح د هستۍ په
ډېرو لوړو موجوداتو کې چې بدن ته تغیر او حرکت ورکوي.
مثلاً کېدای شي د ټیټې او نجسې طبقې د فرد روح په یوه
بل موجود یا د یوه راجه، یا برهمن په کالبد کې ځای شي او
یا دا چې انساني روح له مرگ نه وروسته د غومبسي یا

چنجي يا ونبو په وجود کې ننوزي او يا په جهنم کې د يو
لعنتي موجود په ځان کې ځای ونيسي".^(۱)

په اوپانیشادونو کې هم د تناسخ په باره کې مفصل
بحثونه شته دي. د هندوانو په عقیده تناسخ د (کرما
Karma) (عمل) اصل ته ډېر ورته والی لري او له کرما څخه
هدف د نېکو او بدو اعمالو په وړاندې سزا او برأت دی، څه
که په وينا کې وي او که په فکر کې او يا عمل کې.

په نړۍ کې هرڅه چې دي که شخص، کورنۍ يا ځناور يا
گياه وي او په خپله نړۍ او خدايان هم د تناسخ او کرما د
قانون تابع دي. د تناسخ او د نېک او بد اعمالو بدن د
هندي کيت د عقايدو بنسټ جوړوي. مرگ په هېڅ ډول د
ژوند پای نه ده، بلکې د ژوند له دورو څخه د يوې دورې
پيل دی.^(۲)

د جان ناس په قول، چې د اوپانیشادونو په يوه برخه کې
وايي: "هغوی چې په ژوند کې د صالح عمل او نېک چلن
خاوندان دي. له مرگ وروسته يې روح په غوره شوي زهدان
(زيلانځ) کې لکه د يوې برهمنې بنځې يا د يوې کاشاتريا،
يا ويسا مېرمنې په رحم کې د مراتبو له مخې ځای نيسي،

^۱ جان ناس، تاريخ جامع اديان از آغاز تا امروز، ترجمه علی اصغر حکمت، چاپ
سوم (تهران: "فرانکلن"، ۱۳۵۴)، صفحه ۱۰۵.

^۲ داراکوشه، اوپانیشادها، ترجمه جلال نائینی و دکتر تاراچند (تهران: کتابخانه
ظهوری، ۱۳۵۶)، ۲۹ مخ.

خود ناوړو او شرپرو کسانو ارواح په ناوړه او مکروه
رحمونو کې ځای نیسي. د مثال په توګه د یوې سپی یا
پرانګې یا بالاخره د یوې ساخله (نجسې) طبقې (پاریا) بنځې
په رحم کې ځای نیسي." (۱)

په "تاریخ ادبیات در ایران" کې دکتر ذبیح الله صفا حلول
او تناسخ په یوه مانا کارولي، خو وروسته یې په اسلامي
نړۍ کې پر حلولیه افکارو معتقدین څېړلي دي. (۲)

"ابن سینای بلخی په خپلو آثارو کې په تېره بیا کتاب
الشفاء والنجاة او داسې نورو کې دغه عقیده باطله کړې ده،
ځکه چې نوموړي ثابت کړي، چې نفس او روح د بدن له
پیدایښت نه پخوا وجود نه لري، بلکې د بدنونو د خلقت په
وخت کې پیدا کېږي او هر بدن په خپله د یو نفس مستحق
دی او هر حیوان په یو نفس شعور پیدا کوي." (۳)

موږ نور د تناسخ په باب مجرد بحث ته دوام نه ورکوو.
زموږ هدف دا دی، چې د بایزید روښان په افکارو کې
تناسخي افکار او د هغو تاثیرات شته او کنه؟ په دې باب
موږ دمخه هم وویل، چې تر ټولو دمخه اخوند دروېزه زیات
تومتونه لګولي دي. له هغه نه د تاریخ مرصع مولف هم

^۱ جان ناس، تاریخ جامع ادیان از آغاز تا امروز، ۱۰۶ مخ.

^۲ ذبیح الله صفا، تاریخ ادبیات در ایران، جلد اول، چاپ دوم (تهران: فردوس،
۱۳۶۶)، ۶۱ مخ.

^۳ آریانا دایرة المعارف (بښتو) پنځم ټوک، کابل، ۱۳۵۴ کال، ۱۱۲ مخ.

اقتباس کړي او ثورو مؤرخينو او څېړونکيو هم يادونه کړې ده، خو مور د خپل کار د اسلوب له مخې اړ يو د ځينو څېړونکيو نظريې او بيا د بايزيد روښان اصلي متونو ته مراجعه وکړو:

سيد تقويم الحق کاکا خپل د مخزن په سريزه کې کښلي دي، چې د بايزيد روښان د يوه مريد له خولې اشاره اورېدل شوې:

"خليل اووی چې دا گيدران بعضې ستاسو مور پلار دي او بعضې نيا نیکونه او فرياد کوي چې د گندو، يتيمانو مالونه په زور مه خورئ. په ژوند کې د خدای معرفت حاصل کړئ که داسې مو ونه کړل نو د مرگ نه پس به "د انسانيت جامه" اونه مومئ." (۱)

نوموړی د خپلې ليکنې په پای کې دې نتيجه ته رسېږي، چې:

"د تناسخ د يوې مسالې نه علاوه د باقي ټولو الزاماتو په سلسله کې خيرالبيان د اخوند دروېزه بابا تاييد کوي او دا ترې معلومېږي چې اخوند درويزه بابا نه د بايزيد په عقايدو غلط پوی شوی و، نه يې پکې له ځانه څه گډ کړي وو..." (۲)

مشهور انگلیسی مؤرخ الفنستن، چې د پښتنو په باب يې د اعتبار وړ کتاب ليکلی دی (د کابل سلطنت بيان) په

^۱ مخزن، سريزه (سد) مخ

^۲ ايضا، (سه) مخ

هغه کې هم دې مسالې ته گوته نيسي، خو څېړونکي عقیده لري چې کېدای شي نوموړي د عوامو پر افسانو تکیه کړي وي:

محترم استاد صدیق روهي په خپله ژوره څېړنه کې، چې د روښان پر لومړنيو (اصلي) آثارو يې تکیه کړې، د خپلې څېړنې په نتیجه کې د روښان په افکارو کې د تناسخي عقایدو په باب دې نتیجې ته رسېږي: "روښانيان وايي چې مور پر تناسخ عقیده نه لرو اما دا عقیده د روښان دمريد له خولې اورېدلی شوې ده".^(۱)

په حالنامه کې هم راساً او سیده ډول د بايزيد روښان له خولې او عقیدې کوم سند او لیکنه نه شته، بلکې د حالنامې بشپړوونکي لیکي، چې د روښان د مريدانو له جملې څخه خلیل نومي، چې د شينووارو د قوم مشرانو ته يې ویلي وو، چې ستاسې پلرونه او نیکونه گیدران دي، که تاسې د پردیو خلکو مالونه په زور خورئ، نوله مرگه وروسته به تاسې بیا د انسان په جامه کې راڅرگند نه شئ. مخلص دا اتهام ردوي او وايي، چې د بايزيد روښان مريد دا خبرې ددې لپاره کړې وې، چې شينواري پرې ووېروي. حالنامه نوموړې "پېښه" په دې ډول رانقلوي:

"چون مردم شينواری همواره خلیل را نشسته و در مراقبه

^۱ صدیق روهي. (روښان پېژندنه) کابل، ۱-۲ گڼه، (کابل د علومو اکاډمي ۱۳۶۷).

میدیدند، بروی حسد میبردند و برای شان میخندید و این مثل می ستند: "راست کلی نماست، علی بوتهی ناست." و برای امتحان میپرسیدند، روزی شغلان به عبادت خود فریاد میکرند، آنها گفتند: روشانی میگویند که ما آواز و صاحب آواز و تسبیح از در می یابیم (تسبیح را در میابیم) پس شما بگویید که این شغلان چه میگویند. خلیل گفت: که او از میان عارف و سامع و حق تعالی پنهان راز است نباید مر عارف را که راز پنهان به اغیار آشکارا کند.

آنها گفتند که شما دروغ می گوید معنی و تسبیح هر آواز را در نمی یابید اگر معنی و تسبیح در می یابید پس بگویید که این شغلان چی میگویند. خلیل گفت: نمی گذارید صاحبان این آواز و معنی آن بر شما بیان کنم. شما بدنخواهید برد. گفتند شما بگویید، مایان بدنخواهیم برد. آخر خلیل گفت که این شغلان بعضی مادر و پدر و بعضی جدو ابای جسد شما اند. بسوی شما ندا و فریاد میکنند (ممکن داسی وی)، بسوی شما ندا و فریاد میکنند که به زور و ظلم مال یتیمان و بیوه زنان میخورید. (مخورید).

و در حیات خود معرفت ذات حق تعالی را حاصل نمایید آواز صاحب آواز بشناسید و دم خود را چنین نکرید. بعد از مرگ جامه (بی) یاد حق تعالی مگذرانید. اگر انسانی نخواهید یافت. (۱)

۱ علی محمد مخلص، حالنامه، ۲۲۲-۲۲۳، مخونه.

حالنامه د خلیل پورتنی استدلال او بحث د اعتقاد له
مخې نه بولي، بلکې څرگندوي چې خلیل دا خبرې د
شینوارو د وپړولو لپاره وکړې.

حالنامه زیاتوي: "ای عزیز من. خلیل که این سخن گفت
نه از روی اعتقاد خود گفت، بلکه برای سرزنش و تهدید آن
قوم فرمود. زیرا که اعتقاد این خاندان بر مذاهب تناسخ
نسبت (نیست)... و اعتقاد این خانواده آنست بر هر یکی که
صفت کدام حیوان غالب بود، بعد از مفارقت قالب در عالم
مثال صورت آن حیوان بگیرد." (۱)

په دې ډول حالنامه له پورتنی بحث څخه وروسته زیات
مثالونه راوړي. د مشاپخو او لویانو قولونه راوړي. د مثال
په ډول وایي، چې: د ولي محمد برکي چې د بایزید روښان
مرید و، د هغه په اثر کې چې لطیفه شریفه نومېږي، له هغه
مې اورېدلي دي چې د یو سړي مال ثروت ډېر خوښ و، تر
دې حده چې زیاتره وخت به ترې چانه اورېدل، چې خدای
تعالی دې نن ورځ په نړۍ کې مال ثروت راکړي سبا چې په
آخرت کې هرڅه غواړي ودې کې. یوه ورځ ناڅاپه ناروغه
شوه، ځنګدن پي شو. خلک ورته راټول شول، ورته وې ویل
چې د شهادت کلمه ووايه. هغه وویل اوس د شهادت د تازه
کولو وخت نه دی. زما نظر ته مړک راځي او راته وایي چې له

^۱ ایضاً، ۲۲۳ مخ

هغه قالب نه راووځه او دې قالب ته راننوزه. د حالنامې بشپړوونکي دا حکايت په دې ډول تفسيروي او نتيجه ترې اخلي، چې هر هغه "زړه" يا موجود چې حيواني صفات ولري، که څه هم د انسان په قالب کې وي او مړ شي، د حيوان په صورت بيا راژوندي کېږي.

په دې ډول هغه څه چې په تناسخي افکارو پورې اړه لري او هغه څه چې د روښانيانو په عقايدو پورې اړه لري، دا دي چې په تناسخي عقیده کې "زمان" د بحث وړ نه دی، روح ابدیت لري. يوازې د ښو او بدو اعمالو په کړو سره په راتلونکيو ښو او يا ناوړه کسانو يا موجوداتو کې ځای نيسي. لکه چې ددې بحث په سر کې ورته اشاره وشوه، خو د روښانيانو يا د بايزيد روښان په حالنامه کې دا مساله لږه باريکي لري او هغه دا ده، چې انسانيت يوازې د انسان په جسم او هيکل نه دی بلکې:

توهمی دانی که همه آدمند
که بسیار گاو و خری بی دمنند
گر بصورت جمله انسان بودی
احمد و بوجهل خود یکسان بودی.

په دې مانا چې يوازې په صورت نه ده، بلکې د روښانيانو په عقیده هغه کسان چې د هغو پر زړو باندي "د

هیر حیوان خصلت غالب شو" د همغه حیوان خصلت او
مماهیت پیدا کوي. رومانیان دا هم ورسره خرگندوي، چې د
حشر په ورځ د دوی اصلي څیرې یعنی حیوانی صفات
رابرسپره کېږي او د همغه حیوانی موجوداتو په شکل
راپورته کېږي. حالنامه لیکي:

"امام شبلی رحمة الله علیه آورده که حضرت رسول الله
علیه واله وسلم از افواج پرسیدند، فرمود که حشر کرده
شوند دو صفت از امت من بعضی به صورت بوزینگان
بعضی بر هیئت خوگان و برخی نگون ساران که ایشان را
بروی به دوزخ میکشند و بعضی نابینایان و بعضی کران و
گنگان و بعضی میخائید زبانهای خود را و آن بر سینه های
ایشان افتاده باشند و ریم از دهان های ایشان سیلان
باشد." (۱)

په حالنامه کې دغه بحث نور هم تفصیل لري او د هغې
محتوی دا ده، چې هغوی چې گناه کوي، ظلم کوي،
بدرفتار او بدکردار لري، دوزخ ته ځي او هلته ددغه ډول
حیواناتو یا ږندو یا گوډو او یا په بدرنگو او ناوړه څپرو سره
خرگندېږي. رومانیان معتقد دي، چې یوازې یو باریتعالی
پر خپل حال دی.

^۱ ایضاً، ۳۲۷ مخ

نی صورت بماند نی حسن و نی ناز
نی محمود ماند نه ناز از ایاز
نی دولت بماندنی ملک و سپاه
نی این حشمت و مال و زرجایگاه
دیگر هرچه بینی و این دهر و داد
نماند بجز ذات پروردگار" (۱)

ب: حلول:

د بایزید رویشان په آثارو، په تیره په حالنامه او خیرالبیان
کې د حلول مفکوره د هغه له صوفیانه او عارفانه طرز تفکر
سره تړلې ده. اخوند دروېزه د خپلو اتهاماتو یا انتساباتو په
لړ کې پر بایزید رویشان باندې یوه د حلول مفکوره هم
ورمنسوبوي او وایي، چې: "کله یې دا ویل: یارانو! خدای په
خلق کې محو شوی، لکه مالگه په اوبو کې، یا دانی په
گیاهونو له هر چا سره یو شوی." (۲)

"د حلول پلویان وایي چې خدای په ټولو شیانو کې حلول
کړی او پکې گډ شوی دی، لکه خوږوالی په خرما کې. له
اتحاد او حلول څخه مراد دا دی چې دوه شیان داسې یو تر
بله سره گډ شي چې په حکم کې یو شی وگرځي، لیکن توپیر
او فرق په هغه ځای کې دی چې اتحاد له خالق سره د مخلوق

^۱ ایضاء، ۳۳۰ مخ

^۲ اخوند دروېزه، مخزن، ۱۳۱ مخ

د اتحاد په مانا دی په داسې حال کې چې د حلول مذهب وایي چې خدای په خپلو مخلوقاتو کې حلول کوي او دا دواړه مذهبونه د وحدت وجود له مذهب څخه توپیر لري.^(۱)

په اسلامي مدنیت کې زیاتو متفکرینو پر حلول باندې باور درلود ان تر دې چې تر څو پېریو پورې یې دوام کړی دی. ډاکتر ذبیح الله صفا لیکي:

"په مسلمانانو کې هغه پخوانی سړی چې د حلولي افکارو په خپرولو یې پیل وکړ، عبدالله بن سبا دی چې د علي بن ابیطالب په باب یې غلو کاوه او د هغه په الوهیت معتقد و او کله چې یې د هغه د قتل خبر واورېده، ویې ویل علي نه دی مړ، بلکې شیطان و چې د هغه په څېره کې راغی او علي آسمان ته پورته شو. د سبائیه فرقي ځینو کسانو تصور کاوه چې علي د ورېځو په منځ کې پټ دی. تالنده، برېښنا او آواز د هغه متروکي دي. دوی عقیده درلوده، چې علي به آخر له آسمانه راکوز شي او ټوله نړۍ به ونیسي."^(۲)

په اسلامي نړۍ کې د "بیانیه" فرقي په نوم کسانو هم دا باور درلود. "مغیریه" فرقه هم چې د مغیره بن سعید العجلي چې د محمد بن عبدالله بن حسن بن علي پر مهدویت یې عقیده درلوده پر حلول یې هم عقیده درلوده.

^۱ صدیق روهي، "روښان پېژندنه" کابل، ۱-۲ گڼه، (کابل: د علومو اکاډمۍ، ۱۳۶۷مخ)، ۲۶ مخ

^۲ ذبیح الله صفا، تاریخ ادبیات در ایران، ۲ ټوک، ۶۲ مخ.

نورې زياتې فرقې هم لکه "حريه" هم پر دې معتقده وه. "داميه" فرقې هم چې د ابو مسلم صاحب الدعوه په باب يې مبالغه کوله او امامت يې تر سفاخ وروسته د ابو مسلم حق باله او د ابو مسلم په نامه يوه فرقه په مروه کې جوړه شوه. دوی هم باور درلود چې د حلول له لارې د خدای روح په ابو مسلم کې د الوهيت درجې ته رسېدلی او په دې ډول له جبرائيل، میکائيل او نورو ملاپکو څخه يې برتر بلله. په هرات او مروه دواړو ښارونو کې يې نفوذ درلود او د "برکوکيه" په نامه يې هم شهرت درلود. ددغه فرقې له پيروانو څخه چې به چا وپوښتل چې د منصور په امر څوک ووژل شو؟ دوی به ويل هغه شيطان و، چې د خلکو په سترگو کې د ابو مسلم په څېر ښکارېده.

"راونديه" فرقه هم پر حلول عقیده منده وه. مشهور حکيم هشام يا هاشم، چې په المقنع مشهور و، د هغه پيروانو هم عقیده درلوده "چې لاهوت په هيکلونو کې سير کوي او د خدای روح په آدم او له هغه نه نوح، ابراهيم، موسی، عیسی، محمد، علي او د هغه په اولادونو او وروسته ابو مسلم او بيا په المقنع کې حلول کړی دی. په دې ډول المقنع هم د خدایي دعوه درلوده. دوی د خپلو پيروانو لپاره نوی دين راوړ او د ترک له طوايفو سره په يووالي کې څو کاله د اسلام د سپاهيانو په وړاندې جنگېدل، چې په ۱۶۱ هـ کال کې ووژل شو او پيروانو يې د پنځمې پېړۍ تر لومړيو پورې شهرت درلود." (۱)

^۱ ايضاً، ۶۳ مخ

په دې ډول کله چې په اسلامي مدنیت کې د "غلات" د
فرقې په څېر نورې زیاتې افراطي فرقې وینو، نو د حلول
مفکوره په اسلامي مدنیت کې څه نوې خبره نه ده. دا چې له
اهل سنت و جماعت څخه مخالفه لاره ده او په شریعت کې
نه شته، بېل سوال دی، خو د زیاتره متصوفینو په افکارو او
عقایدو کې یې لیدلای شو.

بایزید روښان هم د اسلامي مدنیت یوه افغاني پدیده ده.
حلول یې د تصوف او وحدت الوجود په قالب کې مطرح کړی
دی. د بایزید روښان عقیده په دې باب هم په خیرالبیان او
حالنامه کې جوته شوې ده. نوموړی وايي خدای په مخلوق
کې او مخلوق په خدای کې دی. د هغه په عقیده د کاپناتو
ټول تش ځایونه د خدای په واسطه ډک شوي دي. "بین
السماء والارض کان ملئ بذات الرحمن و کان فی کل مکان
(میان آسمان و زمین هست پری بذات خدای و هست آن
خدای در هر مکان) هادی ویلي دي رحمت د خدای په ده دا
کلام." (۱)

بایزید روښان په خیرالبیان کې وايي: "گوره ادمیان زما
په هست کې دي، زما هست ده په ادمیان لکه کبونه په اوبو
کې او اوبه په کبو کې لکه کبونه په اوبو ژوندي وي، هسې
په ما ژوندي دي ادمیان." (۲)

^۱ بایزید روښان، خیرالبیان، ۲۶۸ مخ

^۲ ایضاً، ۲۶۹ مخ

دغه راز په يوه بله برخه کې هم وايي: "ذات الله تعالى
کان فی الانسان و حول الانسان کالمافی حیتان و حول
الحیتان (ذات خدای هست در آدمی و گرد (د) آدمی چنانچه
آب هست در ماهی (و گروماهی) هادی ویلي دي رحمت د
خدای په ده دا کلام." (۱)

ددغه ډول عقایدو او افکارو په تعقیب کې بایزید روښان
د انسان لپاره د کمال منازل او مقامات گوري، یعنی هغه
څه او هغه درجې لټوي، چې نوموړي په خپل سیر و سلوک
کې څرگند کړي او د همدې بحث په لومړیو برخو کې مو
ورته اشاره وکړه. د مثال په ډول کله چې هغه د وصلت په
مقام کې ځان له خدای سره یوځای کوي، وايي:

"یادوي دې زما هستي په هغه یاد چې دده هستي زما په
هستی کې ورکه شي او ورک دی گمان، گمان د وجود
ادامیان".

په دې ډول هم د هغه په حلولیه افکارو کې هم د هغه د
صوفیانه سیر و سلوک په پراوونو کې یو تداخل وینو، خو
زموږ په عقیده زیات باور پردې دی، چې د هغه حلول هم د
هغه د سیر و سلوک تابع دی او نوموړی انسان له خپلو
فکري عالي مدارجو څخه ویني. د هغه د انتلوژي او معرفت
مهمه او اساسي نقطه هم په دې برخه کې پرته او ځای لري.

پنجم خپرکی

د پښتنو پر ژوند او فرهنگ د روښانيانو اغېزې

روښاني غورځنگ، چې د بايزيد روښان په پيداينت (۱۵۲۵ع) او د هغه په سير و سلوک او طريقت شروع کېږي، د سترو جگړو او مبارزو جريان دی. په سياسي او اقتصادي لحاظ د مغلو د امپراتوري لپاره د لوی سر خور سبب کېږي. د بايزيد روښان د کورنۍ د وروستي فرد عبدالقادر په مړينه يا پای ته رسېږي او يا کمزوری کېږي او له هغه وروسته کله چې د جلال الدين زوی کریم داد د دوی د کورنۍ او غورځنگ مشر ټاکل کېږي، په (۱۶۳۸ع) کال

کې شاه جهان د امپراتورۍ په وخت کې کریم داد هم په پېښور کې ترور کېږي.

په دې ډول روښاني غورځنگ په پښتونخوا کې او په ضمني ډول د پښتونخوا په شاوخوا سيمو کې نژدې يوه پېړۍ دوام کوي. په دغه زماني فاصله کې روښاني غورځنگ د پښتنو په عنعنوي او ايستا (ولاره) ټولنه کې يو پياوړی د اينامېزم ايجادوي، د پښتني عنعنوي ټولني په سياسي، اقتصادي، ټولنيز، فرهنگي او فکري جوړښت کې بدلون راولي. سره له دې، چې روښاني غورځنگ د هغه د وروستي مشر په مرگ سره کمزوری کېږي او عملاً له مېنځه ځي، خو د ټولني پر مستقبل باندې خپل ژور اثرات پرېږدي.

روښاني غورځنگ له سياسي پلوه د مغلو امپراتورۍ د پښتنو په وړاندې انعطافي دريځ ته اړ کوي. په اقتصادي برخه کې يو لړ پرمختگونه منع ته راځي (چې البته ددې بحث له حوصلې بهر کار دی) او په عمده ډول په فکري او فرهنگي لحاظ د پښتنو په ټولنه کې د سترو فرهنگي بدلونونو او انکشافاتو پيلامه گرځي.

الف: په اسلامي تصوفي فرهنگ کې د روښانيانو

د پښتو تصوفي او عرفاني ادب مقام:

د هنري او ادبي استعداد (الهام، تخيل، رؤيا) په باب او دغه راز چې څرنگه د هنرمند اهداف رامنځ ته کېږي او نطفه

یې ترل کېږي، زیات څه نه دي ویل شوي. په دې لړ کې هغه څه چې ډېر لږ پرې بحث شوی دی، د ناخبره شعور (ناخودآگاه) او اشراق پر نقش باندې، چې د خلاقیت په لړۍ کې مهمه پدیده ده، هم څه نه دي ویل شوي.

د اشراق مفهوم د لومړي ځل لپاره د لرغوني یونان په فلسفه کې ځای ونیو. د اشراقي پوهې منطقي ماهیت هم په دې کې دی، چې د شناخت او تفکر د اختصار امکان او وس لري. ادیب او متفکر د خپل ناخبره شعور له کلونو کلونو آرشیف څخه صیقل شوي مواد او افکار شعوري او خبري سطحې ته راباسي، په دې ډول بې ځایه به نه وي چې اشراق په ناخبره شعور کې د ناخبره شعور عنصر وبولو.

د بحث له دې ډول پیل څخه زموږ هدف دا دی، چې څرنگه څرگند کړو، چې عرفان، تصوف او ادبیات یاد ادبیاتو یو مشخص عنصر یعنی شعر سره ټینګې اړیکې لري.

(له کومه ځایه چې شعر او شاعري، تصوف او عرفان په زیاترو مواردو کې گډې خواوې لري او د عواطفو، ذوق، شور، احساسات او عشق له یوې منبع څخه الهام اخلي، نو په دې ډول صوفیانو او شعراوو ډېر ژر یو بل سره پیدا کړل او یو له بله نژدې شول.)^۱

موږ په دې باب سکولاسټیکي بحث نه کوو، چې کومه

^۱ زین العابدین مومن، شعر و ادب فارسي. (تهران: لاله زار، ۱۳۳۲)، ۶۲ مخ

یوه ډله دمخه شوه، خو دومره باید ووايو چې شاعر او متصوف د متقابلو اغېزو په رڼا کې یو بل سره پیدا کړل. باید څرگنده کړو چې تصوف یوه مسمی او مرامی موضوع ده. حال دا چې شعر د نظر او بیان او مطلب د څرگندولو له وسیلې پرته بل څه نه دی. شعر په اصل کې د تصوف لپاره چې د مکتب او هدف لرونکی دی د اغېزو له چټکتیا بل څه اثر لرلای شي. (۱)

د اسلامي فرهنگ د پراختیا په لړ کې په ټولو پېړیو او زمانو کې د متصوفینو او عارفانو چلند له شعر او شعري ادب سره یو ډول نه و.

په لومړۍ او دویمه هجري پېړۍ کې، تصوف یوه ساده عملي طریقه وه، چې پر زهد، عبادت او شریعت د احکامو پر امر و نهی ولاړه وه. په درېیمه پېړۍ کې اسلامي فرهنگ ته علومو او یوناني فلسفې لار پیدا کړه او ځینې مسایل لکه وحدت وجود، فنا فی الله او نور مسایل تصوف ته داخل شول. په لومړیو پېړیو کې صوفیانو د رسمي علامو استدلال او کتاب او تالیفاتو خاوندان په ملنډو یادول او (د معرفت د حصول شرط یې دا باله، چې د زړه لوح باید د مدرسې له زده کړو او نقش څخه پاک شي او تر هغه چې صفا او ساده گي حاصله نه شي ناکېدونې

ایضا^۱

ده، چې د الهي معرفت د نقش منلو ته آماده شي. (۱)
پر خای به وي، چې د مشهور خپرونکي او پوه ډاکټر
قاسم غني له قوله د خو تنو مشهورو صوفيانو او عارفانو
عکس العمل څرگند کړو.

(کله چې له حبيب عجمي څخه چې عامي او امي سپری و
کرامت څرگند شو، حسن بصري چې يو عمري يې زده کړه
کړې وه له هغه وپوښتل (ای حبيب اين بچه يافتی؟ گفت
بدانکه من دل سفید میکنم و تو کاغذ سیاه.) (۲)

ابراهيم ادهم ويلي دي: (درين طريق هيچ چيز بر من سخت
تر از مفارقت نبود که فرمودند که مطالعه مکن.) جنيد
بغدادی ويلي دي: (چون حق تعالی بمریدی نيکی خواهد
اورا پيش صوفيان افگند و از قرايان باز دارد. نقل است که
گفت نشاید که مرید آنرا چیزی آموزند مگر آنچه در نماز
بدان محتاج باشند و فاتحه و قل هو الله احد تمام است و هر
مریدی که زن کند و علم نویسد از وی هيچ نیابد.) (۳)

و شيخ ابو سعيد ابوالخير گفته که (بایزید بسطامي
گفت حق تعالی فرد است اورا بتفرید باید جستن. تو اورا
در کاغذ جویی کی یابی.) (۴)

^۱ قاسم غني. تاريخ تصوف در اسلام و نظورات و تحولات مختلفه آن. ج دوم، ق

اول (تهران: ۵۰۶ مخ)

^۲ همدغه اثر، ۵۰۷ مخ

^۳ ايضا

^۴ هماغه اثر، ۵۰۸ مخ

جنید بغدادی وایی: (عارف آن است که حق تعالی از سیر
او سخن گوید و او خاموش.)^(۱)

ددغه ډول اظهاراتو یو عمده دلیل همدا و، چې کله
صوفیانو علم بد باله او د حقیقت د پوهېدو لپاره یې بې
نتیجې، نو په دې ډول صوفی شرع، علم عقل او نقل د
شهود او قلبی وارداتو په کشف پورې مربوط بولي او په دې
عقیده دی، چې د زړه په صفایي سره د خدای معرفت حال او
مشاهدې ته رسېږي. ان تر دې چې د فنا فی الله له لارې به
بقا بالله ته ورسېږي، نو په دې ډول یې رسمي علوم او
کسبي معارف بشپړ نه بلل.

خو د اسلامي فرهنگ په ټولو دورو کې مساله په دې
ډول نه وه. صوفیانو خپل مطلوب ته له رسېدو څخه دمخه د
رسمي او کسبي علومو په زده کړو پیل وکړ. پر عربي او
فارسي ادبیاتو او آثارو یې بشپړه احاطه درلوده. ځینو یې او
صوفیانو په ظاهري علومو کې جوتېږي، چې زیاتره سترو
عارفانو ستر قیمتي او ارزښتناک آثار هست او ایجاد کړل.
وايي چې حسین بن منصور حلاج شپږ څلوېښت اثره تالیف
کړي وو.

د متصوفینو منشور آثار پر دوو دورو وېشلای شو. یوه د
ساده تالیفاتو دوره او بله هم د علمي تصنیفاتو دوره.

^۱ ایضا

په لومړۍ دوره کې د صوفیانو آثارو د رسالو شکل درلود، چې د ځینو شېخانو او صوفیانو له خوا پر خپلو شاگردانو د زده کړې لپاره لیکل کېدل او د ادب او سلوک په باره کې به یې موضوعات لرل او یا به یې د صوفیانو په حلقو کې ځینې بحثونه کول او د هغوی شاگردانو به لیکل، چې زیاتره پر ایاتو او احادیثو باندې ولاړ و.

دویمه دوره د صوفیانو علمي تصنیفات وو یعنې چې فلسفې او حکمت ورته لاره کړې او علومو رواج موندلی و او په دیني بحثونو کې یې نفوذ کړی و او ځینو حکماوو او علماوو له فلسفې او حکمت سره بلدتیا پیدا کړې وه. په دې ډول د تصوف مضمون او موضوع هم په شعر او هم په نثر کې جوته او څرگنده شوه.

په نثر کې: زیاتره مسایل لکه د خدای حقیقت، عالم او د الهي ذات د صفاتو، معرفت د هستونې یا افرینش علت د خلقت اسرار، وحدت وجود د روح او بدن او نور فلسفي مساېل په نثر کې څرگند او توضیح کړل. کله چې په اسلامي فرهنگ کې فلسفه او حکمت ځای نیسي، صوفي هم په زیاتو فلسفي مساېلو لکه نفس، عقل، عالم صغیر، عالم کبیر، اعمال او افعال، جبر او سیر د عوامو طبقه پندې او نورو باندې د اساسي مساېلو په توګه بحث کوي. په دې ډول تصوف علمي او فلسفي بنسټ پیدا کوي او په تدریج سره محی الدین ابن عربي او د اوومې پېړۍ علمي تصوف ته لاره هوارېږي. (۱)

^۱ هماغ اثر، ۵۵۱ مخ

خرگنده ده، چې د علمي او فلسفي مسايلو توضيح او
خرگندولو او بيان ته مناسبه ژبه نثر دی، پر همدې اساس
غوره نثري آثار د متصوفينو له خوا منح ته راغله، خو د
قلبي وارداتو او احساساتو او احوال د خرگندولو لپاره
مناسبه ژبه شعر و.

په دې ډول تصوف همپشه له شعر او شاعري سره
سروکار درلود، ان تر دې چې د صوفيه دستور تاليفاتو هم
لږزيات شعري رنگ درلود، ځکه صوفي د زړه خښتن دی
او د ذوق، خيال، عاطفې او احساساتو په رنگينو شاعرانه
خوبونو کې الوتنې کوي. په دې ډول د صوفي لپاره بڼه ژبه،
چې وکولای شي د زړه ترجمان شي او احساسات خرگند
کړي، شور و شوق وجد او حال خرگند کړي. احساساتي ژبې
يعنې شعر ته رجوع کوي.

مشهور صوفيان او عارفان سره له دې، چې پخپله هم د
شور او احساس خاوندان وو او په طبيعي توگه يې له شعر
سره مينه درلوده، وعظ او ذکر په مجالسو او د متصوفينو
په کړيو او غونډو کې قصداً شعر وايه او شعر ويل يې د
خبرو د اثر لازم گڼل.

لکه څنگه چې: (له اسرار التوحيد څخه جوتېږي، شيخ ابو
سعید ابو الخير د تذکر او وعظ په مجالسو کې غالباً په
شعرونو سره تمثيل او بيان کاوه او دا کار په هغه وخت کې
د زاهدانو له خصلته سره مخالف و. په دې ډول له سخت

مخالفت سره مخامخ شو چې د مېز پر سر د قرآن تفسیر او
اخبار پرځای بیت وایي. (۱)

په دې ډول شعر او ادب د تصوف او عرفان د اهدافو د
بیان او څرگندونې او لېږدونې بڼه او غوره وسیله شوه. د
شعر مختلف شکلونه لکه قصیده، مثنوي، غزل، رباعي او
نور ټول درگرده د عشق، مینې، محبت، صداقت، توصیه او
نورو پېچلو مسایلو د بیان وسیله شوه.

د مثنوي په قالب کې ستر آثار منځ ته راغله، چې اوس د
نړۍ له سترو شاهکارونو څخه گڼل کېږي او مشهور مثال
یې د مولینای روم مثنوي معنوي ده.

غزل تراوسه هم د عشق او محبت لپاره بڼه قالب دی او د
شعر نور شکلونه هم دا ډول.

ب: روښانیان او پښتو صوفیانه ادب:

پخپله بایزید روښان د خیرالبیان، حالنامې، صراة
التوحید، فخرالطالبین، مقصود المومنین مولف او د پښتو
د رسم الخط هستوونکی او مبدع دی. دغه راز د بایزید
روښان، پیروان او د کورنۍ عالمان غږي، مشران او خلفا هم
د دیوانونو، آثارو او تالیفاتو خاوندان وو، چې له هغه جملې
ارزاني خوېشکي، مېرزا خان انصاري، واصل روښاني،
علي محمد مخلص، دولت لوانی، کریمداد، قادر داد،

^۱ هماغه اثر، ۵۵۳ مخ

اورگزی روښاني او نورو مشهورو مولفينو، شاعرانو، متصوفينو او عارفانو پښتني راكډې او ولاړې ټولنې ته يو فكري ټكان وركړ. استاد كامل مومند په خپل اثر كې پرځاى دا خبره يادوي يا راوړي، چې: (د هغه د تحريك مذهبي او علمي اړخ د پښتنو ذهنونه او دماغونه رابېدار كړل او كه د هغه مذهبي، صوفيانه، يا فلسفيانه عقايدو او افكارو سره لكه چې په كار دى څوك اختلاف هم لري... هغه له به ضرور د ښاغلي صاحبزاده حبيب الرحمن قلندر د ډېرې مناسبې او ښكلې وينا مطابق ددې خبرې ډاډ وركوي چې هغه پښتو د مقررينو يوه لويه طبقه راغونډه كړه او د هغوى صلاحيتونه يې رابرسېره او جوت كړل. ددې د نتيجې په طور به پښتونخوا كې يو لوى صوفيانه ادب پيدا شو، چې د هغه يوه لويه برخه نه صرف له علمي نقطه، نظره، بلكې د فن او ادب له رويه هم ډېره اوچته او دستاينې وړ ده. دا ادب اكثر او بېشتر په نظم كې دى او دده په تخليق كې د ارزاني خوېشكي، مخلص، د بايزيد د لمسي ميرزا او شيخ دولت لوانې نامې خاص طور د يادونې دي.)^(۱)

په دې ډول ددې بحث په ټاكلې مقطع كې دې خبرې ته هم رسېږو، چې روښاني غورځنگ د پښتنو په ادب او فرهنگ كې هم خاص اتموسفير ايجاد كړ. دې غورځنگ په څرگند او

^۱ دوست محمد كامل مومند، رحمن بابا، (پېښور: اداره اشاعت سرحد، ۱۹۵۸)،

جوت ډول عرفاني او تصوفي ادب پښتو ادبياتو ته رانه اېست. دې غورځنگ د بنځو حقوق رابرسېره او له نارينه وو سره عملاً مساوي اعلام كړل. دې غورځنگ سپېڅلي كتابونه په پښتو و كښل. دې غورځنگ په پښتني فرهنگ كې د موسيقي تكامل ته لاره پرانسته.

په اسلامي مدنيت كې تصوفي ادب د تنوع او غناله پلوه ځانگړي ارزښت لري. دغه ادب هم د نظم له پلوه او هم د نثر له پلوه، هم د فلسفي افكارو، هم د اخلاقو، هم د تاريخ او هم د تفسير او هم د مناجاتو حديث، سماع او بيان لپاره ډېره بڼه او په زړه پورې وسيله ده.

زرين كوب ليكي: "تصوفي ادب له عرفاني تمثيلاتو او حكاياتو څخه نيولې تر قلندري غزلياتو او شطحياتو پورې سرشاره تنوع او غناله لري او د هغه ژورتيا او اصالت له مخې چې په كې شته نه يوازې د سيطر امهات، سن فرانسوا، سانتا ترزا او از تريوه حده د ابن فارض، عطار او مولوي آواز څرگندوي، بلكې په څرگنده يې جوتوي چې تر زياته حده د لويدځ عرفان كولاى شي د شرقي ذوق حكمت له سرچينې څخه فيض واخلي." (۱)

مور غواړو په دې بحث كې يوازې د روښاني غورځنگ د پيروانو پر ادبي او فرهنگي نقش څه ووايو. د كار د اسانۍ

^۱ عبدالحسين زرين كوب، ارزش ميراث صوفيه، څلورم چاپ، (تهران: سپهر،

لیاره به بنه دا وي، چي لومړی ددغه غورځنگ د مشهورو شاعرانو لنډه پېژندنه وړاندې کړو او وروسته د هغوی د هنري ادبي کار د عمده تصوفي منابعو او موضوعاتو په باب خبرې وکړو:

بایزید روښان د خپل فرهنگي او عرفاني فعالیت په ترڅ کې ډېر زیات معتبر او قدرور آثار لکه خیرالبيان، مقصود المومنین، فخرالطالبین، حالنامه او صراط التوحید لیکلي. نوموړي په دغو آثارو کې د خپل سلوک او طریقت او عرفاني لارې لارښوونې کړي، مريدان يې پر ځان راټول کړي او د خپلو سرتېرو مريدانو یو لوی لښکر جوړوي. د هغه د تصوفي او عرفاني نفوذ ساحه پراختیا مومي، له محلي حکومتونه او متنفذو روحانیونو سره د خپل نفوذ له منځه تللو وپېره او ترهه پیدا کېږي او د تضادو قطبونو د منځ ته راتلو سبب کېږي. له فکري پلوه ټولنه انقطاب پیدا کوي. د عرفان او شریعت په اشکالو کې څرگند فکري بېلتون او دوه والی منځ ته راځي.

خو د روښان پیر په خوا کې تر هغه وروسته د هغه د کورنۍ غړيو او د هغه مريدانو زیات او باارزښته منشور او منظوم آثار پرېښودل، چي تر دغه وخته يې په پښتني ټولنه کې په بشپړه توگه ځای خالي و.

د بایزید روښان انصاري هغه پیروان او مريدان، چي د داسې فرهنگي، ادبي آثارو خاوندان دي چي د عرفاني او

تصوفي افكارو حامل وو، په دې ډول دي:

- ۱- ارزاني روښاني
- ۲- دولت لوانی
- ۳- ميرزا خان انصاري
- ۴- واصل روښاني
- ۵- مير خان روښاني
- ۶- قادر داد روښاني
- ۷- علي محمد مخلص
- ۸- اورکزی روښاني

۱- ارزاني روښاني:

ارزاني د پنجاب په قصور کې زېږېدلې او لوی شوی دی. ارزاني روښاني د پير روښان له ډېرو مشهورو مريدانو او خلفاوو څخه و. نوموړي د پښتنو په خوېشکي قبيلې پورې اړه درلوده او د پلار نوم يې برهان و. د ارزاني دوه وروڼه نور هم چې علي محمد مخلص او ملا عمر نومېدل، د پير روښان له ډېرو مخکښو مريدانو څخه گڼل کېدل. ارزاني د خپلې دورې فصیح او بليغ شاعر و، چې پر پښتو سربېره يې په فارسي، عربي او هندي هم اشعار ويلي دي، بلکې په دغو درېو وارو ژبو کې يې لکه د پښتو ديوانونه پرېښي دي، خو له پښتو ديوان پرته يې نور ديوانونه ترلاسه شوي نه دي.

اخون درويزه په خپل اثر تذكرة الابرار والاشرار کې د ارزاني د عقل، فهم او قابليت يادونه کوي او حتی تر دې حده يې ليکلي، چې د خيرالبيان په ليکلو کې د ارزاني لوی لاس و. همپش خليل په خپل اثر ورکه خزانه کې ليکي:

(ارزاني يو صوفي او سالک شاعر و، چې کلام يې د توحيد او عرفان ترجماني کوي، د تصوف او معرفت رازونه يې د شعر په ژبه بيان کړه او دغه شان پښتو کې يې د صوفيانه او عرفاني شاعرۍ نوي باب پرانيست.

ارزاني د وحدت الوجود مسایل بيان کړي دي او ټوله شاعري يې هم د دغه مسئلې سره اړه لري. هغه د الله تعالی د ذات نه د بل هېڅ څيز د وجود قايل نه دی. ارزاني چونکه همدغه خيال په خپلو اشعارو کې رنگ رنگ پېش کړی دی، همدغه وجه وه چې د ارزاني شاعري د عوامو د عقل، فهم او پوهې له سطحې ډېره اوچته ده. ارزاني په پښتو ادب کې د سلوک او تصوف د باريکو اسرارو د ملک رومي موسس دی چې پښتو کې يې د تصوف د هسکې منارې بنياد کېښود.)^(۱)

۲_ دولت لوانی:

دولت لوانی د روښاني غورځنگ مشهور شاعر او پياوړی مبلغ و. دولت د داد الله زوی، حسن خپل لوانی دی. مور يې وردگه وه.

^۱ همپش خليل، ورکه خزانه، ۱ ب، (پېښور: ن، م) ۳۹۲ مخ

دولت لوانی د روښاني غورځنگ هغه وحدت الوجودي مبلغ شاعر دی، چې مرتب آثار او بشپړ ديوانونه لري. دولت لوانی په پښتو ادب کې هم په همدغه نامه یاد شوی دی. نوموړی په خپله زمانه کې د (فقير دولت) په نوم هم یاد شوی دی.

استاد عبدالشکور رشاد د دولت لوانی د ديوان په سرريزه کې کښلي دي:

"... له يوې خوا دولت په خپلو اشعارو کې ځان د پير روښان (۹۸۰ هـ ش) مريد څرگند کړی دی او له بلې خوا د دولت په نامه د پير روښان يو خليفه هم شته او سربېره پر دې بايزيد روښان او روښانيانو دغه خليفه دولت او دولت لوانی شاعر يو بلل شوي دي، نو ماته دا اټکل لږ څه د څېړنې وړ ښکاري..."^(۱)

استاد په خپله ليکنه کې ددې خبرې څرگندونه کوي او د دولت د شعرونو په استناد جوتوي، چې سره له دې چې دولت د علي محمد مخلص او د پير روښان د لمسي او پياوړي وحدت الوجودي شاعر ميرزا خان انصاري څخه روحاني، مسلکي اداري استفاضه کړې ده، خو د نوموړي له اشعارو جوتېږي، چې هغه په سيده توگه له پير روښان او ارزاني څخه فيض موندلی دی. استاد د خپل استدراک او

^۱ دولت لوانی، ديوان، "پوهاند عبدالشکور رشاد په سرريزه" (کابل: پښتو ټولنه، ۱۳۵۳)، ۶ مخ

خېرني له مخې جوتوي، چې کېدای شي دولت هم د پير
روښان بې واسطې مريد ومنل شي.

دولت لوانی هم د روښاني غورځنگ د نورو مشهورو
شاعرانو په څېر د تصوف او روښاني طريقې بېلابېلو
پړاوونو او عقايدو د توضيح او تشریح لپاره خپل شعر او
کلام وقف کړی. د هغه په غزلو او قصايدو کې د هغه
روښاني فکري سیر په ډاگه جوتیږي.

۳_ مېرزا خان انصاري:

میرزا خان د نورالدين زوی، د بي بي شمسوله لارې د
بايزيد روښان لمسی دی. د نوموړي د زېږېدو نېټه نه ده
معلومه، خو په (۱۰۴۰ هـ ق) کال کې په دکن کې په يوه
جگړه کې شهيد شوی دی.

مېرزا خان انصاري د روښاني نهضت د ادبي افق يو ځلانده
ستوری دی. د نوموړي د ديوان په هره برخه او هر شعر کې د
روښان پير فلسفي او تصوفي افکار منعکس او څرگند دي.

مېرزا خان هم د اراني او دولت لوانې په څېر په خپلو
شعرونو او غزلو او قصايدو کې روښاني مفکورې او د
روښان فکري سیر ته ځای ورکړی دی. د هغه ديوان په هره
برخه کې د همدې مسالې بڼه څرگندوی دی.

استاد عبدالحي حبيبي وايي: "د دولت او ارزاني او
میرزا انصاري کوم قصايد چې اوس موږ ته پاته دي، د

مضمون او انسجام له پلوه بالکل نوي کره وره لري او داسې
بنکاري چې د سنایي تر فکري تحول وروسته د تصوف او
حکمت و موعظت قصاید او بیا د شیخ فخرالدین عراقی د
جذبې او حاله دکې ویناوې په دغو او قاتو کې د ونې مقبولې
شوي وې چې د رندانو او د زړو د خاوندانو بزمونه هم په
دغو خبرو تاوده وو او د پیر روښان د مکتب شاگردان هم
توله په دغو مردافگنو میوست وه.^(۱)

۴_ واصل روښانی:

واصل روښانی هم د دیوان خښتن او د بنې ادبي او
شعري قریحې خاوند و، چې د لسمې هجري پېړۍ د دویمې
نیمايي په وروستیو لسيزو کې یې ژوند کاوه.

واصل روښانی هم د بایزید د لارې مبلغ او د هغه شعر او
دیوان هم د روښان د فکري سیر او سلوک توضیح او تشریح
ته وقف شوی دی.

محترم زلمي هېوادمل د واصل په باب د هغه د دیوان په
سریزه کې لیکلي:

"... د روښان پیر د مکتب فکر تابع و، نو بنکاري چې د
روښانی تصوفي لارې زده کړه به یې د همدې لارې له نورو
علماوو څخه کړې وي.

... د دیوان او نورو آثارو مطالعه یې بنکاروي، چې دی

^۱ عبدالحی حبیبی، د پښتو ادب په تاریخ کې قصیده، (کابل: علومو اکاډمی،
۱۳۵۷)، ۳۸ مخ

د اوچتې علمي پایې خاوند شاعر و. واصل په پارسي او عربي ژبو هم پوهېده او ددغو ژبو د آثارو بڼه مطالعه يې درلوده. د تصوف په باريکو لارو يې يون کړی و...^(۱)

څېړونکی زلمی هېوادممل په خپله څېړنه کې د واصل د ديوان موضوعي ځانگړنې په دې ډول تشرېح کوي:

"... د واصل د ديوان عمده او اساسي برخه د روښاني تصوفي لارې تلقين ته وقف شوې ده او د وحدت الوجود د تصوفي لارې ټولې باريکۍ يې په دقت سره په خپل شعر کې رانغښتې او بيان کړې دي. د روښاني تصوفي لارې ټولې ځانگړنې دده په شعر کې ليدای شي او د روښاني تصوف د اتو مقامونو شريعت، طريقت، حقيقت، معرفت، قریت، وصلت، وحدت، سکونت، تشرېح او تفسير يې هم ځای ځای په خپل کلام کې کړی دی...^(۲)

۵_ ميرخان روښاني:

د لوی استاد عبدالحي حبيبي په قول د دولت لوانې په ديوان کې (ص ۲۵۲ د کابل طبع) يوه اوږده قصيده د مير خان په نامه شته، چې تر ۱۰۰ بيتوزياته ده. دا سپړی هم د روښاني مکتب شاگرد ښکاري.

د ادبي ستوري مولف د خپل اثر په دوهم ټوک کې ليکي، چې:

^۱ زلمی هېوادممل، واصل روښاني ديوان، (کابل: علومو اکاډمۍ، ۱۳۶۵)، ۹ مخ

^۲ همدغه اثر، ۱۲ مخ

"د دولت لوانې په ديوان کې د ميرخان د يوه اوږده بيان لاس ته راتللو دا وښوده، چې ميرخان د دولت معاصر روښاني شاعر دی او له دولت سره د زيات نږدېوالي او ناستې پاستې له کبله به يې شعر دده لاره موندلې وي." (۱)

نوموړې زياتوي: "د مير خان نوره وينا په لاس کې نشته، خو دا ترلاسه شوی پارکي ښيي چې دی هم د نورو روښاني شاعرانو غوندې د پخې، ښې او خوږې وينا خاوند و او په خپلو شعرونو کې يې د سلوک باريکې نکتې ادا کړي دي." (۲)

داسې جوتېږي، چې مير خان روښاني د خپل وخت روښاني مبلغ اديب او شاعر و، خو د هغه په باب او د هغه د شعر او ديوان په باب زيات معلومات نه شته.

۶. قادر داد روښاني:

قادر داد د محمد زمان زوی، د پيرداد لمسی او د کمال الدين کړوسی او د بايزيد روښان کودی و. همپش خليل د ماآثر الامراء په حواله ليکي:

"وچون در سنه (۱۰۴۳هـ) در تعيينات کابل روزگار ش بسرآمد، سعيد خان بهادر، بی بی الايي زن احداد (که دختر جلاله بود) با دو دامادش محمد زمان و صاحب داد و

^۱ حبيب الله رفيع، ادبي ستوری، ۲، ټ، (کابل: اطلاعات و کلتور، ۱۳۵۹)، ۳۶ مخ

^۲ همدغه اثر، ۱۲ مخ

قادر داد پسر محمد زمان را بار دیگر همراهان عبدالقادر در سرآغاز سال یازدهم (سن ۱۰۳۷ هـ) بدست آورده روانه حضور ساخت".^(۱)

استاد عبدالحی حبیبی لیکي: "دی هم اوږدې عرفاني غزلې لري چې کله کله یې دغه غزلې د قصیدې درشل ته هم قدم ږدي... قادر داد د روښانیانو په صفت کې د کریمداد بنگښ ترڅنگ (مگر وروسته) د درېدلو حق لري، ځکه چې په کلام کې یې شعریت تر واصل دروند ښکاري. عمومي موضوع خو یوه ده. مگر کله کله هنر هم پکې ځلېږي او سپری ویلای شي چې غزل یې د شعر ښکلاوې لري".^(۲)

همپش خلیل هم په ورکه خزانه کې د دوی یادونه کوي او لیکي، چې قادر داد د پیر روښان د مسلک او نظریې قایل و. کلام یې پوخ ولې برجسته نه دی، خو نوموړی دا خبره هم کوي چې اشعار یې روان خو د شاعرانه اوصافو نه عاری دي او د هغه کلام غوره شعرونه قصیدې او غزلې دي، خو موږ ته دا خبره په زړه پورې ده (چې هغه هم د خپل نیکه پیر روښان د مسلک او د وحدت الوجود د نظریې ترجماني کوي).

۷- اورکزی روښانی:

دغه شاعر په قوم اورکزی دی. اصل نوم یې معلوم نه دی، د استاد عبدالحی حبیبی په قول له قادر داد او د هغه د روښانیانو سره محشور او معاصر و. داسې ښکاري، چې

^۱ همیش خلیل، ورکه خزانه، ۱ ت، ۳۹۰ مخ.

^۲ عبدالحی حبیبی، د پښتو ادب په تاریخ کې قصیده، ۴۴ مخ.

د قادر داد تر مرگ وروسته هم ژوندی پاتې شوی دی. همپش خلیل په ورکه خزانه کې لیکي، چې له اورکزي څخه صف یو مناجات، دوه قصیدې او څلور غزلې په لاس راغلي او د نور کلام یې څه پته نه شته. دغه شاعر هم چې نسبتاً نوم ورکې شاعر دی، د روښان د لارې او طریقت مبلغ دی او د هغه له محدود کلام څخه جوتهېرې، چې نوموړي هم خپل شعر او کلام د روښاني لارې د تبلیغ او انتقال لپاره وسیله کړی و. "اورکزي هم کله د قادر داد د بایزید روښان د مسلک پیرو او هم د هغه مدرسهء فکر شاعر معلومهېرې".

۸_ علي محمد مخلص:

علي محمد مخلص د ابابکر قندهاري کاسي زوی و. د دغې قبیلې یوه لویه پښه شینواري دي، چې علي محمد مخلص هم د شینوارو پښې ته نسبت درلود. د مخلص پلار د بایزید روښان له زوی جلال الدین روښاني سره په تیراه کې اوسېده. جهانگیر مغول په زمانه کې د جلال الدین له زوی الله داد سره هندوستان ته ولاړ او هلته په شمس آباد کې مېشت شو.

علي محمد مخلص د روښان د کورنۍ یو رښتینی او مخلص مرید و. د علي محمد مخلص پر کلام او طرز تفکر د روښاني لارې اغېزې ښکاره دي. د روښان پیر تصوفي

لارې يې پر عمل او نظر دواړو ژور اثر درلود. د نوموړي آثار د روښاني لارې په بيانوونكو آثارو كې له ښو آثارو څخه گڼل شوي دي.

د بايزيد روښان حالنامه چې پخپله روښان پيل كړې وه، علي محمد مخلص بشپړه كړې ده. پر حالنامه سربېره علي محمد مخلص د اشعارو د ديوان خاوند هم دی.

علي محمد مخلص يوه منشوره رساله هم لري، چې د كابل مجلې د ۱۳۶۷ كال په ۱-۲ گڼه كې د زلمي هېوادملي له خوا چاپ شوې ده.

هېوادملي ددغې رسالې او د مخلص د طرز تفكر په باب يادونه كوي: "دا رساله علي محمد مخلص په پښتو نثر كښلې ده او د خپلو ويناوو او كښنو د لاقوي كولو په منظور يې د استشهاد لپاره خپل او د ځينو نورو روښاني شاعرانو دغه راز د ځينو پارسي ژبو شاعرانو لکه مولينا جلال الدين (شپږ سوه څلورم شپږ سوه دوه اويايم ه.ق) او نورو بيتونه د احاديثو او آيتونو ترڅنگه راوړي دي.

دا رساله تصوفي مساېل بيانوي. تراوسه نه ده چاپ شوې، يوازې يوه خطي نسخه يې د كلكتې په بنگال ايشاتك سوسنياتي كې د ميرزا او ارزاني له ديوانونو سره يوځای په يوه وقايه كې خوندي ده، ټول مخونه يې شپږ ويشت دي." (۱)

^۱ زلمي هېوادملي، "د مخلص منشوره رساله"، كابل ۱-۳ گڼه، (كابل: پښتو ټولنه، ۱۳۶۷)، ۳۶ مخ.

* * *
مور په خو پورتنیو کړنو کې یوازې د هغو کسانو نومونه
او د فرهنگي ادبي کار په باب لنډه یادونه وکړه، چې د خپلو
ادبي هڅو په ترڅ کې یې د روښاني غورځنگ او روښاني
طرز تفکر لپاره کار کړی او دغه نړۍ لید یعنې د روښان
تصوفي او عرفاني افکارو ته یې په خپلو آثارو کې ځای
ورکړی، په سیستماتیک ډول یې دغه افکار روزلي او
تشریح کړي دي.

د بایزید روښان تر خپلو اصلي افکارو یعنې حالنامې،
خیرالبیان، مقصود المؤمنین او نورو وروسته د هغه افکار
او سلوک او طریقت تر زیاته حده د احساساتو په ژبه یعنې د
شعر په ژبه بیان شوي او ددغه کار بانیان او ترسره کوونکي
هم دغه شاعران او فرهنگیان دي، چې دمخه مو یادونه وکړه
او پېړۍ وروسته یې پر پښتو ادب او فرهنگ باندې خپله
غوڅه اغېزه پرېښوده.

ج: په روښاني ادبیاتو کې تصوفي مضمون:

لکه چې دمخه جوته شوه، د روښانیانو د غورځنگ مشر
بایزید انصاري د روښانیانو د فکري او تصوفي مکتب
مؤسس هم دی. نوموړي په خپلو مشهورو او معتبرو آثارو
لکه خیرالبیان، صراط التوحید، مقصود المؤمنین او
حالنامه کې په مفصله توګه خپل تصوفي او عرفاني افکار

بیانوی. پخپله بایزید روښان د شور و شوق، وجد او حال
خاوند صوفي دی. هغه په همدې لړ کې د خپل وخت دننه د
انسان د اشتیاق او شور په وړاندې ټول دیوالونه ونړول.
سماع یې رواج کړه، موسیقی ته یې پاملرنه وکړه او د شعر
په ژبه یې خپل مقاصد، اهداف او افکار بیان کړل. بایزید
خیرالبیان په مسجع نثر وکښه، چې د سورهء رحمن له وزن
سره مطابقت لري او د هغه مریدانو په غونډو، مجلسونو او
د ذکر او عبادت په محفلونو کې په خواږه آواز لوسته.

دغه ډول بایزید روښان د شعریو دیوان هم لري، چې په
هغه کې یې هم د خپل طریقت او سیر و سلوک توضیح کړې
ده. له بایزید روښان څخه د هغه فرهنگیانو مریدانو او
پیروانو په خپلو اشعارو او دیوانونو کې د شعر په ژبه په
تفصیل سره د بایزید روښان د تصوفي افکارو تشریح او
توضیح کړې ده. ددغه کسانو یادونه ترمخه وشوه.

د بایزید روښان په تصوفي ښوونځي کې د تصوف پر
زیاتو مساپلو خبرې شوي دي او د هغه د پیروانو د شعري
دیوانونو اصلي مضامین هم د بایزید د مشهورو آثارو له
اصلي مضامینو څخه اخیستل شوي دي. د هغه د مریدانو
په آثارو کې د تصوفي مضمون د انتقال او توضیح لپاره د
فارسي ژبو شاعرانو په څېر د شعر عمده قالبونه لکه غزل،
قصیده، رباعي او مثنوي غوره وسیلې دي. زیاترو په دغو
قالبونو کې شعر ویلی او صوفیانه مضامین یې پکې ځای

کري دي، خو په دغه قالبونو کې غزل او قصیده خاص
ځایونه لري.

د بایزید روښان په تصوفي ښوونځي کې عمده او اساسي
مطالب انسان، وحدت، بحر وجود، مشاهده او بې رنگي،
ذکر، د نفس وژل، شریعت او طریقت، روښاني سلوک،
لومړني مراحل، روښاني اوه صفته، اته مقامه، عشق او
صداقت دي.

انسان:

انسان د بایزید روښان او د هغه د مریدانو د شعر او ادب
مرکزي مساله ده. بایزید د یوه عارف او صوفي انسان په
توگه له خدای سره بې واسطې راز و نیاز کوي او د هغه
مریدان هم خپل پیر یعنی بایزید روښان د مسکنت په مقام
کې ویتي، نوموړی د خلافت الهی ډېر ښه مظهر گڼي.
ارزاني روښاني وايي:

دا صورت د خاورو څلی
په دم سپور او په دم پلی
په دا څلي کې بسیا دی
ددې دواړو کونو کلی
حـ ق د دواړو کونو علم
د صورت پر کتاب کښلی

دا کتاب دی هغو لوستی
چې یې خپل صورت کتلی
دا صورت لوح محفوظ دی
له لوی نون قلم وتلی.

توحید:

بایزید روښان د نورو اسلامي متصوفینو په څېر د
وحدت او (همه اوست) مفکورې ډېرې زیاتې روزلي او
تشریح کړې دي. د هغه په مشهور اثر خیرالبیان او
همدارنگه حالنامه کې په دې باب زیات مطالب موجود دي.
پخپله بایزید روښان د علم په رساله کې چې په دې
وروستیو کلونو کې په افغانستان کې چاپ او خپره شوې
ده، د توحید په باب یو نظم لري. په دې ډول:

د توحید علم در بیان کړم
چې سړی یې زده کوننه
چې له توحید یې پوښتینه
بل ځواب یې کړای شینه
توحید مقام دی د یکانگی
چې شپړ یې منزله دینه
نومونه به یې وایم
که د چاپه رضا وینه

شـريعت، طـريقت، حـقيقت دى
مـعرفت، قـربت و صـلت دى گـنینه
پـه هـر مـنزل کـي اـمر دى هـم نـهـى
بـنده بـه خـداى لـه واره و پـوبـنتينـه
مـنزلونـه د تـوحيد او اـمر نـهـى د واره
بـيشک د سـري پـه زره کـي دینـه
هـر خـوک دې و خـپل زره و تـه نـظر کـه
خـپل زره پـه تـکبیر بـنه و گـورینـه
کـه دا مـنزلونـه او مـقام يـي دى مـوندلي
او عـمل بـه يـي هـم پـه کـري وینـه
تـرو دى هـسـي اـميد کـانـدي
چـي خـواب بـه د بـنه خـداى و کـري شـينه
سـري دې اـمر نـهـى زده کـه
چـي د خـداى خـواب و کـري شـينه
چـي د خـداى خـواب و نـه کـه
پـه ديوان بـه د بـنه خـداى و شـرمـپـرينـه
د عـاقلانو کـرپـاي بـويه
چـي پـه حـيات د تـوحيد د عـلم حـاصلوينـه
نـور عـلم عـبادات خـيرات مـنات واره
د تـوحيد د شـناخت لـه پـاره کـري دینـه
تـوحيد د دې درې خـنـه
کـه د چـاپـه بـاور شـينه

توحید د عام د خاص دی
درپیم دی د خاص الخاص گتینه
توحید د عام دغه دی
چې وایی خدای یو دی یقین یې وینه
توحید د خاص دغه دی
چې لسه یگانگی آگاه وینه
توحید د خاص الخاص دغه دی
چې یگانسه لسه هغه شینه
د عامو کپرای بویه
چې توحید د خاصو زده کونسه
د خاصو کپری بویه
چې توحید د خاص الخاص زده کونسه
چې توحید د خاص الخاص ظاهر کنه
ترودی چار د موحدانو په دود کپینه
د بشر خوی وی تر پړپړدی
خدایی خوی دی ونیسینه
هر چې علم د توحید زده که
جواب د توحید په آسمان شینه
تل به یگانسه وینه لسه خدایه
راحت د یکانگی ورسره وینه
راحتونه رنگه رنگ دی
بهر د یکانگی دی گتینه

توحيد يگانگي د خدای دی
هر څوک دې په یوه خدای ایمان لرینه.

(۱۲-۱۴ مخونه)

بایزید روښاني په خپله په دې نظم کې د توحيد د حصول
مراحل ټول بیان کړي دي. استاد حبيبي د پير روښان دا خبره
د توحيد لپاره د ښه سند په توگه راوړې، چې وايي:
"ما هر څيز له خپلې هستې د خپلې هستې دپاره یو یو
کړی دی، په هر یو کې زه یو خدای یم بیگمان، ترو بویه چې
زما د یکانگي یادگار هر یو چې وويني آدمیان."

دلته د (همه ازوست) شرح ده او هر شی د یوه واحد او
شریک مصنوع دی او هر انسان، چې د مشهود سترگې لري
باید په هر شي کې د لوی خدای صفت او قدرت وويني. (۱)
په دې ډول د بایزید روښان د مريدانو او فرهنگيانو
پيروانو په آثارو کې د توحيد او نورو مفاهيمو سيستماتيک
او منظم بيانونه د شعر په ژبه شوي دي.

ارزاني روښاني وايي:

د اثبات په سړای دننه
غېر نشته الا الله
يو الله دی وړاندې پيار ته،
ښې اولکين ته و بالا

^۱ عبدالحی حبيبي، پښتو ادبياتو تاریخ، ۲ ت، ۳۲۳ مخ.

د مولی په یاد کې اوسه
په ملا هم په خلا

او دولت الله لوانی وایی:

هر چې نوش د وحدت می کا
د خودی مرکب به پی کا
یو دیدن به د دوست وینی
هر نظر چې پرڅه شی کا.

په دې ډول د بایزید روښان ټول تعالیم او زده کړې د هغه
د شاگردانو او مریدانو په آثارو کې څرگندې شوي او
منعکسې شوې دي.

د دولت لوانی، مېرزا خان انصاري او واصل روښاني
دیوانونه همدا اوس له مور سره شته او پر هغو سربېره د
ارزاني، قادر داد، علي محمد مخلص او د روښان د نورو
پيروانو آثار هم په تیت پرک ډول په ورکه خزانه (۱-۲)
ټوکونو کې چاپ شوي دي، چې د ټولو مثالونو راوړل زیات
وخت نیسي او ټول د روښان د تصوفی بنسټونو د زده کړو
منظم بیان دی.

روښاني غورځنگ په خپل وخت کې د هندي او اسلامي
فرهنگ له گډو اړخونو څخه په تېره هغه څه چې د پښتني
ټولني له ځانگړتیاوو سره یې سمون درلود، راواخیستل او
په پښتو ادب کې یې ځای ورکړ. روښاني ادب یعنی هغه څه

چي د ادب په شکل کي د تصوفي او عرفاني افکارو
مضمون خای کړ. په پښتو کي د روښان پيروانو زيات داسي
آثار هست کړل، چي دمخه په اسلامي فرهنگ، فارسي،
ترکي او ماوراءالنهر کي منح ته راغلي وو.

لکه چي دمخه مو وويل په روښاني غورځنگ کي په
خپله پير روښان، ملا ارزاني، علي محمد مخلص، ملا
عمر، مېرزا خان انصاري، دولت لواني، واصل روښاني،
خواجه محمد روښاني، کریمداد، ملا مودود او نورو
پيروانو يي په خپلو آثارو کي هڅه وکړه، چي عرفاني او
تصوفي افکار د شعر په ژبه بيان کړي. دغه راز د روښان
مخالفينو هم دې عنعنې ته په مخالف قطب کي دوام ورکړ.
د روښان پيروانو په خپلو ادبي آثارو کي وحدت الوجودي
نظريه وروزله او بناپسته ټول آثار يي ددغه نظريې د تبليغ
لپاره وگومارل.

ملا ارزاني خوېشکي په خپل تصوفي اثر کي په منظم
ډول دغه عرفاني نظريات بيان کړي دي. د هغه د کلام يوه
نمونه په دې ډول ده:

د يوه وحدت له نوره

د يوه نور له پرتوه

درست کلیات يي موجود کړي

ددې کن اور له شوه

عبارف ورخبر شو
دالف لسه پته دوه
د کثرت د کبنت کرله
خود کري، خود که دروه
د يثوه کلال ماني دی
کل که کترک دی که گوروه
که طالب پي دل به خلاص کري
د دويي لسه بده ستوه
د(دي) دل پر براق سور شه
براق صاف دی لسه جلوه
دغه (يو) براق ورخينه
پاس تر عرش لسه يوه دوه
د (خ) ودي تهو شاخوړی
درست شاخوړی (ترمندوه)
هر چه نن کبنت کري کرله
(کل) فردا به شي درلوه
پوست کنده مې درته ووی
که غنم کري که جو

د تـا دم امانت گـرو دی
غافل مه شه له دغ گروه
لکه دی راویل نه شی
ددې شریعت له (ب) هو (ه)
ارزاني په پښتو (وکو) پښ
دا غزل له یوه ووه. (۱)

میرزا خان انصاري وايي:

که لاهوت مې بناپسته په ساده گی دی
بیا ناسوت پرې باندي رنگ شو مخطط
مشرکان چې خبر نه شوله مقصده
د کثرت په ډېر حساب کې دي غلط.

* * *

د ثانی گمان مانی دی
یگانه احد موجود شو
د کثرت په بازار راغی
دی شاهد دی هم مشهود شو
شاه حساب له مخه واخیست
د میرزا طالع مسعود شو

^۱ د ارزاني خوېشکي کلیات، سمونه او څېړنه، ډاکټر مهجور خوېشکلی،

۳۳۱-۳۳۲ م م

او:

صفات هېڅکله له ذاته نه بېلېږي
ځای په ځای حکم د رب دی له مربوب
په هرڅه کې زیاتونه د مولی دی
(و) میرزا و ته جلوه کا بی مکتوب.

یا دا چې:

دا کلام د حقیقت په ژبه وایم
لکه ذات په حقیقت کې خپسرتایم
مدام یوله یو وجوده تماشا کړم
تل تر تله بی شریکه بی همتایم
که ځما یگانگی و ته نظر کړی
په وحدت کې دویي نشته یک تنهایم
د کثرت په عددونو مې ځان پټ کړ
اوس گهې گهې دغه شم گهې دا پم.

یا د بحر وجود نظریه په دې شعر کې:

لکه کب دی له اوبو، اوبه له کبه
دغه هسې رسېدلی د هر چایم
ځما ذات په دواړه کونه نه ځایېږي
په قفس کې وپیدلی د مېرزا ایم.

مرحوم استاد اسماعیل مبلغ لیکي:

"د پیر روښان په نظر خدای کاپنات د انسان د ښېگڼې سعادت او ښکمرغی لپاره هست کړي او انسان یې د خپل عبادت لپاره له دې لامله باید د خدای په عبادت مشغول شو. ایمان له عقیدت، اقرار او عمل څخه عبارت دی.

دا ډول ایمان هغه وخت د خدای لپاره د منلو وړ دی، چې د خدای په معرفت ولاړ وي. د هغه له معرفت پرته هېڅ عبادت نه منل کېږي." (۱)

مېرزا خان انصاري وايي:

ذاکران چې د غفلت له خوبه وینښ شو
د نفس وچلېده ته نظاره کا
مسافر چې له خواړه خوبه بېدار شي
د سحر جرس د تلو په وخت ناره کا.

روښاني غورځنگ په درې جهاتو کې مبارزه کوله: یو له خپل نفس سره مبارزه، له ظلم او بې عدالتۍ سره مبارزه او بله د هغوی ایدیالوژیکه مبارزه ده. د هغوی ایدیالوژیکه مبارزه هماغه د تصوف او عرفان بیان و او هغه هم د پښتو ادبیاتو په وسیله، دوی د پښتو ادبیاتو له لارې خپل عقاید تبلیغ او رواج کړل.

لوی استاد عبدالحی حبیبي مرحوم د روښاني تصوفي

^۱ اسماعیل مبلغ، د روښان یاد، ۴۶ مخ

ادب او د فارسي ژبو متصوفو شاعرانو د کلام د پرتلني په باب وايي:

"د سنایي وجد او حال، د عراقي درد او سوز، د مولينا جلال الدين بلخي مستي او نشاط او د وحدت په متلاطم درياب کې د دوی لاهو کېدل، د روښانيانو د قصايدو اصلي شمزی ده. مگر فرق دونې دی، چې د روښان په مکتب کې ادبي قدرت او د شاعریت حقيقي جلوي ډېرې کمې دي. نه هغه شاعرانه اقتدار او طمطراق شته کوم چې د غزنوي او غوري دورې په قصايدو کې لیدل کېږي او نه هغه ستر غم او د انگازو او خوند او ښکلاوو ډک کیف شته، چې موږ دمخه د اسعد او ښکارندوی په قصیده کې ولید." (۱)

په پښتو ادبیاتو کې په زړه پورې ژور عرفاني او فلسفي آثار له همدغه وخته وروسته یا د همدغه غورځنگ د مبارزو په نتیجه کې منځ ته راغلي. د روښان د پیروانو په آثارو کې د روښانيه طریقي او سلوک د مقاماتو منظم او سیستماتیک بیان کېږي او له همدغه وخت وروسته د پښتو ادب پر راوړوسته بهیر باندې اغېزه کوي.

په دې ډول په ختیځ کې د لویديځ په نسبت د شرق متفکر خپل نفساني، رواني او ټولنیز پرابلمونه د فلسفي پرځای په تصوفي او عرفاني افکارو کې مطرح کړي او د حل

^۱ عبدالحي حبيبي، د پښتو ادب په تاریخ کې قصیده، ۳۸ مخ.

لاره يې ورته لټولې ده. همدا علت دی، چې د تصوف او عرفان ستر شاهکارونه په شرق کې منځ ته راغلي دي. صوفي نه يوازې د تفکر او تأمل څښتن دی، بلکې د ذوق، الهام او اشراق خاوند هم دی.

پښتو ادب چې د آسيا په لويه وچه کې د هند، چين، فارس او عربو د فرهنگي تاثيراتو په ترڅ کې سر راپورته کړی او د يادو شويو فرهنگونو له فيض او برکت څخه برخور شوی خپل ترکيبي خصلت لري. تصوفي او عرفاني افکارو هم ددغه تاثيراتو له لارې پښتو ادب ته لاره کړې، چې د روښان د دورې آثار ددغه افکارو د بيان او څرگندولو څرگندې او روښانه نمونې دي، چې له هغو وروسته ان ترننه پورې د سنت په توگه عنعنه ساتل شوي ده. پښتو غزل له همدغه فېضه بهره مند دی.

په دې ډول په پښتونخوا کې عارف او صوفي هم د خپل تحت الشعور په مرسته، هم د لاسبرو فرهنگي اړيکو او د وخت د علومو په مرسته او هم د خپل ذوق او استعداد په مرسته د خپلې ټولنې د انسان لپاره په حال او مستقبل کې پيام درلوده. دا پيام د انسان په ډېره خوږه او عاطفي ژبه و، يعنې په شعر کې و او د ښه او ښکلي کلام په شکل کې و.

زموږ د صوفي پيام د انسانيت د بشپړتيا، د انسان د کمال او د هغه په ژوند کې د تيتو پراوونو د نفې پيام و، چې بل هېچا ورته د صوفي او عارف هومره فکر نه دی کړی او

نه يې ورته د تفکر لپاره کلونه کلونه انزوا گاللي او نه يې سربښندنې ته وردانگلي دي، خو صوفي او عارف دا کار کړی دی او له دې لارې د اسلامي فرهنگ په سمندر کې د خپلې بېرې ماڼو شوی دی.

د: د روښان د فرهنگي هڅو په لړ کې، سماع،

نخا او موسيقي:

په اسلامي ټولنه کې نخا، سماع او موسيقي تر زیاته حده د صوفیانو او عارفانو دود او سنت و. په هند، ایران، ترکیه او حتی زموږ په گران هېواد کې دغه دود اوس هم موجود دی.

صوفیان ددې لپاره، چې خپل اعصاب تحریک کړي او د بې خودۍ حالت غوره کړي، مخدرو موادو ته يې هم پناه وړله، نخا او سماع دغه ډول یوه وسیله ده. د صوفیانو مجلسونه له سماع او قول سره ملگري وو.

په دې ډول سماع او نخا هم د صوفیانو لپاره د قبض د لیرې کولو لپاره بڼه وسیله وه. سماع او قوالي، چې اوس هم په مصر، ترکیه، هند و پاکستان کې د ذوق او محبت بڼه وسیله ده، په پخواني خراسان کې يې د ابو سعید ابوالخیر په واسطه رواج پیدا کړ او د صوفیانو په منځ کې داسې دود شوه، چې ابوالعلامعري د صوفیانو نخا او گېډي غورځول،

په خپلو اشعارو کې په ملنډو یاد کړي دي. هجویری تر دې
حده وویل، چې داسې طایفه مې ولیده، چې ویل یې د
تصوف مذهب له نخا پرته بل څه نه دی.

په اسلامي ټولنو کې سنت او شریعت، نخا او موسیقي
ته اجازه نه ورکوله. د مثال په ډول امام غزالي د متصوفینو
سماع د ځینو شرطونو له مخې لازمه گڼله، په تېره د سماع
په غونډو او مجلسونو کې یې د بنځو او زلمو گډون روا نه
باله، خو په هر حال د متصوفینو په ډله کې ځینې داسې
کسان وو، چې د قرآن په نسبت د شعر او آواز په اورېدلو ډېر
زیات اغېزمن کېدل.

دغه گډ ټکي صوفیان د سماع او قوالي غونډو ته رابلل،
د قوال په دغو غونډو کې له مینې او سوز نه ډکې عشقي او
عرفاني ترانې یوځای او یا له ساز نه پرته ویل کېدلې.
صوفیانو ورته دایره جوړوله. غلي او چپ کېناستل، خو
ناڅاپه به دغه سکوت او چوپتیا ماتېدلې او یو دم به یو
صوفي په وجد راته، د شاباس غږ به یې کاوه او نخا ته به
پاڅېده او په دې ډول به ټول صوفیان په نخا ورگډېدل. په
داسې حالاتو کې عجیبې پېښې رامنځ ته کېدلې ان ځینو به
خپل کالي خیرل، ځینې به د شور او هېجان په حالت کې
هلاک کېدل او ځینې داسې مثالونه هم شته، چې خوتنو د
وجد په حالاتو کې ساه ورکې ده.

د مثال په ډول کله چې د مستنجد خلیفه په مجالسو یوه

سوفي مغني شعر اور بده، بي خوده شو او په مجالسو کي
يې ساه ورکړه خليفه پرې ډېر وژړل او صوفيانو تر سهاره
پورې د هغه د جنازې گرچاپېره رقص وکړ" (۱)

رقص د تصوفي فرقو په لړ کي په مولويه فرقه کي خاص
اهميت درلود. مولينا پخپله په کوڅه او بازار کي په رقص
پيل کاوه وايي چې د مولينا په اشاره ان د صلاح الدين
زرکوب جنازه تر هديرې پورې په نخا او دايرې سره خاورو
ته وسپارله شوه. په دې ډول په اسلامي متصوفينو او
عارفانو کي سماع، سرود او رقص څه نوې خبره نه ده. دوی
د شور، وجد او احساس خاوندان وو.

فريد لاندر په خپل اثر (درويشان چرخان) کي د مولينا له
قوله سماع په دې ډول تعريفوي: "حالی است که در ادراک
اسرار الهی از آسمان های لاهوت مشاهده میشود. سماع
پیکار با خود است. مانند تپیدن های مرغ نیم بسمل است
که در خون و خاک می غلطد. آگاهی از درد و از شفای
يعقوبست.

تپش برای دیدار یوسف و ادراک بو پیراهن اوست" (۲)
ددغه ډول مدخل له مخې کله چې د بايزيد روښان د شور
او وجد په باب او د هغه په ډېر وروسته پاتي چاپېريال کي د

^۱ درين توب، اروش ميراث صوفيه، ۹۶ مخ

^۲ فريدلاندر، درویشان چرخان، ترجمه علي شريف، زیر نظر استاد خلیلی

اکابر بهمنی، ۱۳۱۰، ۲۶ مخ

سرود او سماع او وروسته د روښانيانو له خوا د موسيقي او سماع د دود او رواج په باب څه وايو، ټول په يو حال نه دي. په دې مانا چې بايزيد روښان له دغه فرهنگي او تصوفي مسالې سره يو ډول چلند کړی او د هغه اخلاقو د روښان د هداياتو او لارښوونو په رڼا کې ورسره په لږ توپير چلند کړی دی. خو په هر حال، هغه څه چې موږ ته په زړه پورې دي، د بايزيد روښان هغه ستر او سنت شکنه فرهنگي خدمت دی، چې د سماع او سرود د رواج په برخه کې يې موسيقي ته لاره پرانيستې ده.

د وروستيو کلونو په څېړنو کې د بايزيد روښان عقايد راوسپړل شول. په دې ترڅ کې روښان تر يوه حده د هغه د مخالف اخوند دروېزه د اقوالو او بياناتو له مخې وپېژندل شو. په روښان باندې د نورو تومتونو او تورو په ترڅ کې چې د وخت په مذهبي ټولنو کې يې خاص جذابيت درلود، يوه هم د نڅا، سماع او سرود مساله وه، چې اخوند دروېزه څو وارې تکرار کړې ده. په دې لړ کې مولينا عبدالقدوس قاسمي ليکي: "... نو بيا هم "د همه اوست عقیده"، ذکر خفي" د کاملت دعوی او خلقو ته اتباع دعوت او "سماع و سرود" دده د مسلک هغه اجزا وو، چې د هغو په وجه د پير بابا او د اخوند دروېزه صاحب غوندي علما او مشايخ د هغه په مخالفت کې حق به جانب وو..."^(۱)

^۱ عبدالقدوس قاسمي، پښتو، ۸۶ مخ

يو شوروی موړخ او افغان پېژندونکی هم د اخوند دروېزه له قوله د نڅا او سندرو په باب یادونه کوي. وايي: "اخوند دروېزه د ځانگړيو تصوراتو له مخې چې د اسلام په باره کې يې درلودل، په ټينگه غوښتل چې پر بنځو باندې بنديزونه ولگوي. د افغانانو په منځ کې (يې) داسې ساعت تېري لکه سندرې، نڅا، اتڼونه او داسې نور اولسي هنرونه د بنځو لپاره نه بښونکي گناهونه بلل".^(۱)

خو مولوی محمد شفيع د پښتو ادب او موسيقي په برخه کې د بايزيد فرهنگي هڅې په مثبت ډول ارزيايي کوي. وايي چې: "...خو دا خبره به صحيح وي چې د حقايقو او دقايقو نه ډک متعدد پښتو ديوانونه اول اول د بايزيد مريدانو او دده اولاد د بايزيد په تتبع کې مرتب کړل. بيا ددې فرقې نه بهر نورو کسانو هم ددې نمونو اقتدا وکړه او د دو دا عمل د ظاهر خيال د وسيلې (Medium) په ډول د پښتو ژبې د ډېر استعمال دپاره مهميز ثابت شو".^(۲)

نوموړی زياتوي: "بايزيد ددې علاقې د موسيقي په ترقي کې هم حصه اخيستي وه. حاجي محمد چې د مير فضل الله ولي خليفه وو. ده په رباب کې څو تاره اضافه کړي وو او دده په بڼه افغان موسيقارو نوې نغمې (عموما

^۱ و. م. ماسون. و. ا. رومادين، د افغانستان تاريخ، ۲ ټوک "بايزيد انصاري" (گل

محمد روزي ژباړه، کابل، لسمه گڼه (پښتو ټولنه، ۱۳۴۹)، ۳۹ مخ.

^۲ مولوی محمد شفيع، پښتو، ۲۹ مخ.

رقص نغمي) ايجاد كړې وي، خو قوالانو دا په پوره وزن
برابرولی نه شوي. بايزيد ددې نغمو په وزن كې اصلاح وكړه
او دده په رهنمايي كې موسيقار ددې قابل شو چې د سلوك
سرود، نوري طرييه نغمي او دا لانديني شپږ سروده جوړ
كړي:

ناسري (دهناسري) پنج پرده، چهار پرده، سه پرده، جنگي
آهنگ، مقام شهادت. د سرود نه د تاثر جذبه په بايزيد كې د
وړوكوالي راسې پرته وه او (چې) سرود به ويلي شو، نو دى
به په وجد كې راتلو، دده خو ځامن او نمسي ماهران
موسيقاران اوختل او د يو نمسي احداد موسيقاران ملا
زمان ساتلي وو چې وار په وار به يې د پام د بدلولو په خاطر
شپې د ورځې موسيقي غږوله.^(۱)

حالنامه په زيات تفصيل سره د بايزيد روښان د شور و
شوق، وجد او جذبي حالتونه د هغه له وړوكوالي څخه ذكر
كوي. له هغه جملې د حالنامې په لومړيو مخونو كې د
بايزيد په باب يو نكل كوي، چې يوه ورځ د يوه واده په
مجلس كې له خپل پلار عبدالله او خواجه اسماعيل سره د
خپل تره زوى خداداد د واده په مجلس كې ناست و. په هغه
مجلس كې زلميان په وجد راغلل، سرود يې غږاوه او
نخېدل به. اخير په بايزيد كې هم دغه جذبه راوپارېدله او

^۱ محمد شفيح، پښتو، ۳۰ مخ

خواجه اسماعیل ته ورغی، ویې ویل: "زما په زړه کې مینه او شوق پیدا شو، غواړم له زلمو سره وناځم، خو له عبدالله ویرېږم. داسې نه چې بده وگڼي، په مجلس کې راپورته شي او ما ووهي تاسې زما اجازه واخلي، چې د نڅا په وخت کې په قهر نه شي. خواجه اسماعیل د پیر دستگیر له احواله خبر و، عبدالله ته یې وویل: عبدالله په قهر شو ویې ویل: زموږ په قبیله کې هېچا نخلي نه دي، که دی وناځي زموږ ناموس به برباد کړي او اخیر پیر دستگیر (بایزید) د پلار په پښو کې ولوېد، وې ویل: زړه مې نه صبرېږي عبدالله وویل که ته نڅا وکړې په امسا به دې ووهم. پیر دستگیر وویل: پر ما شوق غالب شو، ځان نه شم نیولی، سړي یې د پلار په پښو کې کېښود. پلار یې سرپورته کړ، پیر دستگیر پاڅېده توره یې راواخیسته او له ځوانانو سره په نڅا شو." (۱)

له دغو توضیحاتو جوته پېرې، چې روښان له معنوي او فکري پلوه له کوچنیوالي مجذوب او د شور و شوق خاوند و. په هغه کې د صوفیانو شور او حال ډېر پیاوړی و، خو د ټولني د لاسبري اتموسفیر په وجه یې نه شوای کولای په آزادانه ډول خپل عصیان او اعتراض څرگند کړي.

حالنامه د بایزید د یوه خوب د لیدلو په ترڅ کې وايي، چې کله پیر روښان ته خدای تعالی د توحید علم ور په برخه

^۱ علي محمد مخلص، حالنامه، ۱۵-۱۶ مخونه

کړې په کانيگرام کې ډېرو کسانو د ملنگۍ لباس غوره کړې
 و او په بنارونو کې به گرځېدل، دارييا او رباب به يې وهل او
 په دې ډول به يې له خلکو څخه غوښتل... يو سهار له دغو
 کسانو څخه څلوېښت کسيزه ډله د بايزيد کور ته ننوته. د
 هر يوه په لاس کې دارييا، رباب يا چارتابه وه. دوی له
 بايزيده پوښتنه وکړه، چې ځينې عالمان وايي چې د سرود
 اورېدل ناروا دي او اورول يې هم منع دي، تاسې څه وايئ؟
 ځواب يې ورکړ، چې سرود (مزامير) په درې ډوله دي: که د
 دنيا د محبت لپاره وي اورېدل يې حرام دي، که د جنت په
 مينه وي اورېدل يې مباح دي او که د خداي په محبت کې
 يې واوريئ، هغه روا دي. په دې ډول وينو چې بايزيد روښان
 د پښتنو په عنعنوي ټولنه کې په ډېر مهارت او ځيرکۍ سره
 هم د سماع او سرود د رواج لپاره لاره هواره کړې او هم يې د
 موسيقي لپاره. د حالنامې له څرگندونو جوتېږي، چې د
 روښان مريدانو په دوديزه توگه او د يوه سنت په ډول له
 موسيقي سره يوځای خپل کاروبار ته دوام ورکاوه. د مثال
 په توگه کله چې د بايزيد روښان يو مريد خواجه محمد له
 پېښور څخه خيبر ته رارسېږي او په لنډې خانه (لنډې کوتل)
 کې له شينووارو مشرانو سره ملاقات کوي، وايي چې له
 خواجه محمد سره سروديان هم وو او هغوی يې د خوښې
 لپاره لازم گڼل. "...چون ملاقات کرده با هم نشستند
 سروديان سرود آغاز نمود(ند). سرداران شينواری گفتند که

روشانی بد می کنند که سرود را می شنوند. خواجه محمد گفت: مرا ضروری است زیرا که به کد خدای میروم...^(۱)

دغه راز د حالنامې له تفصیلاتو جوتهېرې، چې سماع، سرود او وروسته د نڅا او موسیقي رواج په روښانیانو کې څه تصادفي او اتفاقي کار نه، بلکې د یو مسلک په څېر ورته پاملرنه شوې او انکشاف ورته ورکړ شوی دی. د حالنامې بشپړوونکي موسیقي او شعري ادب دوه هغه پتهې خزاني بولي، چې روښان وکولای شول، پښتنو ته یې څرگندي کړې. روښان او د هغه مریدانو او پیروانو په پښتنو کې موسیقي ته پراختیا ورکړې، په هغې کې (یې) ریفورم او اصلاحات راوستلي او خپل فرقه یي روح یې پکې ځای کړی دی.

د حالنامې بشپړوونکي لیکي: "ای عزیز من! آمدن بر سر سخن گنج دوم که مذکور شده بود و آن گنج عالم موسیقي است که از طفیل حاجی محمد خلیفه میر فضل الله ولی بر افغانان کشف نمود، زیرا که در افغانان بر غنچکین (غیچک) ستار می انداختند و می نواختند و بریاب پنج تار یعنی سرمده (سرنده) دو تار می نواختند و دو تار میگفتند و از تعلیم و طفیل حاجی محمد سازنده های ایشان تارهای بسیار بر سازها انداختند و نغمه های نو نو اخراج مینمودند

^۱ ایضاً، ۳۲ مخ

اما اکثران نغمه های رقص و غیر ملایم می نواختند. چون آن سازنده ها در خدمت پیر دستگیر قدس سره رسیدند و از برکت و صحبت طفیل پیر دستگیر سرود، سلوک و نغمه های ملایم نواختند و شش مقام بستند، یکی ناسری و دوم پنج پرده، سوم چار پرده، چارم سه پرده، پنجم پرده جنگ که در وقت جنگ می نوازند، ششم مقام شهادت است و در این مقامها بسیار بندها و نغمه ها نواخته میشود و دیگر بیشتر در افغانان از دو سه بیت شعر زیاد نبود. پیر دستگیر قدس سره به زبان افغانی قصیده ها و غزلها و رباعی ها و قطعه و مثنوی ها ساختند و از طفیل پیر دستگیر قدس سره فرزندان و مریدانش دیوانها گفتند و درهای حقایق و معانی در آن سفتند...^(۱)

په حالنامه کې په تدریج سره کله، چې پرمخ څو په جریان کې د موسیقي او نڅا موضوع، د مبداء په څېر د بحث موضوع نه ده، بلکې له طرح شوي مطلب څخه لیرې کېږي او موسیقي د هنر د یوې موضوع او پدیدې په توګه وینو، نه د صوفي لپاره د وصال د حاصلولو په خاطر او نه هم د "یوسف د کمیس د بویولو په نیت"، بلکې په وروستیو مخونو کې مورې موسیقي وینو. موسیقي د یوه هنر په توګه داسې هنر، چې له ریاضت او مجاهدت سره غبرګه وده کوي او د ژوند اړتیا ګرځي.

^۱ ایضاً، ۳۵۹-۳۶۰ مخونه

حالنامه د بایزید روښان د یوه مرید سبزو نومي، چې په ورکزی قبیلې پورې مربوط او د حال خاوند و او یارانو یې لېونی باله. وایي، چې: "... ربایي داشت بروی یک تاری میبود و همواره بر دست می داشت و یک بار به شبهازمی نواخت و گوش نزدیک آن میداشت، تا ندا ساکن میشد. باز ضربت دیگر می زد، باز برای گوش می داشت کارش همین بود. چون کیک بسیار شد، زنش گفت که مردم رفتند خوب بریدند برای خوابگاه توهم برو برای خواب گاه خوب ببر. جواب داد به زبان افغانی "دا به څوک کا؟" یعنی این را کی بنوازد...." (۱)

له بایزید روښان څخه وروسته د هغه په زامنو په تېره لمسیانو کې موسیقي د هنر او فن او زده کړې د "علم" یوه ضرورت او دود په توګه مطرح ده. په دې لړ کې احداث تر ټولو مقدم او مخکښ برېښي. حالنامه د احداث په باب لیکي:

"و دیگر احداث همواره استماع سرود داشتی چه در سفر، چه در حضر، چه در روز چه در شب، چه در خواب، چه در بیداری، و قوالان پاسهای از شب و روز شب با هم بخش نموده بودند، سه کس را یک پاس شب و یک پاس روز افتاده بود." (۲)

^۱ ایضاً، ۳۹۲ مخ

^۲ ایضاً، ۵۰۵ مخ

حالنامه یادونه کوي، چي کله به احدات کور ته لار، د خوب ځای ته نږدې يې قوالانو ته ځای جوړ کړی و او له هغه ځايه به يني سرود اورېده. حسن او داود نومي د قوالانو مشران وو. وايي چي يوه ورځ حسن احدات ته وويل، چي دا کوم انصاف دی، چي تاسې ويده کېږئ او موږ ته وايي، چي سرود وغږوئ او تاسې يې نه اورئ. ددې کار فایده څه ده؟ احدات وويل، چي زه په خوب او ويښه کې سرود اورم. حسن وويل دا څرنگه کېدای شي؟ احدات وويل تاسې سرود وغږوئ او زه به ويده شم، هر يو چي له تاسې پوه شي چي زه ويده یم، تاسې بيا سرود مه غږوئ، خو ته ماته اشاره وکړه چي ويښ یم، بيا يې وغږوئ. حسن وويل ډېره ښه ده. يوه شېبه يې همداسې وکړل، خو کله چي احدات ويده شو او سرود به يې بس کړ، سملاسي به د احدات لاس پورته شو، په دې ډول يې څو وارې سرود غلی او بېرته شروع کړ، تر هغه چي د قوالانو دا باور و چي احدات د خوب په وخت کې هم سرود اورې.

حالنامه ليکي: "و ديگر احدات جيو در روز يکبار خيرالبيان و يا مقصود المومنين خواندی و معانی آنرا بيان فرمودی و ياران استماع نمودی و کسی را قدرت نبود، که در وقت خواندن کتاب يا سرود نواختن لب به سخن جنبايدی، روزی نشسته بود، استماع سرود مينمود، ناگاه دو يار با هم سخن گفتند، احدات جيو فرمود ای ياران سرود

را شکست دادید...^(۱)

په دې ډول وايي، چې احدا د روښان سپېڅلي کتابونه هم پخپله په خواره آواز لوستل او له موسيقي سره يې هم زياته مينه وه.

په روښاني جريان کې له احدا څخه وروسته بل ستر فرهنگي شخصيت او شاعر مېرزا خان دی، چې هغه هم په خپل وار سره د موسيقي په وده او پرمختيا کې زياته برخه اخيستي ده.

حالنامه د مېرزا خان يادونه هم کوي، ليکي:

"ای عزیز من! میزا خان جیو خود (را) در کار بار دنیا در نمی رود کار پرکناات به قمر سپرده و کار و حساب بوتات به نور محمد حواله نموده و کار و بار اهل خانه بی بی نور خاتون که بانوی خانه بود تعلق داشت و ایشان همواره به ذکر و فکر به مشاهده باری تعالی اشتغال داشتی، سرود و کتاب خواندن را دوست داشتی و خود نیز خوب رباب نواختی و نقش گفتی و همواره در مجلس ایشان شغل کتاب و سرود بودی..."^(۲)

د مېرزا خان له پاتې کسانو څخه يو هم د هغه زوی خدايداد، چې د روښاني لارې ډېر غښتلی مېرېه و، هم په بنکار او موسيقي کې لوی لاس درلود.

^۱ ايضاً، ۵۰۷ مخ

^۲ ايضاً، ۶۴۰ مخ

د حالنامې په وینا: "...و در علم موسیقی بی نظیر بود
جوان شہسوار چوگان و هدف را خوب میزد و در این فن
مثل او در خاندان پیر دستگیر کمتر دیده شده، عارف و
متواضع و مؤدب بود." (۱)

د مہرزا د بل زوی عبدالحکیم په باب، چې په ۲۲ کلنی
کې شہید شو، ہم دا روایت دی چې: "...و همواره یاران در
خدمت آمد و رفت داشتی و سرود را خوب نواختی مجلس
آرای وزنده دل بود." (۲)

د عبدالحکیم زوی، عبدالحلیم ہم چې د خپل وخت
فرهنگي شخصیت و، حالنامه یې ډېره ښه یادونه کوي: "...و
در علم الحقایق نیز دست گاه تمام (وی را) حاصل است و به
علم موسیقی مهارت خوب دارد. و شعر به زبان ہندی
میگوید..." (۳)

د عبدالحکیم د زامنو په باب ہم ورته روایت دی.
حالنامه په مشخص ډول د جوان عبدالحکیم یادونه کوي. "و
در علم نظم مهارت تمام دارد. و شعر به زبان فارسی و
ہندی خوب میگوید، و اکثر اوقات شغل به استماع سرود
و کتاب دارد." (۴)

^۱ ایضاً، ۶۵۰ مخ

^۲ ایضاً، ۶۵۱ مخ

^۳ ایضاً، ۶۵۲ مخ

^۴ ایضاً، ۶۵۲ مخ

له پورتنیو مطالبو څخه جوتېږي، چې په روښاني غورځنگ کې د بايزيد روښان او د هغه د اخلاقو، فرهنگي هڅې په جامدو او مطلقو فرضيو او احکامو سره نه مطالعه کېږي. نه هم هغه څه چې د جريان په ابتدا او پيل کې وي، په اخير کې يې هم هماغه ډول دوام کېږي وي، بلکې د يوې اوږدې پروسې په ترڅ کې د روښانيانو فرهنگي او هنري هڅې هم د بدلون په حال کې وي. موسيقي د سماع په بڼه کې د ټولني د ټول مذهبي لاسبري، د گماتيزم په موجوديت کې رابرسېره شوه، شعرونه او نظمونه رواج شول او له هغو وروسته گورو، چې موسيقي، شعر او ادب د روښانيانو له روښانه ذهنيت سره هم دا ډول دوام وکړ.

روښانيت او د ښځو مقام

روښاني غورځنگ د زړو سننو او ميراثونو پر ضد د يوه عصيانگر جريان په توگه د ښځو د پراخې انساني کتلې په باب هم بې توپيره نه دی پاتې شوی، بلکې په دې برخه کې يې هم ډېر څرگند او روښانه دريځ درلود.

کله چې د ښځو په باب د روښانيانو چلند وینو او له بلې خوا د بايزيد روښان د سرسخته مخالف اخوند دروېزه تورونه او تومتونه لولو. په ډاگه جوتېږي، چې بايزيد روښان په پوره زړه ورتوب، د ښځو د آزادۍ او د هغوی د درناوي په برخه کې گامونه اوچت کړي دي.

د بايزيد روښان سرسخته مخالف اخوند دروېزه په دې برخه کې هم پر روښان او د هغه په مريدانو تورونه لگوي او د هغه د تومتونو په لړ کې دا داسې تور دی، چې د اسماعيليه فرقې د پيروانو په باب هم ارايه شوی دی، خو په

دې برخه کې د دوه ټکو معلومول ضروري دي: يو دا چې اخوند دروېزه او د هغه په څېر وچ مذهبي او د اهل شريعت پلويان د رومانيانو په باب څه فکر لري او بله دا چې خپله بايزيد رومبان او د هغه پيروان بنځو ته په کوم ټولنيز ارزښت او دريځ قايل دي. دغه دوه مسالې اساساً سره اختلاف لري، په دې مانا چې اخوند دروېزه ليکي:

"زهې سفاقت اين مردم شخص که با زنان بيگانگان تنها در خلوت نشيند و زنان را خليفه سازد و صاحب دعوت نموده شهر به شهر بانواع حيله آراسته بگرداند به قصد آن که جميع لوندان و شهوت پرستان محض از برای شهوت تبعيت او خواهد گرفت..."^(۱)

د اخوند دروېزه هدف په دې برخه کې په مشخص ډول بايزيد رومبان يا د هغه په اصطلاح "پيرتاريک" دی، چې څو کرښې دمخه د هغه نوم اخلي او بيا ددغه يادې شوې مسالې طرح کوي، خو په ناخبره توگه د اخوند دروېزه له قوله دا ټکي هم جوتېږي، چې رومانيان يا بايزيد رومبان بنځو ته د خلافت په مرتبه هم قايل وو. دا هغه مطلب دی، چې د رومانيانو په باب څو ځايه ويل شوی، خو د هغه مخالف يې په ناخبره توگه يادونه کوي. دروېزه په بله برخه کې زياتوي: "روزی یکی از اصحاب و احباب اين فقير در

^۱ تذكرة الابرار والاشرار، ۱۴۸ مخ

مجلس او حاضر آمده دید که با جمعی زنان متمردان نشسته گفت: ای ملعون شنیدم که شما هر کدام از اتباع خود را به مرتبهء منصو حلاج رسانیده اید و از عدد برگ درختان و ریگ بیابان آگاه گردانیده اید؟ گفت آری...^(۱)

اخوند دروپزه په ډېره بې باکه او پوچه خوله پر بايزيد دا تور هم لگوي، وايي چې يوه شپه ورسره په هشنغر کې يوځای مېلمه وم په ډېر تظاهر سره وايي چې۔ دا زما عادت و، چې ټوله شپه به وينس وم، په هغه شپه هم تر سهاره پورې وينس پاتې شوم، ددې لپاره چې پلټنه وکړم. زموږ د خوب په کوټه کې يوه نرۍ پرده وه، خوزه پوه شوم چې بايزيد ټوله شپه له خپلې ناوې سره يوځای وو او سهار چې پاڅېد او جامې يې واغوستې نه يې غسل وکړ او نه يې اودس، راغی په جومات کې کېناست: "بعد، اتباع او در رسیده و به نماز با مداد مشغول گشتند و اين فقير تنها نماز را به جا آورده."^(۲)

له يوې خوا بنځې د خلافت درجې ته رسول او له بلې خوا پر بايزيد روښان داسې تور لگول، چې گویا "بې اودسه لمونځ يې کاوه" او يا دغه ډول خبرې، سړی په شک کې اچوي چې آیا په رښتیا "فقير" (اخوند دروپزه) له روښان سره دومره نژدې و، چې د هغه د خوب په کوټه کې يې د نرۍ

^۱ تذکرة ابرار والاشرار، ۱۴۸ مخ

^۲ تذکرة الابرار والاشرار، ۱۵۰ مخ

پردي تر شا شپه سبا کړې او که څنگه؟ د دروېزه خبره لږه
شکمنه برېښي.

خو په دې کې شک نه شته، چې روښان يو سنت شکنه او
عصيانگر شخصيت و، هغه د بنځو د آزادۍ هم پلوی و،
هغه څه چې وروسته پرې رڼا اچوو، خو له دې هم انکار نه
شو کولای چې هغه هم انسان و او "هېڅ انساني څيزونه او
خويونه له هغه هم پردي نه وو."

دې کې هم شک نه شته، چې بايزيد روښان د بنځو له
فکتور څخه د خپل نفوذ د ساحې په پراختيا کې هم غافل نه
و. د مثال په توگه کله چې مېرزا حکيم هغه ته اجازه ورکړه،
چې پېښور ته لاړ شي "ددې دپسه ده خپل تحريک په
مهمندزو (هشتنغر) کې شروع کړو. هغوی چې دده په کار
کې کومه تن دهی او کوم اخلاص ښکاره کړو، د هغې نه دی
دومره متاثره شو چې خپله يې هم هلته واده وکړو، زامنو ته
يې هم هلته ودونه وکړل او يوه لور يې هم په دوی کې واده
کړه..."^(۱)

محمد شفيع په خپله مشهوره رساله کې د مستندو
متونو په حواله ددې ذکر هم کوي، چې کله "پير بابا (او د
هغه په متابعت کې) اخوند دروېزه صاحب دا وليده چې دا
يو لوی قسم پير دی چې د کبرويه، چشتيه، سهرورديه،

^۱ محمد شفيع، پښتو، ۲۴ مخ.

شطاریه، حلاجیه، وغیره مشهورو سلسلو سره تعلق او ربط نه لري، بنځو ته هم خلافت ورسپاري او سماع او د مزامیرو نه هم پرهېز نه کوي نو ددې رقم پیر متابعت یې په دین کې خلل وگنلو...^(۱)

په دې ډول مولینا عبدالقدوس قاسمي د اخوند دروېزه تومتونه چې پر بایزید یې لگولي وو، په ترتیب سره شماری او د کفر او الحاد د اوږده فهرست په لسم پراگراف کې بیا هم ددې ټکي یادونه کوي:

"دده په مریدانو او خلفاوو کې بنځې هم شاملې وې او د بنځو د شمولیت نه یې مقصد صرف دا وو چې عوامو ته یوه تماشه جوړه کړي او ددې تماشې په ذریعه یې ځانته راغونډ کړي."^(۲)

خو څه چې وویل شول دا د سکې یو مخ دی. بل واقعیت دا دی چې د روښانیانو په سیاسي، مذهبي او فرهنگي جریان کې ډېرې سترې بنځینه څېرې لکه بی بی شمسو، بی بی علایي او بی بی کمال خاتون، بسی، روښاني او نورې هم وینو، چې هېڅ کله په دغه جریان کې د هغوی له نقش څخه سترگې نه شو پټولای. په لنډ ډول د څو مشهورو روښاني مېرمنو یادونه کوو:

^۱ عبدالقدوس قاسمي مقاله، پښتو، ۶۷ مخ.

^۲ عبدالقدوس قاسمي، ۷۵ مخ.

بي بي شمسو روښانی:

د بايزيد روښان مېرمن وه، كوم وخت چې پير روښان له گورگاني دولت سره خپلې مبارزې پيل كړې، بي بي شمسو له بايزيد روښان سره په ټولو مبارزو كې ملگرې وه. د هغې زياته استوگنه د اشغراو او ټوټې په غره كې وه.

د بايزيد روښان تر مرگ وروسته كله چې د اباسيند په غاړه د بي بي شمسو د زامنو او مغلي دولت د پلويانو ترمنځ سختې جگړې وشوې، په دغو جگړو كې د هغې درې زامن شيخ عمر، خيرالدين او نورالدين ووژل شول، نو دښمنانو د هغو سرونه او لاسونه پرې كړل او بي بي شمسو ته يې راوړل، چې د هغې اكراه او معنويات پرې بدل كړي او د خلكو له لمسونې لاس پر سر شي. بي بي شمسو هغه درې سره مچ او ښكل كړل او ويې ويل:

"په تاسو دې رحمت وي چې ثابت قدم پاته شوي او د حق په لاره كې مو سرونه وركړل." د زامنو مړينې د هغې د مبارزې عزم كمزوري نه كړ، بلکې څه وخت چې جلال الدين روښانی تيرا ته راغی، نو بي بي شمسو يې هم له ځانه سره راوستله او د هند د گورکاني دولت پر ضد به يې خلك مبارزې نه رابلل.

الايي روښاني:

مېرمن الايي د جلال الدين روښاني لور او د پير روښان لمسی او د احدات چې د جلال الدين د مشر ورور شيخ عمر زوی و، مېرمن وه. دې هم د روښانيانو په لښکرو کې د هند له گورگاني دولت سره ډېرې جگړې کړې وې او وروسته تر هغې، چې احدات مړ شو او جگړه ختمه شوه، نو د هندوستان گورگاني پاچا دا مېرمن د هغې له ورور او نورو خپلوانو سره هندوستان ته بوتله. وايي چې مېرمن الايي وصيت کړی و، چې: "که زه مړه شوم نو زما مړی تيرا ته يوسئ او د احدات ترڅنگه مې ښځه کړئ."

حالنامه ليکي، چې: "ميرمن الايي ډېره پوهه او عالمه ښځه وه. د "خيرالبيان" او "مقصود المؤمنين" کتابونه يې په معنا لوستلي وو، الايي په سخا هم مشهوره وه او پر غريبو خلکو يې ډېره مهرباني درلوده.

الايي د جگړې او مبارزې په وخت کې خپل مېړه احدات او خپل زوی عبدالقادر ته گټورې مشورې ورکولې. دغه راز د روښاني مېرمنو پيروانو او د هغوی د نقش په باب حالنامې او نورو اصلي متونو زيات واقعيتونه ثبت کړي دي. وايي چې کله د روښاني غورځنگ مخالفينو د احدات کور محاصره کړ، په کلا کې يوازې د احدات يوه لور پاتې وه، هغه ددې لپاره چې دښمنانو ته ژوندی تسليمه نه

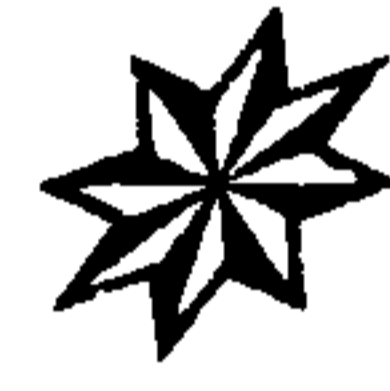
شي، خان يې له دېوال نه راوغورځاوه او مړه شوه.
 پر روښاني اعتقاد باندې د ټينگار يوه څرگنده نمونه د
 نورو زياتو په لړ کې يوه هم بسې، نومې روښاني مېرمن ده.
 چې کله د روښانيانو لوی لښکر د جلال الدين اکبر په لاس
 کښېوت، يوه ورځ يې ټول راوواپستل او له هر يوه يې
 پوښتنه کوله، چې څوک يې؟ اخير د بسې وار راغی: "آخر
 زنی بود از قبيله خليل بسی نام داشت او را پرسيد که شما
 از کدام قبيله ايد، بسې جواب داد که من روشانی ام بادشاه
 فرمود که من ميدانم که تو روښانی هستی، اما می پرسم که
 از کدام قبيله ايد. گفت: قبيله من روشانی اند، ديگر قوم و
 قبيله ندارم. بادشاه از گفته او بسيار خوشحال شد، گفت
 قوم تو روشانی باشد." (۱)

روښاني مېرمنو له نارينه وو سره يوځای په مذهبي
 غونډو او مجلسونو کې برخه اخيسته، د خيرالبيان او
 مقصود المومنين اورېدو ته يې غوږ اېښوده او خپله يې هم
 په وعظ او تبليغ او دعوت کې برخه درلوده.

له پورتنیو توضيحاتو څخه جوتېږي، چې روښاني
 غورځنگ په خپل جريان کې د بنځو د ونډې په باب
 اصلاحي او نسبتاً ريفورمستيک چلند کاوه. دغه چلند د
 تېر په نسبت او د ټولني د لاسبرې فضا، عنعني قوانينو پر
 ضد يو سرغړاوی و.

^۱ علی محمد مخلص، حالنامه، ۴۳۸ مخ

لکه چي دمخه مو ورته گوته ونيوله، د روينانيانو په غورځنگ کې بنځو د مذهبي دريځ له مخې د تحرک او بدلون په حال کې وي، بنځې د خليفه مقام ترلاسه کولای شو او نور يې هم دعوت کولای شول. پر دې اساس د اخوند دروېزه تومتونه کېدای شي د هغه د دوگماتيک او تنگ نظرانه مذهبي چلند په توگه وگڼل شي او د روينانيانو چلند د بنځو د حقوقو د تساوي په برخه کې د وخت د موجوده نظام پر ضد يو سرغړاوی او عکس العمل وگڼل شي.

د روښاني غورځنگ له

منځه تلل

د افغانانو په تاريخ کې د روښاني غورځنگ له منځه تلل او سقوط د ځينو مؤرخينو له خوا زموږ د تاريخ يوه تراژېدي بلل شوې ده. په (۱۶۳۶ع) کال کې کله چې مغلي واکمنو بي بي الايي او عبدالقادر په چالاکی سره ونيول، عبدالقادر لږ وخت وروسته وفات شو. ځينې مؤرخين پر دې باور دي، چې ممکن مسموم کړی شوی وي. بي بي الايي له ځينو دوستانو سره يوځای هند ته ولېږل شوه. د پاڅون مشرانو ته د مغلي دربار له خوا د بدو، رشوت او همدارنگه د هغوی د تطميع لپاره هر ډول وعدي ورکړ شوې، چې نور له مبارزې نه لاس واخلي.

ددغه غورځنگ مشرانو ته نوکری ورکړ شوې، د هندوستان نورو ليرې سيمو ته ولېږل شول. هلته د لويو لويو جاگيرونو خاوندان شول. د مثال په ډول اپريديو، يوسفزيو او ورکزيو په پاني پت کې جاگيرونه واخيستل.

د (۱۷ع) پېړۍ په دېرشمو کلونو کې روښاني غورځنگ په بشپړه توگه کمزوری شوی و.

د بايزيد انصاري له اولادې وروستی سړی، چې ددغه غورځنگ لارښوونه يې پر غاړه واخيسته، کریم داد د جلال الدین کشر زوی و. د دېرشمو کلونو په وروستیو شپو ورځو کې مغلي قوتونو بنگښ لوت کړل، کریم داد يې ونيو او په داري يې وځړاوه.

"د روښاني نهضت د پښتنو د تاريخ يوه ډېره ځلانده ولې په عين حال کې تراژيکه پاڼه ده. دې نهضت د پښتني ټولني په راتلونکي پرمختگ، د پښتنو پر ملي شعور او د دوی د کلتور په وده باندې بې ساري تاثير درلود." (۱)

خو د روښاني غورځنگ په له منځه تللو سره د پښتنو بېداري له منځه لاړه نه شوه. پر وروستي جريان يې خپل ژور اثرات پرېښودل، سره له دې چې ددغه غورځنگ جوړښت او سازمان له منځه ولاړ، خو د هغو مبارزو او فرهنگي کارونو د نويو بدلونونو لپاره لاره هواره کړه.

الفنستن د روښانيانو د غورځنگ د وروستیو بقاياوو په باب په خپل اثر "د کابل سلطنت بيان" کې ليکي: "تراوسه هم د پېښور په شاوخوا او د بر وبنگښو په غرو کې ددغې فرقې پيروان شته دی." (۲)

^۱ رودین، "بايزيد انصاری"، کابل، ۱۰ گڼه، (کابل: پښتو ټولنه، ۱۳۴۹)، ۵۱ مخ

^۲ الفنستن، د کابل سلطنت بيان، د حسن کاکړ او نصرالله سوبمن ژباړه، (کابل: د افغانستان د علومو اکاډمۍ، ۱۳۶۰)، ۲۲۲ مخ

نتیجه

بایزید رومبان د یو عرفانی او فلسفی شخصیت په توگه د پښتني ټولني یا په لږ پراخ عبارت سره د هند او فارس ترمنځ سیمې د لسمې هجري (۹۳۱-۹۸۰ هـ) پېړۍ د زمانې واټن مولود دی.

بایزید انصاري، چې د ژوندانه په خاص پړاو کې یې د رومبان لقب وگاټه، د خپل وخت یو "نخبه" او "ایلیت" عنصر، د خپل ټولنیز چاپیریال پر بڼې پېژندنې سربېره، تر هند، پښتونخوا او ان تر سمرقند پورې گرځېدلی، علوم یې زده کړي، زده کړې یې کړي، له علماوو او صوفیانو سره یې ناسته کړې او د اسلامي فرهنگ د یوې پښتني پدیدې په توگه ځلېدلی دی. له زده کړو او سیر و سلوک وروسته یې په عملي او وسله واله توگه د مغلو د دولت

پر خلاف مبارزه کړې او په دې لار کې یې خپل ځان هم قربان کړی دی.

د روښانیانو په باب تراوسه پورې درې ډوله نظریې ټینګې شوي دي:

– ځینو بایزید روښان د مغلو د دولت پر ضد یو ملي او ان نشنلست مبارز او د خپلواکۍ غوښتنې د غورځنګ سالار بللی دی. زموږ د څېړنې له مخې دغه ادعا زیاته افراطي او احساساتي خبره ده.

– بله نظریه دا ده، چې ځینې څېړونکي بایزید روښان او د هغه پیروان د وخت په شرایطو کې د بزګرو د پاڅون علمبرداران بولي، ددې نظریې خاوندان عمدتاً اسلانونف روسي مستشرق او ځینې نور څېړونکي دي.

زموږ د څېړنو او مطالعاتو له مخې او دغه راز د روښاني دورې د لومړیو متونو له مخې، په دې باب زیات مواد نه شته، بلکې یوازې ددغې ډلې څېړونکیو په بیا ځلي ذهني تفکر او ځاني توجیهاو پورې اړه لري.

– درېیمه نظریه دا ده، چې ځینې معاصر څېړونکي بایزید روښان د یو عارف او صوفي شخصیت په توګه پېژني، چې د نورو متصوفینو په څېر له فلسفي افکارو او هندي فرهنگ څخه هم اغېزمن دی او د بایزید روښان د سرسخته مخالف اخوند دروېزه په قول خو هغه ملحد او بې دینه بنودل شوی دی.

خو په دې حاضره څېړنه کې لکه چې هڅه شوې، د بايزيد روښان په باب په ټولو مواردو کې په هېڅ ډول مطلق حکم نه دی شوی، په کلي ډول د هغه د افکارو د تکوين او بشپړتيا بېلابېل اړخونه ښودل شوي دي. هغه د خپل وخت له لاسبري فرهنگ او مدنيت څخه راپورته شوی يو شخصيت او د يو صوفي، عارف او فلسفي په توگه ښودل شوی، چې د وخت له اسلامي علومو څخه متاثره و، مستعد پياوړی هونبیار، تېز فهمه خو په عملي لحاظ بېړندی او تلواري سپه سالار وو.

په دې ډول بې ځايه به نه وي، چې خپلې خبرې راتولې او لنډې کړو، چې:

بايزيد روښان د مغلو له دولت سره مخالف شخصيت و، هغه ددغه مخالفت د اظهار لپاره لښکرې راتولې کړې.

هغه د خپل وخت يو "کامل پير" او عارف و، خلک يې خپلې پيروي ته رابلل. هغه چله او رياضت اېستلی و او د معنويت د لوړ مقام يعنې "مسکنت" تر پړاوه رسېدلی و.

بايزيد د بېلابېلو عواملو له مخې د عرفاني او فلسفي افکارو لرونکی و، د اسماعيليه فرقې زياتره اصول او پرنسپونه د هغه په افکارو او آثارو کې ليدلای شو.

د تناسخ او حلول د افکارو "انتساب" او یا اتهام پرې لگېدلی دی. په هر صورت! د رومانیانو نهضت د شکل له پلوه عرفاني او د محتوی له مخې ملي، عوامي حرکت و. د ځینو مؤرخینو په اند ددغه نهضت شکل او ظاهري بڼې ته پاملرنه ددې سبب شو، چې سطحی څېړنه وکړي او د تېروتنو سبب شي.

بایزید رومانیان او په مجموع کې د هغه رومانی نهضت سره له دې چې په ډېره بې رحمۍ ځپل شوی او له منځه تللی دی، خو په ټولنیز-فرهنگي انکشاف، د بنځو د حقوقو د اعبادې، ټولنیزې برابری، فرهنگي او دې (ادبیات او موسیقي) او د پرديو پر ضد د خلکو د کرکې او نفرت روزلو د روحيې په برخه کې یې د پښتنو په ټولنه کې زیات اثرات پرېښودل.

ماخذونه او مراجع

- آريانا دايرة المعارف (پښتو) ۵ ټوك (كابل: د دايرة المعارف ټولنه، ۱۳۵۴).
- الفنستن، د كابل سلطنت بيان، د حسن كاكړ او نصرالله سوبمن ژباړه، لومړی ټوك (كابل: علومو اكاډمۍ، ۱۳۶۰).
- چوينی، علاوالدين عطا ملك، نامه الموت، د نجيب مايل هروي او عشق كابلې په اهتمام (مشهد: بنگاه كتاب، ۱۳۶۰).
- حبيبي، عبدالحی، د پښتو ادبياتو تاريخ، دوهم ټوك (كابل: پښتو ټولنه، ۱۳۴۲).
- حبيبي، عبدالحی، د پښتو ادب په تاريخ كې قصيده. (كابل: علومو اكاډمۍ، ۱۳۵۷).
- خټك افضل خان، تاريخ مرصع، مقابله، تصحيح او نوټونه له دوست محمد كامل مومند (پېښور: يونيورسټي بک ايجنسي، ۱۹۷۴).
- خسرو، ابو معين ناصر، جامع الحكمتين، چاپ دوم (تهران: كتابخانه ظهوری، ۱۳۶۳).
- خليل هميش، وركه خزانہ، (پېښور: ن. م. ...)
- داراشكوه، محمد او پانيشادها، ترجمه جلال نائینی و تاراچند (تهران: كتابخانه ظهوری، ۱۳۶۵).
- درويزه، اخوند، تذكرة الابرار والاشرار (پېښور: ن. م.، ۱۹۶۰).

- دروپزه، اخوند، مخزن (پېښور: یونیورسټي، ۱۹۶۹)
- داستایوفسکي، فیودور، برادران کارامازوف... و مشفق همدانی ترجمه (تهران: جاویدان) ۱۳۴۴
- رومنان، بایزید، خیرالبیان (کابل: دولتي مطبعه، ۱۳۵۳)
- رومنان، بایزید، خیرالبیان (پېښور: پېښور یونیورسټي، ۱۹۶۷)
- رومباني، واصل، خو شعرونه (کابل: پښتو ټولنه، ۱۳۵۳)
- روهي، محمد صديق، ادبي څېړنې (کابل: دولتي مطبعه، ۱۳۶۰)
- روهي، محمد صديق، رومنان پېژندنه (کابل: لومړی او دویمه گڼه (کابل: د علومو اکاډمی، ۱۳۶۷)
- رومادین، و.ا. ماسیون. و.م. "بایزید انصاري"، کابل، د گل محمد نورزي ژباړه لسمه گڼه (کابل: پښتو ټولنه، ۱۳۴۹)
- رفیع، حبیب الله، ادبي ستوري (کابل: اطلاعات و کلتور ۱۳۵۹)
- زرین کوب، عبدالحسین، ارزش میراث صوفیه، چاپ سوم (تهران: امیر کبیر، ۱۳۵۳)
- زند، میخایل.ای، نور و ظلمت در تاریخ ادبیات ایران، (تهران: انتشارات پیام، ۱۳۵۱)
- زنجانی عمید. تحقیق و بررسی در تاریخ تصوف (تهران: دارالکتب اسلامیه، ۱۳۴۶)
- سجادی، سید جعفر، فرهنگ لغات و اصطلاحات و تعبیرات عرفانی، چاپ دوم (تهران: کتابخانه ظهوری، ۱۳۵۴)
- صفا، ذبیح الله، تاریخ ادبیات در ایران، جلد اول، چاپ هفتم (تهران: انتشارات فردوسی، ۱۳۶۶)
- طبری، احسان، بررسیهای در باره برخی از جهانبینها و

- جنبش‌های اجتماعی در ایران (ن.م: انتشارات حزب توده ایران، ۱۳۴۸)
- طبیبی، عبدالحکیم، تصوف و عرفان در افغانستان (کابل: مطبعه دولتی، ۱۳۵۶)
 - عبدالحکیم، عرفان مولوی، ترجمه احمد مهدی (تهران: انتشارات امیر کبیر، ۱۳۵۲)
 - عمید، حسن، فرهنگ عمید چاپ هجدهم (تهران: انتشارات امیر کبیر، ۱۳۶۲)
 - غنی قاسم، تاریخ تصوف در اسلام و تطورات و تحولات مختلف آن، (تهران...)
 - فرهنگ، محمد صدیق محیط اقتصادی اجتماعی خوشحالخان، توریالی پشتون (کابل: پشتو ټولنه، ۱۳۵۰)
 - فانی، ملا محسن، دبستان المذاهب، (طبع نولشکور، کانپور، ۱۳۲۱)
 - فروید زیگموند، تعبیر خواب و بیداریهای روانی ترجمه ایرج پورباقر (تهران: انتشارات آسیا، چاپ دوم ۱۳۶۳ ع)
 - کامل مومند، دوست محمد، رحمان بابا (پبشور: اداره اشاعت سرحد ۱۹۵۸)
 - گوستاو یونگ کارل، روانشناسی و دین ترجمه فواد روحانی (تهران: فرانکلین، ۱۳۵۴)
 - گوستاو یونگ کارل، انسان و سمبولیک‌هایش، ترجمه ابو طالب صارمی (تهران: انتشارات امیر کبیر، ج ۲، ۱۳۵۹)
 - اوندرفرید، درویشان چرخان ترجمه علی شریف زیر نظر استاد خلیلی (کابل: بیهقی ۱۳۵۶)
 - لوی ماسینون، قوس زنده گی منصور حلاج، ترجمه روان فرهادی (تهران: کتابخانه منوچهری، ۱۳۵۸)

- لوانی دولت، دیوان (کابل: پښتو ټولنه، ۱۳۵۳)
- مجروح، سید بهاوالدین، "پیام صوفی بت شکن به بت پرستان قرن بیستم"، ادب، شماره اول (کابل: د ادبیاتو او بشري علومو پوهنځی، ۱۳۵۵)
- محمد شفیع، "بایزید انصاری"، پښتو، د مولینا عبدالقدوس ژباړه، څلورمه گڼه، (پېښور: پېښور یونیورسټی، ۱۹۵۹)
- مولینا عبدالقدوس، "د بایزید روښان مذهبي افکار"، پښتو، دوهمه گڼه (پېښور: پېښور یونیورسټی، ۱۹۵۹)
- مبلغ، محمد اسماعیل، "دربارهء تصوف بایزید روښان" روښان یاد، (کابل: پښتو ټولنه، ۱۳۵۳)
- مخلص، علي محمد، حالنامه (کابل: د علومو اکاډمی، ۱۳۶۴)
- موردوک ایرس، ژان پل سارتر، "مهدی افشاء ترجمه" (تهران: کاویان، ۱۳۵۲)
- موتمن زین العابدین، شعر و ادب فارسی (تهران: لاله زار، ۱۳۳۲)
- ناس، جان، تاریخ جامع ادیان از آغاز تا امروز ترجمه علی اصغر حکمت چاپ سوم، (تهران: مؤسسه انتشارات فرانکلین، ۱۳۵۰)
- نیچه، زردشت چنین گفت، قسم دوم (تهران: ۱۳۵۱)
- هېوادمیل، زلمی د واصل روښاني دیوان (کابل: علومو اکاډمی، ۱۳۵۶)
- هېوادمیل، زلمی د مخلص منشوره رساله، کابل (کابل: پښتو ټولنه، ۱۳۶۷)

له کتاب سره ضمیمه:

د بایزید روښان محاکمه او خپله عالمانه دفاع

مدخل:

د پښتنو پر فکري تاريخ تراوسه ډېر لږ څه ويل شوي دي. البته په حینو برخو کې په تیت پرک ډول یو څه تر سترگو کېږي، خو ددغه اولس د فرهنگ او لرغونتوب په پرتله هېڅ دي. د فرهنگي احیا او بېرته راژوندي کېدنې لپاره اړینه برېښي، چې د پښتنو د ژوندانه د نورو اړخونو په ترڅنګ ددغه اولس د تېرو مفکرینو عقایدو، افکارو، نظریاتو او په تېره فلسفي افکارو ته، چې د وخت د لاسبري مذهب ګرد پرې پروت دی، د نوږ او معاصرې مېتودولوژۍ له مخې وسپړل او روښانه شي. د بایزید روښان پر فلسفي عقایدو او

افکارو باندې کار او له دې جملې د کابل د وخت د حکمران، چې د اکبر امپراتور ورور و، له خوا د نوموړي محاکمه او دفاعیه ددغه څېړنيزو کارونو لړۍ ده.

بایزید روښان له عقیدوي پلوه هغه تاریخي شخصیت دی، چې پر تاویل، پیر کامل، مقام انبیا، هادي، مهدي، وحی، الهام، طریق توحید او نورو مفاهیمو باندې د هغه د عقایدو له زاویې بحث او خبرې اترې کولای شو.

مشهور ایرانی پوه زرین کوب په "دنباله جستجو در تصوف ایران" کې د پیر روښان په اړه یو بحث لري. ددې بحث انعکاس د پښتنو څېړونکیو په آثارو کې لږ لیدل شوی دی. په دې بحث کې یوه مهمه خبره دا ده، چې کله چې پر بایزید روښان باندې په خپل وخت کې د هغه د مخالفینو له خوا د کفر تور ولگېده، نو د کابل حاکم چې د اکبر پادشاه ورور میرزا حکیم وغوښت او هغه یې محاکمه کړ. په محاکمه کې نوموړی پر نه شو، بلکې برات یې واخیست او ازاد شو. زرین کوب لیکي:

"دعوت او که متضمن قبول اطاعت و تبعیت بی چون و چندان از حکم پیر کامل شخص او بود از آن پس در بین بعضی طوایف سند و بلوچ هم نشر یافت و او علماء و امرای وقت از جمله امراء بخارا و بدخشان و حتی اکبر امپراتور (امپراتور مغلی هندی) را به متابعت از طریقہ خویش دعوت کرد." (۱، ۷۸ مخ)

زرین کوب په دې خبره ټینګار کوي، چې د بایزید
روښان پیر و قبایل د اکبر پادشاه له امپراتورۍ سره په دغره
شول او نژدې درې کاله یې د بابر له اولادې سره په سختو
جنگونو کې تېر کړل. سره له دې، چې بایزید هم په دې
جنگونو کې ومړ، خو د هغه د اولادې او پیروانو مبارزې تر
دېرو کلونو پورې روانې وې. بله دا چې بایزید روښان پښتنو
او په تېره د پښتنو فرهنگ ته یو ډېر ستر میراث پرېښود،
چې هغه په منظمه او سیستماتیکه توګه د هغه آثار او د
پښتو تصوفی او عرفاني اشعار دي. زرین کوب وايي: "مع
هذا آثار عمده ای در ادب صوفیه یا در ادبیات دینی و
عرفانی عصر از وی باقی مانده است..." (۱-۷۸)

اوس راځو د څېړنې اساسي مسالې ته:

د روښان غوره آثار خیرالبیان او مقصود المؤمنین دي او
له هغو وروسته حالنامه هم د هغه د دوران د فکري تاریخ
حيثیت لري. د نوموړي عقاید اصلاً په خیرالبیان او
مقصود المؤمنین کې تشریح شوي دي، خو په حالنامه کې
هم مهمو مسایلو ته پام شوی دی، چې یوه له هغو د نوموړي
محاكمه ده، چې تر مخه ورته اشاره وشوه.

وايي کله چې په تیراه کې ورکزو، اړیدو او د تیرا خلکو
بایزید روښان ته بیعت ورکړ او د هغه پیروان شول، نو
بایزید روښان د سرین ولایت یا پېښور ته د سفر نیت وکړ.
نوموړی له تیراه څخه روان شو او پېښور ته ورسېد. د خلیلو

قبيلې ته ورغی او د خلیلو د قوم مشر ملک ساني په کور
کې یې وارول. د ساني ملک د قوم اکثر خلک د بايزيد
روښان مريدان شول.

حالنامه وايي، چې د مومندو د قبيلې اسحاق نومي چې
لیک لوستی سړی و، د پير دستگیر مريد شو. د خلافت
منصب یې ترلاسه کړ. په دې ډول له خلیلو، مومندو او
داودزيو نه هره ورځ دوه درې تنه د بايزيد مريدان کېدل. په
پېښور کې د روښان د پيری اواز ه خپره شوه او په ترتیب سره
د مهمندزيو، گگیانو، يوسفزيو، توري او ساپيو د قومونو
خلک ډلې ډلې راتلل او د پير دستگیر مريدان کېدل.

دې کار پر ناقصو او بې علمه پيرانو باندي د حسد او
کينې اور بل کړ. د ملک حبيب کور ته، چې د خلیلو د قوم
مشرو، ورغلل او چيغې یې کړې، چې "تري تورتتم ده،
محمدي دين خسوف نيولی دی." (۲-۳۳۱)

ملک حبيب ورته وويل، چې ستاسې هدف له دې وينا
څه دی؟

هغوی وويل، چې پير روښان زموږ ولايت ته راغلی او زموږ
مريدان گمراه کوي او هره ورځ دغه اور لمبې کوي. نوموړی
(روښان) دعوه کوي، چې "زه مهدي یم او پر ما وحی راځي."
(۲-۳۳۱) او ډېر ژر به وي، چې توره راواخلي. د اسلامي احکامو
له مخې وحی يوازې پر پېغمبر نازلېږي. نو ددې لپاره، چې ډير
خلک پرده راتول نه شي، ددې علاج بايد وشي.

پر هغه مهال د ټولو غورياخپلو مشري خلیلو کوله او د پېښور د صوبې حاکم ته ورغلل او ورته ویې ویل، چې د ساني ملک کور ته روښان راغلی او دښمنۍ ته یې ملا ترلې ده.

حبيب ناقصو پيرانو ته وويل، چې تاسې لار شئ زه به يې چاره وکړم. بيا حبيب د پېښور صوبه دار جانس خان ته ورغی، عرض يې وکړ چې زموږ ولايت ته داسې شخص راغلی، چې بې دين او بې شرعې دی او د مهدي گری دعوه کوي، خلک ورته مراجعه کوي او د هغه مریدان کېږي. که چېرې نوموړی بندي نه شي، نو نن دی که سبا توره به راواخلي.

جانس خان ورته وويل، چې زه به ځينې کسان ورولبړم، که چېرته هغه بې شرعې او بې دينه وي، وبه يې وژنم. په دې ډول يې څو کسه د فضيلت خاوندان پير روښان ته واستول، چې کله پير ته ورغلل، نو سلام يې وکړ. پير روښان د سلام ځواب ورکړ. بيا يې ورته وويل، چې ځينې خلک ستا په باب عجيبې خبرې کوي. پير روښان ورته وويل هرڅه چې وايي، د کينې او حسد له مخې يې وايي، د حسد او دښمنۍ خبره اعتبار نه لري.

راغلي کسان پاڅېدل، جانس خان ته ورغلل او ورته ويې ويل، چې دغه سړی (روښان) کامل مسلمان او يو فقير دی او هغوی چې تاته عرض کړی، د حسد او کينې له مخې يې

کړی دی. هر څوک چې دې سړي ته په ناحقه زیان ورسوي،
نو مواخذه به شي.

کله چې جانس خان د پير روښان ستاېنه حبیب بخیل ته
وکړه، چې هغه یو مسلمان او خدای پرسته سړی دی، ستا
عرض خلاف دی. بیا حبیب بخیل وپتېيله، چې باید ډېرې
بدې جانس خان ته ورکړي، چې پير روښان مړ کړي. وروڼو
یې هم ورسره ومنله. حبیب بخیل جانس خان ته د دولس زره
روپیو وعده ورکړه، خو جانسخان هغه مهال غوښتل چې له
میرزا حکیم نه ځان گوښ او هندوستان ته د اکبر پادشاه
حضور ته ولاړ شي. "د جانس خان په زړه کې وگرځېده، چې
په ناحقه د وینو توپول ناوړه پایلې لري او زه پرېکړه لرم، چې
اکبر پادشاه ته ولاړ شم، هلته کېدای شي ماته ډېر زر
راکړي." (۲-۳۳۲)

نو حبیب بخیل ته یې وویل، چې زه هم د سر له پاسه سر
لرم که په ناحقه وینې تویې کړم، نو مېرزا حکیم ته به څه
ځواب ورکړم؟ لاړ شه مېرزا حکیم ته. حبیب بخیل له جانس
خان خپه شو او کابل ته مېرزا حکیم ته ولاړ. د مېرزا حکیم
کاتبانو او مامورانو ته یې دولس زره روپیې بلې ورکړې،
چې د میرزا حکیم پام دې ته راواړوي، چې پير روښان په
هغه سیمه کې ووژني او ځان ته یې راونه غواړي.

د مېرزا حکیم افسران او مامورین هغه ته ورغلل او ورته
ویې ويل، چې یو سړی د پېښور په ولایت کې پیدا شوی او

وايي چې "زه مهدي يم او پر ما وحی راخي" او ټول افغانان پرې راټولېږي، که ژر يې علاج ونه شي، نن سبا به خلک پاڅون ته راوبولي او هېڅوک به يې بيا چاره ونه کړای شي. حالنامه زياتوي: کله چې مېرزا حکيم دا خبرې واورېدې، نو ويې ويل چې دا سړی راوغواړئ، چې وگورم د وژلو دی، که نه؟

همدا ډول حبيب بخيل مامورانو ته ويلی وو، چې که چېرې دغه سړی مېرزا حکيم ته ورغی، نو بيا به يې څوک مړ نه کړي، ځکه چې "جادوگر" دی، هر څوک چې هغه وويني او خبرې يې واورې، له هغه سره خبرې نه شي کولای، بلکې د هغه تر اثر لاندې راخي.

سره له دې چې مېرزا حکيم ته وويل شول، چې پير دستگير قدس سره هماغلته ووژني، خو مېرزا حکيم ونه منله. جانس خان ته يې فرمان ولېږه، چې ددغه شخص په اړه خلک خبرې کوي، هغه ماته راواستوی، چې په حقيقت يې پوه شم. کله چې جانس خان ته فرمان ورغی، دغه فرمان يې پير روښان ته واستاوه، چې هغه فرمان وليده، ويلې ډېر ښه، زه مېرزا حکيم ته ورځم. خو تنه عالمان او ياران يې له ځانه سره کړل، کابل ته ولاړ، په لاره کې د توي قبيله وه، عبدالکریم نامي د قبيلې مشر و، د پير مرید شو.

خلوت او رياضت يې غوره کړ، يو خليفه يې هلته پرېښود او پخپله کابل ته ولاړ. کله چې حبيب بخيل د

روښان له ورتگ نه خبر شو، نو د مېرزا حکیم وزیرانو ته ورغی او ترې ویې غوښتل، چې هڅه وکړي چې روښان مېرزا حکیم ته پرېږدي او له سرای نه بهر د هغه علاج وکړي. که مېرزا حکیم یې وغواړي، ورته وواياست چې درناوی یې ونه کړي. کله چې روښان د مېرزا حکیم دربار ته ورغی، وزیران مېرزا حکیم ته ورغلل او ورته ویې ویل، چې که حضور امر کوي دوی به شخص ته بهر سزا ورکړي او که بیا هم غواړي دلته به یې راولي. مېرزا حکیم وویل دننه یې راولي. روښان چې کله د مېرزا حکیم دفتر ته ورننووت، نو ټول مجلس د پیر دستگیر روښان درناوي ته بې اختیاره پورته شول، مېرزا حکیم د روښان ډېر درناوی وکړ.

حالنامه زیاتوي، چې مېرزا حکیم هغه ته وویل:

"ای شېخه! خلک ستا په باب ډېر څه وايي، قاضي خان ته ولاړ شه او له هغه سره مذاکره وکړئ هرڅه چې ستا په باب ووايي، زه به پرې عمل وکړم." قاضي خان د کابل قاضي و او د وخت ډېر ستر عالم او فاضل شخص و.

د روښان محاکمه:

د حالنامې مؤلف لیکي: "کله چې پیر دستگیر قدس سره قاضي خان ته ورغی، قاضي خان د لویانو بچو ته په درس ورکولو مشغول و. نوموړي د روښان په ورتللو سره سبق پرېښود او له پیر دستگیر سره خانقاه ته ولاړ. په ډېر درناوي

سره یې ورسره خبرې وکړې، ډوډۍ یې وخوړه، بیا یې خبرې
پیل کړې. " (۲-۳۳۷ مخ)

قاضي خان وپوښتل:

"شېخه! خلک وايي چې ته ځان ته مهدي وايي، دا خبره

رښتیا ده؟"

پیر دستگیر وویل: دوی دروغ وايي، زه وایم چې هادي
یم، د رسول الله علیه السلام لاره بنیم وعلی (علم النبی)
النبي ورپېژنم او مریدانو ته طریق التوحید بنیم. "هادي ام
راه رسول الله علیه السلام را می نمایم و علم النبی دانانم و
مریدان را طریق توحید هدایت میکنم و از ضلالت و جهل و
شرک باز میگردانم و حاسدان از روی حسد بجای هادی
مهدی و به جای ولی نبی می گویند." (۲-۳۳۷ مخ)

اوس په دې ټکو لږ څه غور کوو: هادي څه ته وايي؟

هادي د لارښود په مانا راغلی او په عرفاني ادبیاتو کې
قطب او مرشد ته هم وايي او یا د حق له فیض څخه عبارت
کېدای شي. جامي وايي:

هست حق را دو اسم کار گزار
هر یکی را مظاهر بسیار
مظهران خلاف مظهر این
ان سوی کفر خواند و این سوی دین
ان دو اسم، اسم هادی است و مصل
فاش گفتم که حل شود مشکل

مظهران نبی و اتباعش
مظهر این ولی و اشیا عش. (۷۹۶-۳)

همدارنگه مولینای بلخ هم وایی:

هادی راه است یار اندر قدوم
مصطفی زین گفت اصحابی نجوم
نجم اندر ریگ دریا رهنماست
چشم را باروی او میدار جفت
چشم را باروی او میدار جفت
گرد منگیزان ز راه بحث و گفتگو. (۷۹۶-۳)

په تصوفی ادبیاتو کپی پیر او مرشد په بېلابېلو عباراتو
یاد پېرې: لکه "پیر"، "ولی"، "شېخ"، "قطب"، "دلاری دلیل" دا
هغه څوک وي، چې پوره علم او پوهه ولري. مولینا
عبدالرحمان جامي په "نفحات الانس" کې د ولی او ولایت په
باب لیکي:

"ولایت مشتق است از ولی و ان بر دو قسم است ولایت
عامه و ولایت خاصه. ولایت عامه مشترک است میان همه
مومنان "قال الله تعالی الله ولی الذین امنوا یخرجهم من
الظلمات الی النور" و ولایت خاصه مخصوص است
بواصلان از ارباب سلوک وحی عبارت عنفنا العبد فی الحق
و بقاء به فالولی هو الفانی فیهِ والباقی به و فنا عبارت است
از نهایت سیرالی الله و بقاء عبارت است از هدایت سیر فی

الله انگاه متحقق شود که بنده را بعد از فنا مطلق وجودی و ذاتی مطهر از لوث حدثان ارزانی دارد تا بدان در عالم انصاف باوصاف الهی و تخلق باخلاق ربانی ترقی کند. (۴-۲۳۰)

واقعی خبره داده، چپ رویشان په خپل وخت کې په مروجہ علومو لاسبری او مسلط عالم و. د هغه له استدلالونو او خبرواترو څخه جوتهېږي، چپ نوموړی په فلسفه او علم کلام باندې هم تسلط درلود. د سیمه ییزو متعصبو پیرانو چپ د تحجر او دوگماتیزم په جالونو کې بنکېل وو، د خپل وخت د یوه مجتهد پیر او مرشد زغم یې نه درلود، نو ځکه خوی یې په زوره د مغلو حاکمانو ته دده په سر رپوتونه ورکول او یا یې ورته دسیسې جوړولې.

دغه پېښه مشهور پوه او څېړونکی قلندر مومند هم په خپل یو اثر د خیرالبیان تنقیدی مطالعه کې څېړلې ده: ترڅو پورې چپ د نبوت د دعوی الزام دی، نو په خیرالبیان، مقصود المؤمنین او صراط التوحید کې خوڅه داسې نشته، چپ د هغو په بنیاد د اخون دروېزه یا د بایزید انصاری د نورو مخالفینو دا خبره ومنلی شي، چپ پیر رویشان د نبوت مدعی و. د حالنامې د بیان مطابق خو هغه د قاضي خان د یوې پوښتنې په ځواب کې بایزید انصاری وویل "من میگویم که هادی ام راه رسول الله علیه السلام را می نمایم و علم النبی میدانم و مریدان را طریق توحید هدایت میکنم و از ضلالت

وجه و شرک باز میگردانم و حاسدان از روی حسد بجای
هادی مهدی و بجای ولی نبی میگویند. " (۵) تنقیدی مطالعه، لا مخ

بیایید و پوینته: " شنیده میشود که میگویید بر من وحی
می آید؟

پیر دستگیر جواب داد: غلط میگویند من میفرمایم که
بر من الهام میشود و ندای غیب می شنوم.

باز پرسید که در میان وسوسه و الهام و میان ندای
رحمانی و شیطانی چگونه فرق و تمیز می نمایی؟

پیر دستگیر فرمود: که تمیز میان الهام و وسوسه و میان
ندای رحمانی (ی) و شیطانی از دلیل آیت و حدیث اقوال
مشایخ میکنم، هر ندا را الهام که موافق آیت و حدیث و
اقوال مشایخ (۵۳۳) باشد آنرا ندای رحمانی و الهام می
شناسم و آنکه موافق آیت و حدیث نبوی نبود آنرا وسوسه و
ندای شیطانی میدانم به اعدو بالله من الشیطان الرجیم رد
میکنم.

کله چي د وحی په باب مسالې ته راځو، سم له واره د
عقل او وحی د ارتباط مساله مطرح کېږي. فلسفه او علم
کلام له عقل سره رابطه لري او پر عقل تکیه کوي، خو وحی
پر الهي احکامو باندې اتکاء کوي. د عقل او وحی ترمنځ
اړیکې په بشري فکري تاریخ کې یو مشهور او ژور بحث
دی. دا داسې مساله ده، چې زرگونه کلونه وخت یې نیولی
دی او تراوسه هم نویوالی لري.

"هرخای او هر وخت چي د ایمان او عقل ترمنخ د اړیکو مساله خپرل کېږي اړینه ده، چي د مسالې د حل انتزاعي اړخ باید په هماغه ډول پرخای پاتې شي."

د مسالې دغه انتزاعي خپرنه په واقعیت کې د فلسفې او ارواپوهنې کار دی. دا کار په لومړي سر کې په لویدیځ کې په تېره په یوناني فلسفه کې پیل شو. اپلاتون چې یو سیاسي متفکر او فیلسوف و، په خپلو فلسفي زده کړو کې یې د یو الهي قانون پوه موجودیت غوره او ضرور باله، چې وکړای شي د خپلې فاضله مدینې لپاره لازم قوانین وضع کړي.

د اپلاتون د وخت یونانیان د داسې سنتو هستوونکي وو، چې د هغو پر اساس یې د خدای د وجود د اثبات لپاره دلیل غوښته او د استدلال په وسیله یې دلیل مانه. په لویدیځ کې انساني فکر د خپل صانع د موجودیت په لټه کې و. د لرغوني زمان هېڅ یوه فیلسوف "عهد عتیق" د لوی خدای د شته والي سوال د ناویل شوي جواب په توګه نه دی مطرح کړی او نه یې د رد لپاره څه مطرح کړي دي، خو ډېر ژر د یوناني او یهودي تفکر ترمنخ یو ټکر رامنځ ته شو. فیلون لومړنی متفکر و چې ویې ویل، چې سپېڅلی کتاب وحی ده، چې د خدای له خوا راغلی او یوناني فلسفه هم حقیقت ده. "داسامي روح دی چې خدای په وحی کې ویني." (۵۶)

خو د مسلمانانو په باور وحی په یوه کتاب (قرآن) او د مسیحیانو په باور په یوه فرد (مسیح) کې تجلي کوي.

اسلام د قرآن د وحی په اړه ادعا کوي، چې د سپېڅلي کتاب له عقیدې سره ورته والی لري او د اسلام د پېغمبر پیروان ورته په درنښت سره گوري، چې د مسیحیانو او یهودیانو له پېغمبرانو څخه زیات درناوی دی. په دې ډول وحی د هغوی په پیغام کې ده، نه د هغوی په وجود کې. پر دې اساس په دې اړه سوژه-ابژه (دروني-بروني-زیاتره سبجیکتيف اړخ لري. پردې سربېره په عمده توگه وحی له الهي احکامو څخه متشکله ده، چې د شریعت د احکامو پیروي یې لازم شرط دی، نسبت دې ته چې له یو فرد سره عشق او وفاداري ولري. (۶-۷ او ۸ مخونه)

اسلامي علوم او فقهه نور هم د وحی اصطلاح مشخصوي او پردې ټینگار کوي: "هر هغه څه چې له خدای تعالی څخه پر رسول نازل شوي وو، یو شی دی او د نبوت له ځانگړنو څخه دي. وحی په دوه ډوله ده: یو الهي کلام او بل نبوي احادیث، ځکه چې د پېغمبر اقوال هم ټول وحی بلل کېږي (قدسي حدیث وحی بلل کېږي)، چې کله له جبرائیل له واسطې پرته او کله د جبرائیل په واسطه او کله هم د جبرائیل د نفت په وسیله د نبی پر زړه باندي." (۳-۷۸۳)

له دې جوتېږي، چې روښان په خپل استدلال کې هغه څه چې څرگند کړي، د شریعت مطابق یې جوت کړي دي، خو دلته د الهي احکامو او د الحاد ترمنځ مبارزه نه ده، بلکې له دې سره د علم، فلسفې، پوهې او جهالت ترمنځ مبارزه ده

دا کېدای شي، چې منشا يې په نورو مساېلو کې وي، چې وروسته پرې خبرې کوو.

په هر صورت! روښان په خپل استدلال او براهينو کې وتلی او زړور او لاسبری دی، ځکه خود هغه مخالفین بیا بیا ددې غوښتنه کوي، چې له مېرزا حکیم سره ونه گوري، ځکه چې د دربار عالم قاضي خان نه شي کولای له دلاېلو پرته د هغه د مرگ فتوا ورکړي او له دې دا جوتېږي، چې روښان د خپل وخت له اسلامي فلسفې، علم کلام او نورو فرهنگي مساېلو سره ښه آشنا و.

د هغه له وژلو څخه د ددې کولو بل اساسي دليل په اولس کې د هغه نفوذ هم دی، ځکه خو په ډېر لږ وخت کې يې ډېر پيروان پیدا کړل. د هغه له علم سره څوک سيال نه شته ان د هغه لوی مخالف اخوند دروېزه هم چې په پښتنو کې د لاسبري نفوذ له کبله په دروېزه بابا مشهور دی، د قلندر مومند په قول خپل آثار يې په خپل زوی ليکلي او هغه پخپله نه دي کښلي، خو کله چې بايزيد گورو د هغه خير البيان او نور آثار د خپل وخت شاهکارونه دي او ترننه پورې د زياتې څېړنې وړ دي، چې هغه پخپله ليکلي دي. په هر حال د روښان بحث له قاضي خان سره څرگند او شفاف بحث دی، چې د اوسنيو اسلامي علومو په رڼا کې د هغه مخالفينو ته هېڅ ډول دليل نه ورکوي.

په دې کې شک نه شته، چې روښان له ملا سليمان

کالنجرې اسماعیلیه څخه متاثره و. دی له بېلابېلو اسلامي آثارو سره آشنا و. اسماعیلیه فرقه نژدې له هغه فرقو څخه ده، چې په اسلامي تعلیماتو کې یوناني فلسفې ته زیات ارزښت ورکوي. بله دا چې بایزید روښان ارومرو، چې د "تقیه" له اصولو څخه بې خبره نه و، همدارنگه روښان پر تاویل باندې هم باور درلود، لکه حالنامه چې وایي:

بیا قاضي خان ورته وویل:

"رحمت خدا باد بر دانش و بینش شما، سخن کاملان گفتمی. باز پرسید که مردمان میگویند که میفرمایی که بر من از روی وحی کتاب نازل شده و آن چهل سپاره است؟ و جواب فرمود که آنچه مدعیان میگویند خلاف است زیرا که من گفتم حق تعالی از روی الهام بر دل من کتاب نزول فرموده است و نام آن خیرالبیان است، چهل البیان در آن مذکور است. چنانچه غوثیه بر غوث الاعظم از روی الهام نزول شده اما عوام الناس فرق میان وحی و الهام (۵۳۴) نمی توانند کرد، لاجرم وحی می گویند و حاسدان از روی حسد سخن باز میگردانند بجای الهام وحی میگویند." (۲-۳۳۹)

وروسته حالنامه زیاتوي:

"پیر دستگیر قدس سره در علم شریعت آنچه لازم دانست از اعتقادات و عبادات و طهارت و وضو و غسل پرسید، جواب موافق مطلبش ایشان داد پیش از آن از علم

الطريقت و حقيقت و معرفت و آنچه امر و نهی هست در آن سوال نمود جواب با صورت يافت. " (۲-۳۳۹)

دلته دا خبره هم د يادولو وړ ده او هغه د شريعت اصطلاح ده. شريعت د روښان له نظره او شريعت د روښان د مخالفينو له نظره.

په دې برخه کې د اختلاف وړتکي دا دي، چې له شريعت څخه د روښان تعبير او تفسير د يو مجتهد په توگه دی. هغه د علم او فضيلت له مخې ددې توان او وس لري، چې شرعي، قرآني احکام او نصوص تفسير او د هغو مانا او محتويات خپلو پيروانو ته تفسير کړي، خود هغه د مخالفينو تعبير له شريعت څخه د وگم او جامد دی. کېدای شي په دې اړه ځانگړی بحث وشي، خو راځو د روښان اجتهاد ته.

مجتهد څه ته وايي؟

د اهل اجتهاد په باور سره واقعي احکام ان د قرآني آيتونو په باب نن ورځ مور ته حاصل نه دي او يوازې هغه څه، چې د قرآن په باره کې پوهېږو (ظاهري احکام) دي. د اخبار او احاديثو په باب د رواياتو او ماثوراتو په باب آن د کليني شيخ طوسي، شيخ طبريسي او شيخ صدوق او شيخ مفيد ترمنځ اختلاف او تباین ليدل کېږي، نو پر دې اساس بايد له قياس استحسان او استصحاب سره د ديني علومو

لکه اصول، تفسیر، علم الرجال و علم الدرايت او نوروله لاري د احکامو په باب اجتهاد وشي. هر څوک ددې کار استعداد هم نه لري، چې د اجتهاد مقام ته ورسېږي، خو که دا علوم يې حاصل کړي وي، ديني او اخلاقي صلاحيت يې حاصل کړي وي... (۷-۱۴۳ مخ)

همدارنگه شريعت په اصطلاح کې هغه اقوال او اعمال او احکام دي، چې خدای تعالی د پېغمبر په ژبه خپلو بنده گانو ته ويلې او د کار او ژوند د انتظام سبب دي.

هجوري وايي: "شريعت و حقيقت از عبارات اهل الله است که یکی از صحت حال ظاهر کند و یکی از وخامت حال باطن."

ابوالقاسم قشيري وايي:

"شريعت د عبوديت په التزام امر دی او حقيقت د ربوبيت مشاهده. هر شريعت چې د حقيقت مويد نه وي د منلو وړ نه دی او هر حقيقت چې په شريعت مقيد نه وي نامحصول دی. شريعت د خلکو د تکليف لپاره او حقيقت د حق له طريق او تعرف نه خبر راگوي." (۳-۵۰۴ مخ)

د ځينو پوهانو او علماوو په باور سره د دين په باب فهم او پوهه د هندسي حيثيت لري. ديني پوهه همپشه د عصر پوهه ده... د هر چا ځان د هغه له شريعت څخه په فهم پورې اړه لري. لکه د طبيعت په باب د افرادو پوهه. خبره داده، چې شريعت الهي احکام دي او پر خپل ځای ثابت دي، خود

هغو تعبیر او تفسیر په افرادو پوزې اړه لري، د وخت په
علماوو پورې اړه لري او د شریعت پخپله ثابت پاتې کېږي.
د انسان فهم او پوهه د وختونو په پوړیو کې د شریعت په
باب بدلون مومي. له دې ټکي څوک انکار نه شي کولای،
چې د شریعت ثابتو احکامو د متفکرانو د درک په هنداره
کې بېلابېل ډول انعکاس کړی دی. دین د خدای مال او
احکام دي، خو دیني معرفت موږ جوړ کړي دي. الهي
شریعت د خدای له خوا دی، خو فهم یې بشري دي لکه
طبیعیات چې خدای هست کړی دی، خو د فیزیک علم او
ریاضي موږ کشف او جوړه کړې ده.

عبدالکریم سروش لیکي:

"دیني معرفت له دین څخه د سمو او ناسمو پوهېدنو تول
دی. زموږ په نظر د حکیم سبزواري درک ناسم دی، خو موږ
په دې قضاوت کې له دین سره خپل درک، له دین څخه له
یوه بل درک سره پرتله کوو (مثال) نه له دین سره او اصولا
په هرځای کې ددې پوهې او پر دین باندې د پوهې ترمنځ
تعارض رامنځ ته کېږي چې دا پخپله په دیني مساېلو کې د،
ډېرو مساېلو د کشف کيلي ده." (۸-۶۸ مخ)

په دې ډول د روښان او دهغه د مخالفینو د اختلاف
اساسي مساېل (که یواځې په دیني او مذهبي سطح کې
وگورو) له دین څخه د درک مساله ده. د روښان مخالفین د
وخت له لاسبرې دستگانه سره په رابطه کې و. حال دا چې

روښان په خپل وخت کې متداوله علوم لوستي وو. سفرونه يې کړي وو او د هند او منځنۍ آسيا له فرهنگونو سره آشنا و. پر دې اساس ده، چې د روښان درک له ديني او مذهبي احکامو او اصولو څخه د يو عالم درک و او د هغه د مخالفينو درک له دې څخه ډېر ټيټ و. دا ساده خبره نه وه، چې مغلي اکبر پادشاه د هغه د مريدانو په حلقه کې شامل شو او يا دا چې مېرزا حکيم هم هغه ته د حالنامې په حواله بيعت ورکړ او د خپل پير او مرشد په توگه يې ومانه. دا ټول او ټول د روښان په تبحر او فضيلت پورې اړه لري.

بله دا چې د روښان د فرهنگي پوهې سطح ډېره اوچته او د ناقصو پيرانو د زغم وړ نه وه.

په ديني مطالعاتو کې تصوفي او عرفاني فهم او پوهه تل د تبحر په وړاندې يو پرمخ تلونکی گام و او روښان له دې نعمت نه هم برخور و. لکه چې وايي:

قاضي خان ترې پوښتنه وکړه، چې دا نعمت دې له چا او له کومې کورنۍ ترلاسه کړ؟

"پير دستگير قدس سره فرمود که طريق ماچون طريق ويسيه است از طفيل حضرت رسالت پناه بي واسطه غير حق تعالی عنایت فرموده و از علم لدن بهرمنند گردانیده و معانی قرآن کشف نموده و ترتيب دادن مقامها و امر و نهی در آن منزل ها در دل من (۵۳۵) القاء کرده و به تکميل ديگران امر فرموده." (۲-۳۴۰)

وروسته قاضي خان وويل:

"بارک الله علیک یا شیخ پیر کامل و مکمل! هر که بدست تو توبه کند و در متابعت تو درآید از معرفت الله و از علم توحید بهره مند گردد ان شاء الله تعالی." (۲-۳۴۰)

له هغه وروسته د بایزید حاسدان قاضي خان ته ورغلل او ورته ویې ویل که شیخ ملامت شوی وی مور ته یې حواله کړه، چې ویې وژنو. قاضي خان پوه شو، چې د شیخ دښمنان ډېر دي، نو د خپلو طالبانو په بدرگه یې مېرزا حکیم ته وروست.

مېرزا حکیم ته یې وويل: "شیخ مرد کامل و مکمل است که هر دو در متابعت او درآید از معرفت ذات و از علم توحید بهره مند گردد و آنچه حاسدان در حق او افتراء نموده بودند، همه دروغ و بهتان بود. چون میرزا حکیم از زبان قاضي خان وصف پیر دستگیر شنید، فرمود: من مرید شیخ میشوم و چون وزیران و امیران میرزا حکیم از میرزا چنین شنیدند، جمع شده عرض نمودند که رعیت و محکوم ما مردم افغان است و همیشه با ایشان جنگ و جدال داریم، زن و فرزند ایشان را به بند می آریم و از ایشان خراج میستانیم. چون میرزا مرید شیخ شد، کی روا دارد که از افغانان خراج ستانی و یا فرزندان ایشان در قید آریم؟ الحال بودن ما در سرزمین ممکن نیست، میرزا مایان را رخصت نمایید تا پیش اکبر پادشاه برویم چون میرزا حکیم (۵۳۷) دیدند که وزراء و امراء از من برگشتند، لاچار شده

پیر دستگیر را فرمود: یا شیخ! تو در میان این قوم چرا میباشی که این طایفه ی اند که طهارت و غسل، جنابت را نمی دانند، قدر تو چه دانند؟ و از تو چه نفع گیرند. چون پیر دستگیر قدس سره از زبان میرزا حکیم چنین شنیدند، فرمود که حق تعالی تولد من درین زمره گردانیده و بر عالمی که وارث نبی است علیه السلام لازم و امر است که بی راه را راه نماید و جاهل را عالم گردانید، اگرچه هدایت و ضلالت بدست قدرت حق تعالی است، چنانچه میشنوی قوله تعالی "یضل من یشا و یهدی من یشا" اما نبی و وارث نبی مامور است به رسانیدن امر و نهی ما علی الرسول الالبلاغ. (۳-۳۴۲)

له هغه وروسته روښان له کابله روان شو، جلال آباد ته ورسېد، د ځای حاکم ورته مېلمستیا وکړه او د غره پر سر یې واوړه ولیده، ترې وې پوښتل دا په اصل کې څه دي؟ او څه ورته وایي؟

"پیر دستگیر جواب فرمود که اصل آن آب است از سبب سرما منجمد گشته نامش بر شد الحال آنرا برف خوانند چون حرارت آفتاب غالب شود باز آب گردد، تمثیل کثر باد دریایی وحدت هم چنین است..." (۲-۳۴۳)

بیا څه وخت په پېښور کې و او له هغه ځایه هشنغر ته ولاړ، ځکه جانس خان بدل شوی و او معصوم خان ته ډېرو حاسدانو ناسم رپوټونه ورکول.

د عقیدې له مخې:

گورو چې روښان په خپل بحث او خبرواترو کې ځان د "ویسیه" فرقې پیرو هم بولي، چې په هند او خراسان او فرهنگي حوزه کې ددې فرقې پیروان ډېر لږ پېژندل شوي دي او که وو هم، ډېر پیاوړي نه وو.

"ویسیه" طریقه د یوه تن عربي زاهد په طریقي پورې اړه لري، چې په اسلامي معارف کې اویس بن عامر بن جز، بن مالک قرني له بني مراد څخه (د ۳۷ هجري کال مې پورې اړه لري. قرن د هغه سیمې یا غره نوم دی، چې په نجد کې واقع و یا د هغه ډلې وگړیو چې د بني عامر بن صعصعه لفظان په نامه، چې بني قرن نومېږي، اړه لري. اویس قرني په یمن کې ژوند کاوه، له پیغمبر سره یې د لیدو او خبرو مجال پیدا نه کړ، خو څرنگه چې پر هېزگاره سړی و، پیغمبر هغه ستر شخص باله او د نوموړي په باب یو نبوي حدیث روایت دی، چې: "انی لاجد نفس الرحمن من قبل الیمن" یا "انی اشم رایحت الرحمن من قبل الیمن." (۹-۱۸۹ مخ)

دغه احادیث د نوموړي مرشد د نور زیات شهرت او بزرگی سبب شول. ځینې په دې باور دي، چې اویسیه فرقې له حضرت خضر څخه الهام اخیستی، چې د سعید نفیسي په نظر سم نه دی، خو پیر روښان په حالنامه کې د حضرت خضر د الهاماتو بیا یادونه کوي. له دې څخه مطلب دا

دی، چې شخص د هېڅ پیر مرید شوی نه دی، یا یې د خپل وخت له هېڅ پیر څخه لاس نیونه نه ده کړې، خو غیبي الهام ورته شوی دی. لکه چې د پیر روښان سیر و سلوک هم ددې ادعا ثبوت کېدای شي.

په تصوفي طریقو کې د هر هغه چا یا د متصوف سلسله، چې په کومې مشخصې طریقې پورې مربوطه نه وي، هغه ته اویسی وایي. د سعید نفیسی په قول سنایي غزنوي، فریدالله عطار، شمس الدین حافظ شیرازی او... له دې ډلې بللي دي. دغه ټول اوصاف او مشخصات د پیر روښان په افکارو کې لیدلای شو. نوموړی د کومې خاصې فرقې پیرو نه دی، بلکې د خپلې جوړې کړې لارې مبدع او جوړوونکی دی.

له دې هم جوتېږي، چې پیر روښان په ژوره توګه له فارسي او عربي فرهنگ سره آشنا و او په مذهبي، عرفاني او تصوفي طریقو او مکاتبو کې یې پوره مطالعه درلوده. حالنامه خای خای د استدلال د تقویې او بنیاد لپاره د مولینای بلخ، عبدالرحمان جامي، فریدالدین عطار او حافظ شیرازی شعرونه رانقلوي. ددې مانا دا کېدای شي، چې د پیر روښان پیروان او ښوونځی له دغه مفکرینو څخه اغېزمن وو.

پیر روښان پر علم شهودی او علم لدن باندي باوري و. "علم لدنی یعنی آنچه از راه کسب و درس دست ندهد علم اولیا و انبیا را علم لدنی گوید." (۳-۱۹۶)

د پوهې او معرفت له مخې پير روښان پر علم لدن باندې
د پوهېدو دعوه کوي. دا هغه امتياز دی، چې عادي پيران
يې د پوهې وس نه لري. پر دې اساس نوموړی د اشراقي
پوهې او معرفت په لوړو پوړيو کې ځان احساسوي.

له ټولنيز پلوه:

يو بل ټکی، چې له دې محاکمې جوتېږي، هغه د مسالې
ټولنيز اړخ دی. د مېرزا حکيم وزيران او صوبه داران په ډاگه
وايي، چې د روښان قوم (افاغنه) زموږ رعيت دی. که چېرې
دی (روښان) وېشل شي، نو دده رعيت به دده ملاتړ وکړي او
موږ ته به له باج او خراج څخه ډډه وکړي. دا خبره په نهايت
کې سمه وخته او له دې دا هم جوتېږي، چې څومره او په
کومه اندازه پښتانه قبایل د مغلي حاکمانو له مظالمو او
استبداد څخه تنگ وو. د امپراتور اکبر له ادارې سره د
پښتنو قبایلو شخړه او د بايزيد د پيروانو جنگونه د يو
ناخبره او راتوکېدليو پاڅونونو استازي کوي.

له ټولنيز پلوه دا ټکی هم ترې جوتېږي، چې په پښتني
ټولنه کې له عقيدوي پلوه انقطاب د ټولنيز او سياسي
انقطاب زېږنده وه. په دې مانا چې د امتياز خاوندان پيران
او بي علمه ملايان د مغلو په سرکاري سازمان پورې تړلي
وو، چې په سر کې يې ترمذي او بيا اخوند دروېزه راته.
پير روښان په همداسې شرايطو کې ځان احساس کړ، چې

بايد دغه اولس ته له فكري پلوه نجات ورکړي، چې د نوي
تفکر خپریدني د اور د لگېدو سبب شو او د مغلو په لويه
امپراتوري کې يې د کلونو لپاره اور بل کړ، چې وروسته بيا
دغه رسالت يو بل نسل يعني ايمل خاني، دريا خاني او
خوشال خاني نسل ته پاتې کېږي، هغوی توره رااخلي او
پاخون کوي.

بی

ماخذونه:

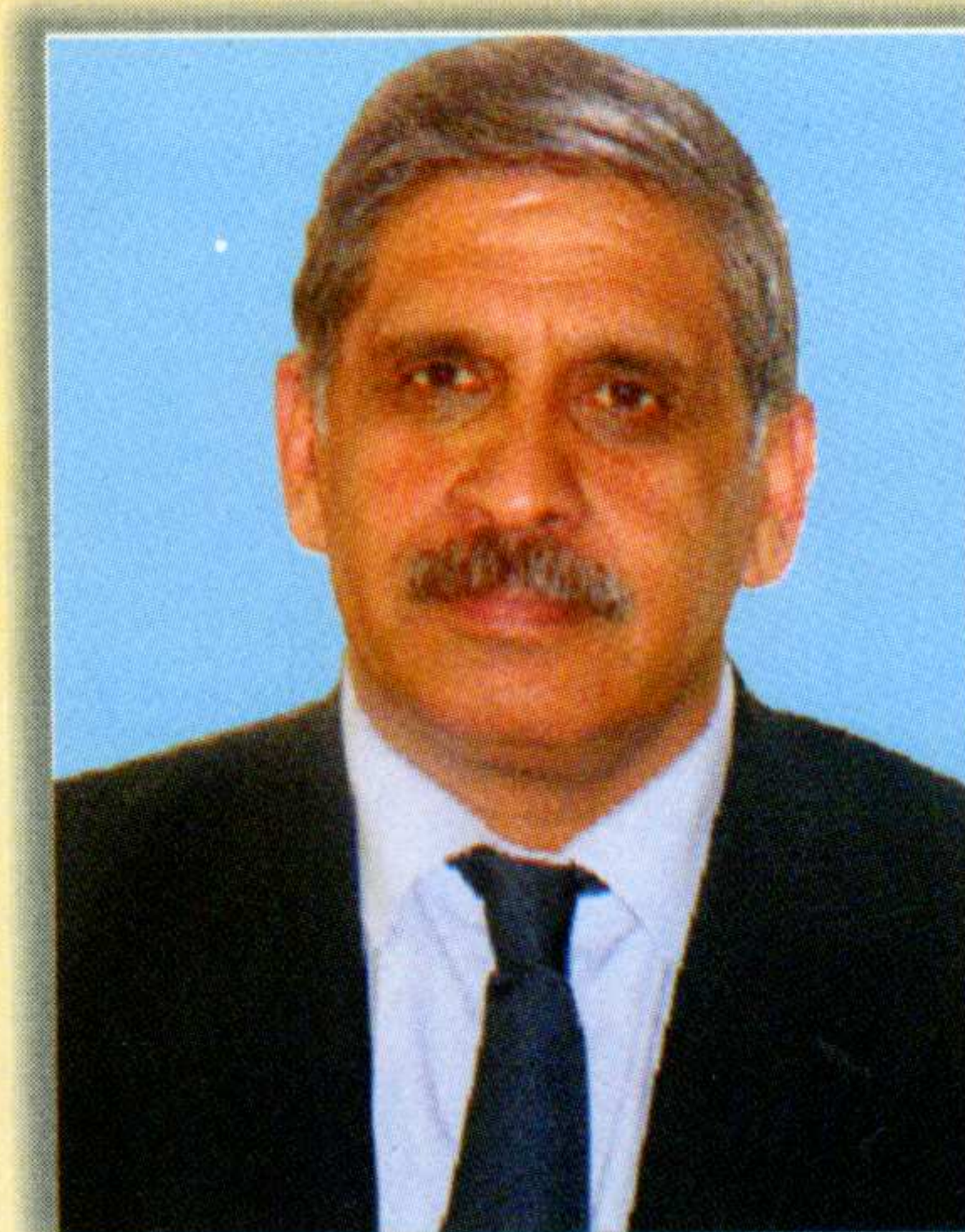
- ۱- زرین کوب، عبدالحسین. دنبالهء جستجو در تصوف ایران.
ایران، تهران کال.
- ۲- ابابکر قندهاری. حالنامهء بایزید رویشان، چاپ گستتر
اکادیمی علوم افغانستان.
- ۳- سجادی، سید جعفر. فرهنگ اصطلاحات و تعبیرات عرفانی،
تهران، ایران
- ۴- داکتر غنی، قاسم. تاریخ تصوف در اسلام، چاپ ایران، تهران
چاپ دوم، ۱۳۳۰
- ۵- مومند، قلندر. د خیرالبیان تنقیدی مطالعه. پبسنور چاپ
- ۶- اج. اربری. عقل و وحی در اسلام. ت حسن جوادی، تهران،
ایران
- ۷- طبری، احسان. برخی بررسیها و جنبش های اجتماعی در
ایران...
- ۸- سروش، عبدالکریم. قبض و بسط تیوریک شریعت.
- ۹- نفیسی، سعید. سرچشمه تصوف در ایران.

ACKU
13
1.237
KAR
16112

Mystic and Philosophic Profile of Bayazid Roshan as Reflected in Halnama

Researched by:
M. Akbar Kargar

محمد اکبر کرگر په ۱۳۳۲ هـ ش
کال د کونړونو په مزار دره کې
زېږېدلی، په خپل کلي کې
د لومړنیو زده کړو وروسته د ابن
سینا په لېسه کې شامل او په
۱۳۵۶ ش کال کې د کابل پوهنتون
د ادبیاتو او بشري علومو د پوهنځي
د فلسفې او ټولنیزو پوهنو له
خانګې فارغ شوی دی.

د افغانستان د کلتوري وډې ټولنه — جرمني

VEREIN ZUR FORDERUNG DER
AFGHANISCHEN KULTUR E.V

د خپرونو لړ (۸۵)

**Get more e-books from www.ketabton.com
Ketabton.com: The Digital Library**